Ord. Prof. Dr.

ALi FUAD BAŞGİL

Din ve Lâiklik

DİN VE LÂİKLİK

Ord. Prof. Dr. ALİ FUAD BAŞGİL

Yağmur Yayınevi
Kurucusu: İSMAİL DAYI

DİN ve LÂİKLİK

Ord. Prof. Dr. Ali Fuad BAŞGİL

8. Baskı : Haziran 2007

Yayın Sıra No. : 8

ISBN : 978-975-7747-15-7

Sertifika No: 1206-34-004062

Yayın Yönetmeni : Nazif GÜNER
Yayın Sorumlusu : Süleyman ÖZDEMİR

Basım Yeri/Cilt : Kitap Matbaacılık
Tel.: (0212) 567 48 84

YAĞMUR YAYINEVİ
Cağaloğlu Yokuşu, Narlıbahçe Sokak No. 1
Özhekim İşhanı Kat 2/23 Eminönü / İSTANBUL
Tel.: (0 212) 513 51 26 Faks: (0 212) 519 74 53

e-posta: yagmur@yagmuryayinevi.com.tr
www.yagmuryayinevi.com.tr

Ord. Prof. Dr.
ALİ FUAD BAŞGİL

DİN VE LÂİKLİK

– HUKUKÎ VE İÇTÎMAÎ ETÜD –

* DİN NEDİR?
* DİN HÜRRİYETİ ve LÂİKLİK NE DEMEKTİR?

8. BASKI

İSTANBUL — 2007

Dinen günahkâr olmak,
dini sevmeye ve dindarın tükenmez saadetine
imrenmeye mani değildir.

Ehl-i din ve takvâ babam Mehmed Şükrü Efendi,
Senin ebediyetlerdeki ruhunun şâd olması için...

Aziz eşim Nüvidem!
Senin gayret verici teşviklerin
ve sıcak harimin olmasaydı
bu esercik gün görmezdi.
Minnet sana...

Aziz okuyucu,

*Muhterem hocamız **Ord. Prof. Dr. Ali Fuad BAŞGİL**'in sağlığında bazı eserlerini birlikte yayınlamak bahtiyarlığına erişmiştik. Vefatlarından sonra da vârislerinden bize intikal eden hukuk ve kıymetli eşinin gösterdikleri teveccühle yeniden devam ediyoruz.*

Sizlere yeni bir hizmeti bildirmek arzusu ile (hocamın ruhundan af dileyerek) bu çok değerli eserin önüne birkaç satır yazmaya cesaret ediyorum.

Bugüne kadar ayrı ayrı yayınlanan eserleri, gazete ve dergilerde çıkan yazıları tasnif edip külliyat halinde sunmak istiyoruz. Din ve Lâiklik kitabı bu dizinin ilk eseri olacaktır. Çalışmalarımızda bize yardımcı olanlara ve hizmeti geçenlere şimdiden teşekkür eder; yüce Allahtan hocamıza rahmet dileriz.

Tevfik Allahtandır.

İsmail DAYI
Yağmur Yayınevi Kurucusu

Ord. Prof. Dr.

Ali Fuad BAŞGİL

(1893 - 1967)

* Fransa'nın Grenoble Üniversitesi Hukuk Fakültesinden mezun
* Paris Hukuk Fakültesinden Doktor.
* Paris Edebiyat Fakültesi Felsefe Kolundan mezun.
* Paris Siyasî İlimler Okulundan mezun.
* İdare İlimleri Milletlerarası Enstitüsü İlmî Komite üyesi.
* Lahey Devletler Hukuku Akademisi mensubu.

Ord. Prof. Dr.
ALİ FUAD BAŞGİL

Ali Fuad Başgil 1893 yılında Samsun'un Çarşamba kazasında doğmuştur. Babası Mehmet Şükrü Efendi, annesi Fâtıma Hanım'dır. Dedesi Bölükbaşıoğullarından Hafız İbrahim Efendi'dir. Tanınmış bir ailenin çocuğu olup, ilk öğrenimini Çarşamba'da, orta öğreniminin bir kısmını İstanbul'da, son kısmını ise Paris'te görmüştür.

Vatanî hizmetini yedeksubay olarak I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesinde ve 4,5 yıl cepheden cepheye koşarak tamamlamıştır. Öğrenimine askerlik hizmetini bitirdikten sonra da devam etmiştir.

Grenoble Üniversitesi Hukuk Fakültesinden mezun olmuş, Paris Hukuk Fakültesinde doktora yapmış ve Paris Edebiyat Fakültesi Felsefe Kolu ile Paris Siyasi İlimler Mektebi'nden diploma almıştır. Lahey Devletler Hukuku Akademisi'nin kurlarını da tamamlayıp mezun olmuştur. 1929 yılında üç fakülte, bir yüksek okul diploması ve hukuk doktoru ünvanı ile memleketine dönmüştür.

İlk resmi görevi Milli Eğitim Bakanlığı Yüksek Öğrenim Genel Müdür Yardımcılığıdır. 1930 yılında Ankara Hukuk Fakültesinde açılan doçentlik imtihanını pekiyi derece ile kazanarak aynı fakülteye doçent olmuştur. Bir sene sonra bu fakültenin profesörlüğüne terfi ettirilerek tayin edilmiştir. 1933 yılı sonlarına kadar fakültede "Roma Hukuku", Gazi Eğitim Enstitüsünde "Medeniyet Tarihi" derslerini okutmuştur. Daha sonra İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Esas Teşkilat Hukuku profesörlüğüne tayin edilmiştir. Bu görevinin yanı sıra Siyasal Bilgiler Yüksek Okulu

öğretim üyeliği görevinde de bulunmuştur. 1936 yılında İstanbul Yüksek Ticaret ve İktisat Okulu Müdürlüğüne atanmıştır. Bu okulda ve İstanbul Hukuk Fakültesinde ilk defa "İş Hukuku" kürsüsünü kurup okutmuştur.

1937 - 1942 yılları arası İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dekanlığından sonra Ankara Hukuk Fakültesi ve oraya taşınan Siyasal Bilgiler Yüksek Okulu (Mülkiye Mektebi) Esas Teşkilat Hukuku Profesörlüğü ile Mülkiye Mektebi Müdürlüğüne tayin edilmiştir. 1943 yılında Mülkiye Mektebi Müdürlüğünden istifa edip, İstanbul Üniversitesi Esas Teşkilat Hukuku Kürsüsü'nün Ordinaryüs Profesör'ü olarak binlerce öğrenci yetiştirmiştir. 1960'da buradan emekli olmuştur.

1961 yılında Samsun Senatörü seçilmiş, kısa bir zaman sonra bu görevinden istifa ettirilerek bir süre İsviçre'de çalışmış ve orada Fransızca olarak yayınlanan, sonradan Türkçeye çevirilen 27 Mayıs İhtilali ile ilgili eseriyle meşgul olmuş, 1965 seçimlerinde İstanbul Milletvekili olarak tekrar Büyük Millet Meclisi çatısı altına girmiş, vefatlarına kadar bu görevde kalmıştır.

17 Nisan 1967 yılında eşi Fatma Nüvide Hanımefendi ile birlikte oturduğu Kadıköy Feneryolu Eflatun Sokaktaki evinde hayata gözlerini yummuştur. Bugün bu sokak "Ali Fuad Başgil Sokağı" ismini taşımaktadır. Kabri, Üsküdar Karacaahmet Mezarlığı Çiçekçi Durağı karşısındadır.

Merhum Ali Fuad Başgil, bir taraftan ilim ve irfan kürsülerinde hizmet edip öğrenci yetiştirirken, pekçok uluslararası kongrelerde memleketimizi temsil etmiştir. Türkçe ve fransızca muhtelif eserler yayınlamıştır. 1930 yılından 1967 yılına kadar çeşitli gazetelerde yayınlanan birçok yazısı ile Türk halkının aydınlatılmasına da çalışmıştır. Onu rahmetle anmayı bir borç biliriz.

Yağmur Yayınevi

ÖNSÖZ

Bizde, din bahsinde, münkirlik bir zamandan beri moda oldu. Fakat çoklarına "din nedir" diye sorarsanız size sadece, bazı politika bezirgânlarından alıp hap gibi yuttukları sözleri tekrar ederler. Bunlara göre, din, küflü bir mazinin nesilden nesile devrolup gelen bir mirasıdır ve mazidir, gericiliktir. İlericilik de yiyip, içip eğlenmektir.

Din hürriyetine gelince, bu da Tanzimat'tan yani yüz küsur yıldan beri devlet umdelerimizden biri olduğu halde, şimdiye kadar üzerinde hemen hemen hiç durulmamış bir fikirdir.[1] Bu mevzuda bugün elde ne bir kitap vardır, ne de ciddi bir etüd.[2] Bu yokluk sebebiyledir ki, bizde din hürriyeti deyince, bundan herkes aklına estiği gibi bir mâna çıkarmaktadır.

---

(1) Herkesin inanıp kabul ettiği din ve mezhebin âyin ve ibadetlerine serbestçe kabul edilebilmesi ve bu hususta hiç bir müdahaleye, hakaret ve işkenceye uğramaması mânâsına olarak din hürriyeti bizde ilk defa 1839'da "Gülhane Hatt-ı Hümayunu" ile tesis ve 1856 tarihli meşhur Islahat Fermanı ile teyid ve tavzih olunmuştur. (Bakınız, Düstur Birinci Tertip, Cilt I).

(2) Gerçi mevzu üzerinde bazı gazete ve mecmualarda zaman zaman tanınmış imzalı yazılar çıkmıştır; fakat bunlar ciddî ve ilmî olmaktan utanılacak kadar uzaktır.

Bazılarına göre, herhangi bir memlekette camiler Müslümanlara, kiliseler Hıristiyanlara, havralar Musevilere açık bulunuyor ve kimse, bir din tutmaya veya tutmamaya, mensup olduğu mâbede gidip gitmemeye zorlanmıyorsa, o memlekette din hürriyeti vardır.

Çünkü din hürriyeti denilen serbestlik bundan ibarettir. Fakat, bu gibi mes'eleleri mesleki bir vazife olarak dikkatle takip eden hakikatsever insanlara sorarsanız, öyle bir memlekette din hürriyeti sırf sözde vardır ve sadece yabancı müşahitleri aldatmak için bazı kanunları süslemektedir.

Şunu bilmelidir ki, din hürriyeti sadece mâbede girip çıkma serbestliği değildir. İsteyen müzeye, bileti olan sinemaya da girip çıkıyor. Bugün dünya memleketleri arasında diyanetin, rivayete göre, en çok baskı altında tutulduğu Moskova'da bile kiliseler ziyaretçilere daima açık kalmıştır.

Din hürriyeti, dindar vatandaşların, din bahsinde, haiz oldukları haklardan herbirini serbestçe, korkusuz ve endişesizce kullanmalarını ve herbirinden serbestçe faydalanmalarını gerektirir. Din müessesesinin dayandığı hakların, bugün ehemmiyet itibariyle başta geleni, hiç şüphe edilemez ki, "öğretmek ve okutmak - yazmak, telkin etmek" hakkıdır. Bugün herhangi bir memlekette din hürriyeti olup olmadığını anlamak için, gözönünde tutulacak ölçü budur. Yani eğer "öğretip okutmak-neşir yani yaymak ve telkin etmek" hakkı serbestçe ve dinin temel ahkâmına uygun bir surette kullanılıyorsa, o memlekette din hürriyeti vardır. Kullanılmıyor da bu hak, resmi veya gayri resmi, kanuni veya idari bir baskı ve tehdit altında kalıyorsa, din hürriyeti yoktur.[1] Bugünkü şartlar altında din hürriyetinin gerek varlığı ve gerekse yokluğunun işaret ve ölçüsü bu hak olduğu içindir ki; dikkat edilirse, bugün diyanete düşman olan memleketlerde, her şeyden evvel dini öğretim ve yayım hakkı ve bunun icap ettirdiği serbestlik, dehşet verici bir şekilde tatbik edilen yıldırmak ve sindirmek politikasıyla fiilen yok edilmiş ve bu suretle din fikri, terbiyesi ve ahlâkıyatı kökünden kurutulmak is-

(3) Bizde din hürriyetinin ne ağır bir baskı ve tahakküm altında bırakıldığını göstermek için resmi bir vesikayı aynen aşağıya alıyoruz:

Tarihi Vesika:

T.C.
Dahiliye Vekâleti
Matbuat U.M.

Hülâsa: "Hazret-i Muhammed'e dair"
Ankara, 17 Mayıs 1943

Sayı: 653

Muhterem efendim.

Mektubunuzu aldım. Biz her ne şekil ve suretle olursa olsun memleket dahilinde dini neşriyat yapılarak dini bir atmosfer yaratılmasına ve gençlik için dini bir zihniyet fideliği vücuda getirilmesine taraftar değiliz.

Zat-ı âlilerinin herkesce de müsellem olan ilim ve faziletinize hürmetkârız. Ancak günün bu kabil neşriyata tahammülü olmadığını siz de takdir edersiniz.

Matbuat Umum Müdürü
Vedat Nedim (Tör)

(Hazret-i Muhammed'e dair Sebilürreşad tarafından neşrolunan bir eserin Dahiliye Vekâleti tarafından toplattırıldıktan sonra, vaki olan müracaatımız üzerine zamanın Matbuat Umum Müdürü Vedat Nedim tarafından verilen resmi cevaptır.)

Sebilürreşad, Cilt XIII - Sayı: 284

Yukarıdaki cevabi tezkereyi gönderen makamın dini neşriyata taraftar olmadığı meydandadır. Netice şu oluyor: Türkiye'de din aleyhinde istenildiği gibi yazılabilir ve din adamlarına istenildiği kadar hararet edilebilir. Fakat din lehinde? Hayır.

tenmiştir.[4] Tekrar edelim ki, bir memlekette din hürriyeti, yalnız mâbed kapılarının ardına kadar açık kalmasından, hattâ ibadet ve ayinlerin serbestçe icra edilebilmesinden ibaret değildir. Bu serbestlik, din hürriyetinin ilk basamağı ve en basit şeklidir. Din hürriyeti, bugün bilhassa, dinin yüksek ilimlerini ilâhiyat ve kelâmiyatını serbetçe okutup, öğretmek ve dini neşriyatta bulunmak hakkının serbetçe kullanılmasıdır.

Lâikliğe gelince, bu prensip bizde 1928'den beri[5] Anayasa'mızın hâkim umdeleri, arasına girmiş olmakla beraber vatandaşlar için çözülmez bir muamma şeklinde kalmıştır. Halbuki, Garp hukukuyla az çok teması olanlar bilirler ki, bu fikri bize veren Garbın medeni memleketlerinde lâiklik her şeyden evvel, devletin, memlekette mevcut maruf ve müesses dinlere karşı tarafsızlığı ve herhangi bir din veya mezhebin iç nizamına ve ibadet ahkâm ve erkânına hiçbir suretle müdahale etmemesidir.

---

(4) Bu satırları karaladığım sırada (Le Monde) isimli meşhur bir Paris gazetesinde Henry Shapiro tarafından "Stalin'den Sonra Rusya" başlığı altında neşredilmekte olan çok enteresan bir röportaj serisinin 21.1.1954 sayısındaki yazıyı ibret ve dehşet duyarak okuduk. Bu yazıdan açıkça anlaşılıyor ki, bazı memleketlerde otuz beş seneden beri güdülen din düşmanlığı politikası, Bolşevik Rusya'da takip olunan politikanın pek az bir farkı ile aynıdır.

(5) 1928 senesine kadar. Osmanlı devri kanunu esasileri gibi, 1924 tarihli Anayasamız da dini esasa dayanmakta; yani İslâmiyet resmen devlet dini kabul edilmekte ve şeriat ahkamının yerine getirilmesi, devlet vazifeleri arasında yer almaktaydı.

1928'de İsmet İnönü ve arkadaşlarından mürekkep yüzyirmi mebus imzasiyle bir tadil teklifi yapılmış ve Meclisçe teklif kabul edilerek, Anayasa'nın bazı maddeleri lâiklik esası dairesinde değiştirilmiştir. Bu cümleden olarak Anayasa'nın (1924) 2'nci maddesinden "Devletin resmi dini, Din-i İslâmdır" ve 26'ncı maddesinden meclis vazifeleri arasında sayılan "ahkâm-ı şer'iyenin tenfizi" ibareleri kaldırılmış; seçimleri müteakip mebusların Meclis'e ilk gelişlerinde yapılması mutad olan yeminin dini şekli terkedilerek "Vallahi" yerine "Namusum üzerine söz veriyorum" lâfı konulmuştur. Bu tadilat ile Türkiye'de devlet diyanete karşı gûya bitaraf bir vaziyet almış, yani hukuken "lâiklik" çerçevesine girmiştir.

Daha sonra, 1937'de Anayasa'da yapılan başka bir tadil neticesinde, 2'nci maddeye konulan (Cumhuriyet Halk Partisi'nin altı umdesi arasında "lâiklik" sözünün de bulunduğu malûmdur.) Fakat bu tâdil, yukarıda bahsettiğimiz 1928 tâdiliyle varılan "lâiklik" neticesine yeni bir şey ilâve etmiş değildir, sadece bunu teyid etmiştir.

Bugün Rusya'dan başka daha bazı memleketler var ki, buralarda politika adamları, kendilerini din âlimleri yerine koyarak, dinin ibadet diline bile el uzatmakta beis göstermemişler ve bu uğurda aksaçlı dindarları sürgüne göndermekten, hattâ darağacına çekmekten utanmamışlardır. Yine bu memleketlerde aynı din düşmanı politikacılar, devletin lâikliğini ilân ettikleri halde, dini, bütün teşkilatı ve personeli ile, kendi politikalarına bağlamışlardır. Hülâsa, lâiklik bahsinde bugün hakikaten ciddî ve ilmî bir izah yokluğu karşısındayız.[6]

Bu yokluğu görerek, zaman zaman içimde bu mevzular üzerinde bir şeyler yazmak arzusu ve aklımın erdiği kadar efkârı aydınlatmak gayreti doğdu. Ancak 1945 yazı başlarında, yani İkinci Dünya Harbi'nin Garp demokrasileri tarafından kazanılmasına kadar geçen devri yaşamış olanlarımız hatırlarlar ki, o devirde Türkiye'de hükûmet adamlarının icraatını tenkit etmek, hususiyle din hürriyeti ve lâiklik gibi tekkeleşmiş mevzuları ele almak, âdeta intihar etmek demekti. Bunda mübalâğa yoktur. Şüphe edenler, o devrin gazete kolleksiyonlarını karıştırabilirler. Ve kanaati uğruna darağacına çekilen ak sakallı adamların resimlerini görebilirler.

Zaman geçti. Nihayet bir vesile doğdu: Merhum Fevzi Çakmak'ın 1950 Nisanında yapılan cenaze alayında ortaya bazı hâdiseler çıktı. Bu arada, kargaşalık ve irtica koparma suçları isnat edilerek, yetmiş-seksen kadar üniversiteli genç de tevkif edildi. Hâdise, üniversite muhitinde bir kaynaşma yarattı. Tam bu sırada Üniversite Talebe Birliği İdare Heyeti'nin müracaatı karşısında kaldım.

Gençler benden din hürriyeti ve lâiklik mevzuları etrafında bir konuşma yapmamı ve bu mes'eleler üzerinde kendilerini aydınlatmamı istediler. Gençlik muhitinin derinden deri-

---

(6) Bu eserin ikinci baskısına başladığımız günlerde Ankara'da çıkan "Türk Yurdu" mecmuasında Prof. Osman Turan tarafından, din ve lâiklik mevzuunda yazılmış üç makale okudum. Her biri derin bir vukuf ve araştırma mahsulü olan bu makaleleri okuyucularıma bilhassa tavsiye ederim.

(Türk Yurdu) sayı 7-8-9; Ekim, Kasım ve Aralık 1959.

ne çalkalandığı bir sırada bu gibi mevzularda konuşmanın ve bu mes'eleleri ele almanın mevsimsiz olacağını, binaenaleyh, fırtınanın geçmesini ve ortalığın yatışmasını beklemek lâzım geldiğini düşünerek muvafakat etmedim.

Aradan birkaç gün geçti. Tekrar gelip ısrar ettiler. "Biz, yüzlerce talebe arkadaşlarımızın arzularını yerine getirmeye söz vererek, size geldik. Şimdiye kadar bize öğretilmeyen bu mevzular üzerinde bilgi edinmek istiyoruz. Siz hocasınız, biz talebeyiz. Hocalık vazifenizi yapmaya sizi davet ediyoruz" dediler.

Buna karşı yapılacak şey, teklifi hemen kabul etmekti. Öyle yaptım. Ve çarçabuk hazırlanarak, 1950 yılının 28 Nisan ve 5 Mayıs günlerinde bir hafta ara ile Bayezid'deki talebe lokali'nde iki uzun konuşma yaptım. Büyük bir gençlik kitlesi beni dikkat ve alâka ile dinledi. Bu konuşmaları kaleme alarak, aynı senenin, 17 Mayısından itibaren oniki makale halinde "Yeni Sabah" gazetesinde neşrettim.

Yazıların gerek intişarı sırasında ve gerek intişarından sonra memleketin muhtelif yerlerinden tasvip, takdir ve tenkid yollu mektuplar aldım. Mektup sahiplerinden birçoğu, bu yazıları broşürler halinde topluca neşretmemi istiyorlardı. Bunu ben de arzu ettim. Ve bir emek mahsulü olan yazıların gazete sütûnlarında perakende ve perişan kalıp, kaybolmamasını istedim. Fakat, bunun için mevzuu daha esaslı bir surette işleyip genişletmek lâzım geldi. Vakit buldukça bir çok noktaları yeniden tedkik ederek, eseri genişlettim. Hatalarımı düzeltmeye çalıştım. Derken, okuyucum, elinizdeki şu eser meydana geliverdi.

* * *

Bir noktaya okuyucunun dikkatini çekmek isterim. Diyanet bahsinde, amel bakımından, çok günahkârım. Fakat, günahkâr olmak, dini sevmeye ve dindarın tükenmez saadetine imrenmeye mani midir? Din hakkında yazılar yazışım ve din-

darlığı müdafaa edişim, şahsen din ahkâmiyle amel ettiğimden ve dinin emirlerini yerine getirdiğimden değildir; bilâkis getiremediğim için üzüldüğümden ve dindarlığın insana verdiği iç huzuruna imrendiğimdendir. Nazarımda din, yalnız ferd için bir fazilet ve feragat kaynağı değil, aynı zamanda ve böyle olduğu için içtimaî hayat temizliğinin de en kuvvetli bir teminatıdır. Yine nazarımda dini sevmek ve Müslümanlığı müdafaa etmek, hakikatte insanlığı sevmek ve insanlık hakkını müdafaa etmektir. Çünki Müslümanlık din kisvesine bürünmüş insanlıktır. Saf Müslümanlıkla saf humanizma arasındaki mesafe uzun değildir. Başka bir deyişle, Müslümanlık, insanlık dediğimiz bütünün bir parçasıdır. Parçayı sevmek, netice itibariyle bütünü sevmektir.

* * *

Bu esercik, dört kısım ile bir ek kısımdan mürekkep olacaktır. Birinci kısmı, dinin tarifine ve hayattaki yeri mes'elesine tahsis ediyoruz. İkinci kısımda, din hürriyeti ve bundan doğan vatandaş haklarını, üçüncü kısımda, lâiklik prensibini inceleyecek, dördüncü kısımda zamanımızdaki ilim ve din mücadelesini ele alacak, nihayet ek kısımda da bazı dökümanlar vereceğiz.

Eser, daha 1953 senesinin yazı başında bitmiş ve basılmağa hazır bir hale gelmişti. 29.7.1953 tarih ve 6187 sayılı "Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması" hakkındaki kanunun çıkması üzerine talihsiz eserimin basılması geri kalmıştır. Aşağıya ilk maddesini not ettiğim bu kanun[7] karşısında eseri yeni baştan gözden geçirmeye ve birçok yerlerini değiştirme-

(7) Kanun no: 6187 — *Kabul Tarihi: 24.7.1953*
Neşir Tarihi: 29.7.1953

Madde: 1- Siyasi ve şahsi nüfuz veya menfaat temin etmek maksadiyle dini veya dini hisleri, yahut dince mukaddes tanılan şeyleri veya dini kitapları âlet ederek, her ne suretle olursa olsun, propaganda yapan veya telkinde bulunan kimse, bir seneden beş seneye kadar ağır hapis cezası ile cezalandırılır.
Fiil, neşren işlenirse hükmolunacak ceza yarı nisbetinde arttırılır.

ye, ilmi ve tarihi hakikatlere ait satırlar ve sahifeleri çıkarmaya, hülâsa, kanunun çizdiği yasak çerçevesi dairesinde eseri âdeta yeniden yazmaya mecbur olduk. Bu yüzden, eserin hem intişarı gecikti ve bütünlüğü bozuldu; hem de fikir ve kanaatlerimizden yapmak zorunda kaldığımız hesapsız fedekârlıklar sebebiyle orijinal çehresi buruştu. Buna esef eder ve meşhur Lâtin Mütefekkiri Puplius Syrus'un[8] bundan ikibin sene evvel ifade ettiği acı bir hakikati, yirminci asrın ortasında memleketim hesabına üzülerek tekrar eder ve sözü bitiririm.

"Miserius est arbitrio alterius vivere."[9]

Feneryolu: Mayıs 1954

Ali Fuad BAŞGİL

---

(8) P. Syrus Milâddan evvel 1. asırda yaşamış ve yazmış, Romalı bir şair ve mütefekkirdir.

(9) En sefil hayat, başkalarının arzusuna bağlı olarak yaşamaktadır.

İkinci Baskı İçin;

ÖNSÖZ

Bu eserin ilk baskısı, 1954 yazı başlarında çıkmış ve okuyucular nezdinde çok iyi kabul görmüştü. Bundan cesaret alarak bugün ikinci baskıyı veriyoruz.

İlk iki baskı arasında geçen zaman içinde, okuyucularımın da bildiği gibi, din ve maneviyat sahasında, leyhte ve aleyhte, büyük gelişmeler oldu. Hususiyle son bir-iki sene içinde dine karşı yapılan hücumlar ve tecavüzler havsalaya sığmaz bir genişlik aldı. Türkiye'nin, bütün gayretlere rağmen, bir türlü kalkınamamasının başlıca sebebi ve mes'ulü din ve maneviyattır sanıldı. Din mevzuuna tamamiyle yabancı oldukları, ileri-geri konuşmalarından anlaşılan bazı yüksek mertebeli şahsiyetler, sanki yapılacak başka bir iş kalmamış gibi, dini ele aldılar. Bu mevzuda bilir-bilmez konuştular. Yuvarlak lâflar edip, dinden ve Kur'an'dan bahsettiler. Niçin camilerde dualar, okumalar türkçe yapılmıyor; namazlarda Kur'an neden türkçe okunmuyormuş? Türk vatandaşlarının Kur'an-ı ana dilleriyle okuyup anlamaları hakları değil miymiş? Kur'an madem ki bütün milletlere ve ırklara hitap eden bir mukaddes kitaptır, her millet ve ırkın onu kendi diliyle okuyup anlaması lâzım gelmez mi imiş? Miş, miş, miş... Bu eser bu miş mişlere ve bu gibi yersiz sorulara cevap vermekte ve maksadın hakikat aramak değil, din ve maneviyatı kökünden sarsmak ve iman nurunu söndürmek olduğunu göstermeye çalışmaktadır.

Eğer bu bahiste hakikat aranırsa, o şudur: Her dinin kendi bünyesine mahsus bir ibadet ve dua dili vardır. İslâmın bu dili Kur'an dilidir. Kur'an'ı başka bir dile çevirir de ibadeti bu dil ile yapmaya kalkışırsanız, onun kudsiyeti gider ve dolayısiyle din kalmaz. Şu halde Kur'an dilini ibadet ve dua dili olarak muhafaza etmek, netice itibariyle, İslâmı muhafaza etmektir.

Nedendir, bilmeyiz; bu memlekette aydın geçinenlerden bir çoğu kendilerini din mevzuunda katolik misyonerleri kadar mütehassıs sanıyor ve dinden, Müslümanlıktan bahsediyor, birer ihtisas adamı edasiyle konuşuyor ve yazıyorlar. Bu kadarla da kalmıyor, dindar vatandaşlara hakaret savuruyorlar, tecavüzde bulunuyorlar.

Bunlardan, biraz düzgünce konuşanlara göre, devrimiz müsbet ilim ve teknik devridir. Bugün yalnız ilim konusunda din denilen efsane ve esatir yığını tarihe gömülmelidir.

Kabul ederim ki, bugün ilmin sözü, sözlerin şüphe götürmeyenidir. Oksijen mi, yoksa hidrojen mi daha aktiftir diye düşünür, tereddüt edersem, bunu müsbet ilme sorarım. Fizik, kimya, biyoloji, astronomi'den öğrenmek istediklerim için, hep ilme başvururum. Alacağım cevabı da hakikat kabul ederim. Fakat Allah, âhiret ve ruh hakkında öğrenmek istediklerimi aslâ müsbet ilme sormam. Bunları Kur'an ve Hadis'ten ve bu kaynakları izah edip anlatan "müfessir" ve "müçtehid'den öğrenirim.

Çünkü bilirim ki, Allah, âhiret ve ruh hakikatları müsbet ilmin sahası dışındadır. İlmin bilgi sahası tartıya ve ölçüye giren maddi ve mahsüs şeyler sahasıdır. Allah ve ruh hakikatları ise maddeden münezzeh ve mahsüsün üstünde hakikatlardır. Buna rağmen, biri çıkar da bana müsbet ilim adına Allah, âhiret ve ruh hakkında konuşur ve bunlar müsbet ilim usulleriyle isbat edilip ortaya konulmamıştır, binaenaleyh hakikat değildir, derse ben bu söze, "hezeyandır" derim. Eğer bir müsbet ilimci[1] çıkıp da, "ben bir adamı ölmezden önce ve

---

(1) "ilimci" tabirinden, alim taslağı (scientiste) kasdediyoruz.

öldükten sonra dikkatle tarttım. Ağırlığından hiç bir şeyin eksilmiş olmadığını gördüm. Şu halde ruh yoktur. Olsaydı iki tartı arasında bir fark olurdu." derse, ben bu yaveye sadece gülerim. Çünkü ruh tartıya giren bir şey değildir. O bir (Substance vitale =) hayat cevheri yahut bir (energie vitale =) hayat kudretidir. Bu türlü lâ-maddî şeyler tartıya girmez; bizim iz'anımızı, varlıklarını kabule cebreder. Nitekim bir elektrik lâmbasını da sönük ve yanar halinde tartarsanız, arada hiçbir ağırlık farkı bulamazsınız. Bununla beraber maddeden çıkan esrarengiz bir kudret olarak elektrik vardır.

Bir müsbet ilimci bana ba'sübadelmevte ve âhiret akidesine hiç aklım ermiyor, derse, ona; "Sen yok iken nasıl var olduğuna ve yarın ölümle yeniden yok olacağına aklın eriyor mu? Seni yok iken var eden mutlak kudretin sahibi, yarın da yok olduktan sonra yeniden var edebileceğini kabul etmek mantıkan mümkün, hattâ zaruridir. İki mümasil hâdiseden birini mümkün ve diğerini muhal görmek sadece temerrüttür" derim.

Yine bir müsbet ilimci bana, "dinin bildirdikleri müsbet ilme aykırıdır ve ne ki ilme aykırıdır, hakikat değildir" der ve, misal olarak mukaddes kitapların (Hilkat-i Âlem) hakkındaki ayetlerini gösterirse, onun inatçı bir cahil olduğuna hükmederim. Filhakika Kur'an-ı Kerim'de ve daha evvel Tevrat'ta beyan olunduğu üzere, mutlak kudretin sahibi olan Allah kâinatı (altı günde) yaratmıştır. Halbuki, ilmin bildirdiğine göre, kâinat altı günün, altmış milyon yılın değil, yüz milyonlarca senelik, uzun bir tekâmülün mahsulüdür.

Buna cevap olarak derim ki, bu sırf bir tefsir ve anlayış meselesidir. Kur'an-ı Kerim'deki (gün)den maksat, yirmi dört saatlik bir devre değildir; bir (etape =) merhaledir. Allah-u Tealâ kâinatı altı merhalede yaratmış ve altıncı merhalede, (ahsen-i mahlûkât) olarak insan varolmuştur. Her merhale arasındaki zamanı ise ilmin bilip tayin etmesine imkân yoktur. Onu ancak yaratan bilir. Dinin ilme ve felsefeye dair bildirdiklerini, ilmin bildirdiklerine göre tefsir ve tevil etmek mümkündür.

Dinin yalnız itikada ve bazı amel meselelerine dair bildirdikleridir ki, bizim ilmimizin hudutları dışında kalır. Böyle olduğu için de ilim bu meseleler hakkında bir hüküm vermez ve bir iddiada bulunmaz.

Kur'ân-ı Kerim'in buna benzer daha bir çok âyetleri var ve bu âyetleri az-çok anlayanlar da var. Eğer ben anlamıyorsam, anlayacak seviyede değilim demektir. Anlayacak seviyede olmadığımı da anlamıyorsam, ben kör-kütük bir ahmak insanım demektir. Filozof Spinosa, Kant, Bergson ve Blondel gibi yüksek tefekkür sahiplerinin üstün zekâ ve kültüre hitap eden görüşlerini herkes anlamaz. Fakat biri çıkar da anlamadığı için bu filozofları red ve inkâra kalkışırsa bu kimseye ahmak denir. Kur'ân-ı Kerim'de, her devrin ilmine ve aklının seviyesine göre mânalandırılması lâzım gelen bir çok esrar var. İslâm'da "usûl-i tefsir ve içtihad" adı verilen ilimler bu lüzûma cevap verir.

Bu eserde biz, yukarıda birkaçını sıraladığımız mes'eleleri hallediyoruz değil, sadece kurcalıyor ve öğrenmek isteyen okuyucuları uyanık ve dikkatli olmaya davet ediyoruz. İnatçı münkirleri inandırmaya ve onlara hakikatleri kabul ettirmeye imkân olmadığını biliyoruz. İnatçı münkirler bugün dinin yalnız muayyen noktaları ile kalmamakta, diyaneti kökünden sökmeye çalışmakta, anlamadıkları ilim namına, yine anlamadıkları dini hakikatları inkâra gitmektedirler. Bu eserin başlıca hedefi bu bozguncular cevap vermektir.

Son seneler içinde, biz bu memlekette ne hezeyanlar görüp işitmedik. Tufeylî "reformcular", sahte Lüther'ler mi tanımadık; ne deli saçması risale ve kitaplar mı okumadık. İslâmın "Âmentü" sünü bile bilmeyen nice namertler Müslümanlıkta "reform" dâvasına mı kalkışmadı? Velhasıl, bugün Türkiye'miz din bahsinde, bir hercü-merç içindedir. Bugün bu mevzuda konuşan ve bağırtılariyle etrafındakileri susturan aydın kılıklı ve sefih ruhlu bir cehâlet var. Biz bu eserde onların maskesini indirmeye çalışıyoruz. Gerçi bu satırların sahibi kendini ehliyetli bir din âlimi görür olmaktan çok uzaktır. Fa-

kat o hiç olmazsa bilmediğini bildiğine ve günahları ile kararttığı içini çetin bir nefis mücadelesiyle her gün biraz daha temizlediğine kanidir.

* * *

İnsanlar her devirde din ve maneviyat kuvvetine muhtaç olmuşlardır. Fakat bu ihtiyaç zamanımızda bir zaruret halini almıştır. Eskiden atalarımız gayet basit bir din bilgisi ve görenek halinde, sırf "taklidî" bir iman ile rahatça yaşıyorlardı. Çünkü onlara bütün içtimaî muhit, maneviyat telkin ediyordu. Aile hayatı din havası içinde yüzüyor, bütün cemiyet din havası teneffüs ediyordu. Bugün durum tamamiyle değişmiştir. Bugün din duygusu zayıflamış, eski dinî hürmet terbiyesinin yerini küstahça bir saygısızlık almıştır. Bugün aile daralmış ve bağları gevşemiştir. Aile yükü sırf karı-kocanın omuzlarına çökmüş, ana-babalar iktisadi ihtiyaçlar karşısında, çocuklarının dinî terbiyesine yetişemez olmuşlardır. Öbür taraftan mektep ve üniversiteler âdeta din aleyhtarı propaganda ocakları halini almıştır. İnatçı münkirlerin tezyif ve temerrütleriyle bir kat daha bulanıklaşan böyle bir hava içinde, bugün artık basit din bilgisi kâfi gelmez olmuştur. Din nedir? İlim ile münasebeti nicedir? İlim karşısında din bugün ne yapmalı ve nasıl bir vaziyet almalıdır? gibi sorular şimdi her zamandan çok zihinleri tırmalamaktadır. Hususiyle aydın gençlerin bu soruların cevaplarını bilmeye ihtiyaçları vardır. Bu eserde biz bu ihtiyacı karşılamaya çalışıyoruz.

. Eserin bu ikinci baskısını bir hayli genişlettik. Birinci baskıya fasıl ve ekler ilâve ettik. Hususiyle ilmin günümüzdeki inkişafı önünde dinin alması lâzım gelen vaziyet üzerinde uzun boylu durduk.

İtiraf edelim ki, mevzu bir deryadır. Bizim bu küçük eserimiz bu deryadan yalnız bir katredir. Bize ümit ve teselli veren, bu ikinci baskının son baskı olmayacağıdır. Kısmet olursa, üçüncü baskıda yeniden hatalarımızı düzeltir ve ilaveler yaparız. Eserlerini her baskıda adeta yeniden yazar gibi dü-

zeltip zenginleştiren Fransız edip ve filozofu "Voltaire"e sormuşlar: "Eserlerinizin son baskısını ne zaman vereceksiniz?" "Öldüğüm gün" cevabını vermiş. Ne güzel cevap! Beşikten mezara kadar öğrenmeye muhtaç olan insanın son eseri, hakikaten, öldüğü gün mevcut olanıdır.

* * *

Türkiye'mizin son senelerinde din aleyhindeki çekişmeler karşısında, lehinde de çok hayırlı gelişmeler olduğunu görerek seviniyorum. Bugün memleket sathına yayılan "İmam-Hatip Mektepleri"nin sayısı ondokuzu bulmuştur. Bunların üstünde, 1959 senesi ilk baharında kabul edilen bir kanun ile İstanbul'da bir de "Yüksek İslâm İlâhiyat Enstitüsü" kurulmuştur.

Bu eserin ilk baskısında ileriye sürdüğüm "Yüksek İslâm İlâhiyat Enstitüsü" fikrinin, birkaç sene sonra, tahakkuk sahasına girmiş olmasını görmek benim için ayrıca bir bahtiyarlıktır. Bu sene üçüncü sınıfı teşekkül eden bu enstitüden çok ümitliyim. İyi bir program ve imanlı hocalarla çalışmak şartiyle, her sene biraz daha kemâle ereceğinden emin olduğum bu müessese, yüksek ehliyetli din âlimleri yetiştirecek ve Türkiye'miz bugünkü keşmekeşten kurtulacaktır. Bana belki o günü görmek kısmet olmayacak, fakat, ümitliyim ki Türkiye'miz bugünden daha mesut günler görecektir.

Sözü bitirmeden birkaç satır daha karalamama müsaade edilmesini okuyucumdan rica edeceğim.

Senelerden beri bu eserdeki hakikatları yazdığım ve yaydığım için tahammül kırıcı hakaretlere uğradım. Hapsedildim, işkenceye sokuldum ve kitle düşmanlığı kazandım. Babıâli'de Türk düşmanı ve cahil kırması bazı yazarlar beni memlekete, hattâ hudut dışı memleketlere[2] "Gerici ve mürte-

(2) 1961 yılının Şubat ayında, Balmumcu hapishanesinde mevkuf bulunduğum sırada, Paris'te lâikliğe hizmet yolunda çalışan bir cemiyetten (Ligue Française de l'Enseignement - Coféderation Générale, des Oeuvres Laiques - Rue Re-

ci" tanıttı. Hakkımda yalan ve iftira yağmuru yağdırdı. Fakat ben bundan hiç yerinmedim. Çünkü inanıyorum ki, bu memlekette benim gibi daha beş-on gerici ve mürteci olsaydı, Türkiye'miz bugünkü perişan hale düşmez, mektep çocukları hocalarını dövmez, hocalar talebesine göz koymaz, bazı parti adamları ve gazete sahipleri seçimler ve gazeteleri için, fabrikadan aldıkları kâğıtları karaborsaya sürmez ve daha neler, neler olmazdı.

Bana karşı yaratılan düşmanlıklar bu kadarla kalmadı, herkesi imrendiren büyük bir şereften de beni mahrum bıraktı. Buna da gam yemedim. Çünkü ben:

O ganiyem ki, bu bâzâr-ı cihanda Feleğe

Metelik vermek için bende bozukluk yoktur.

Ali Fuad BAŞGİL

İstanbul, 1962

---

camier - Paris VIII eme) başlığını taşıyan bir mektup aldım. Bu mektupta, hülâsa olarak "Le Monde" gazetesinin Türkiye muhabirinin bildirdiğine göre, son aylarda Türkiye'de ortaya çıkan antilâik hareketlerin başında siz bulunuyormuşsunuz. Biz buna ihtimal veremedik. Fakat hakikati de bir türlü öğrenemedik. Bizi bu hususta aydınlatmanızı rica ediyoruz" deniliyordu. Bu mektuba şu cevabı verdim:

"Laiklik aleyhtarı olduğum, benim eserlerimi ve yazılarımı okumayan muarrızlarımın, bana sırf bir isnat ve iftirasıdır. Ben lâiklik aleyhtarı değilim. Allahsızlık aleyhtarıyım. Bu iki tabirin mânaları arasındaki farkı siz Fransız dostlarım çok iyi bilirsiniz. Çünkü Fransa, tarihte ve bugün her ikisini de yaşamış ve yaşamaktadır. Ben medeni bir memleket için lâiklik ne kadar lâzım ise, Allahsızlığın da o kadar zararlı ve tehlikeli bir gidiş olduğuna kaniyim.

Ben tahsilimi Fransa'da yaptım. Allahsız bir cemiyetin huzur ve rahat yüzü görmeyeceğini sizin Alain, Blondel ve Chevalier gibi büyük filozof ve Edgar Quinet gibi devlet adamlarınızdan öğrendim. Memleketimin karşılaştığı bu büyük tehlike ile mücadelem eğer bir suç ise, asıl suçlu ben değilim; bunu bana öğreten Fransa'dır."

Bu mektubuma verilen cevapta, aydınlatıldığından dolayı, adı geçen cemiyet bana teşekkür etti.

BİRİNCİ KISIM

DİN VE HAYATTAKİ YERİ

— I —
İNKÂRCI GÖRÜŞLER VE YANILDIKLARI NOKTALAR

– *Eğer Tanrı var ise, Onu yok etmelidir.*
Michel BAKOUNINE

– *Eğer Tanrı yok ise, Onu var etmelidir.*
VOLTAIRE

Son devrin inkârcılık modası ve çeşitli inkârcı kollar:

Din mevzuunda ilmin ne dediğini ve objektif hakikatin neden ibaret olduğunu anlatmaya girişmezden evvel, inkârcıların ne dediklerini ve nerede yanıldıklarını görelim. Ve şunu bilelim ki, Şark'da ve Garb'da, hemen her devirde ve her memlekette Allah'ı inkâr ve dini tezyif edenler görülmüştür. Fakat bunlar bir buçuk - iki asır evveline gelinceye kadar; hem bulundukları cemiyetler içinde tek tük kalmış, hem de inkârlarını te'vile ve maksatlarını gizlemeye çalışmışlardır. Dine cepheden hücum ve Allah'ı açıktan inkâr modası, Garb'da,

onsekizinci asrın ortalarından başlar. Bizde ise bu moda, elli, altmış sene evvelinden öteye geçmez.

Biz, burada Garb'daki hücum ve inkârlar üzerinde duracağız. Bizdekiler belli başlı bir tetkik ve tefekkür mahsulü olmaktan çok şuursuzca bir Garp taklitçiliğinden ibarettir. Bizde, Meşrutiyet senelerinde "İçtihat" mecmuası etrafında toplanan inkârcı kalemler, onsekizinci asır sonlarındaki Fransız inkârcılarının sadece tercümanı olmuşlardır.

Garb'daki inkârcılara dikkat edersek, bunlar hep aynı yolda ve kuvvette değildirler. Bunlardan kimi ilim namına konuştuğunu ileri sürmekte; kimi, dine ve maneviyata hücum etmeyi, dünyayı ihtilâle vermek için bir vasıta görmekte; kimi de inkârcılığa devrin bir modası olarak sapmaktadır. Biz, bu küçük etüdümüzde inkârcılığın tam ve etraflı bir tarihini yapacak ve bütün kolları üzerinde duracak değiliz, sadece belli başlı iki inkârcı kolu ele alacağız. Bunlar, Ansiklopediciler ve Maddeciler'dir. Birincilerden başlıyalım.

Ansiklopediciler ne diyorlardı?

Din nedir? Sualine on sekizinci asrın *Voltaire ve Diderot* gibi akliyeci[1] filizofları ve ansiklopedicileri[2] şöyle cevap veriyorlardı:

---

(1) Felsefede akliyecilik veya akliye mezhebi, insan aklının sonsuz kudretine ve hakikati bulduran yanılmaz bir rehber olduğuna inananların mesleğidir. Buna göre, akıl realiteleri aydınlatan yegâne ışık ve hakikatleri bize gösteren aynadır. Akla uygun olan ve akıl ile bilinen her şey hakikattir ve her hakikat akla uygundur ve akıl ile idrâk olunabilir. Akla uygun gelmeyen hiç bir şey de hakikat değildir.

(2) Ansiklopediciler diye onsekizinci asırda Fransa'da Ansiklopedi (= Encyclopedie) adında çıkarılan büyük bir ilim, fen, felsefe ve sanat kamusunun müessis ve muharrirlerine denir. O asrın devlet, hükûmet ve cemiyet telâkki ve müesseselerini baştan aşağı tenkide koyulan bu fikir ve felsefe adamlarının başında Diderot (1713-1784) ve D'Alembert = Dalamber (1717- 1783) gelmektedir. Her biri fikir ve felsefe sahasında değerli eserler veren bu adamlar, kiliseye ve bu vasıta ile diyanete şiddetle hücum etmişlerdir. Bunlardan, meselâ, Diderot, "Interp- →

"Din, ruhaniler sınıfının halkı istismar için icat ettiği bir efsanedir. Her devirde rahip ve kâhin diye bir takım tembel ve işsiz kimseler türemiştir. Bir nevi esrarengizliğe bürenerek, din âyin ve ibadetlerini icat edip kurnazca tertipleyen bunlardır. Mâbed ve manastırlarda çalışmadan yiyip, yaşayan ve bir parazit sınıf teşkil eden bu kimselerdir ki, Allah ve din efsanesini uydurmuş; insanların cehlinden ve toyluğundan faydalanarak, bunu kendileri için bir ekmek teknesi ve bir menfaat kazanı yapmışlardır. Fakat, durmadan ilerliyen ilmin meş'alesi, insanları aydınlatıp, bu sayede tabiatın sırları ve tılsımları çözüldükçe, ortada Tanrı diye bir vâhime ve din diye karanlık bir efsane kalmayacaktır."(3)

---

retution de la Nature = Tabiatın Tefsiri" adlı eserini şu satırlarla bitiriyordu:

"Ey Tanrı! Var mısın bilmiyorum; fakat ben, sanki içimi görüyormuşsun gibi düşünecek, senin önünde imişim gibi hareket edeceğim... Bu dünyada senden hiçbir şey istemem... Eğer âhiret diye bir şey varsa, orada senden merhamet dilerim. Lâkin bu dünyada ne yaparsam, onu kendim için yaparım. Eğer iyilik arkasında isem, bunun için zahmet çekmem. Eğer kötülüğü terkedersem bunu, hiç seni düşünmeden yaparım. İşte ben olduğum gibiyim, ezeli ve zaruri bir maddenin zaruri bir parçası; yahut, belki de, senin mahlûk'un."

(3) On sekizinci asrın din düşmanları arasında, hattâ başında meşhur edip ve filozof Voltaire (1694-1778) gelir. Bu acı sözlü, hırçın adam, diyanete hücumda, muasırlarının hepsini geride bırakmıştır. Dini, sahtekârlık ve din adamlarını yalancı ve sahtekâr diye vasaflandırmağa kadar giden Voltaire'in din düşmanlığı pek genç yaşında iken başlamıştır. Daha 1718'de yazdığı bir şiir mecmuasında din adamları ve âlimleri hakkında, "Bunlar, aptal halkın düşündüğü gibi adamlar değildir, bunların ilmi sermayesi, bizim toyluğumuzdur" diyordu. Voltaire'e göre din, tıpkı kalp para gibidir; onu, ancak bilmeyenler kabul eder. Hazret-i Muhammed'e kadar dil uzatmaya cür'et eden Voltaire, bütün ömrü boyunca en ciddi eserlerinde bile, rahipleri sahtekârlıkla itham etmiş ve dinleri, milletlerin hayatında acı bir tesadüf eseri göstermiştir. 1742'de neşrettiği "Essai sur les moeurs" adlı eserinde kendi kendine "Diyaneti ilk icat eden kimdir?" diye soran Voltaire, buna: "Günün birinde bir ahmağa rastlayan bir hilekârdır" cevabını veriyordu. (Cilt: 1, sah. 133, Khl.). Voltaire'e göre dinler, insaniyette çiftçilik, hayvancılık ve sanayi hayatı gibi maddi medeniyet şart ve imkânları doğduktan sonra, sırf bir lüks ve istismar vasıtası olarak zuhûr etmiştir. Yukarıda zikrettiğimiz eserinin bir başka yerinde Voltaire: "Asırlar geçtikten ve cemiyetler kurulduktan sonra dır ki,bazı dinler zühûr etmiş ve bazı kaba âyinler icat edilmiştir" diyordu. (Cilt 1, s. 14).

Hemen ilâve edelim ki, bütün bu noktalarda bugün tarih ve sosyoloji, Voltaire'i kat'i surette yakalamakta ve bu iddiaları gülünç bulmaktadır. Bugün az çok, felsefe ve tarih kültürüne sahip olanlarca Voltaire'in bu iddia ve isnatları, kindar bir mütefekkirin sırf masa başı kuruntuları olmaktan başka bir kıymet taşımamaktadır.

Hiçbir ilmî ve tarihî esasa dayanmayan ve sırf onsekizinci asrın politika mücadelelerinde hem mutlakiyet rejimini, hem de kiliseyi devirmek için, iki ağızlı bir balta gibi kullanılmış olan bu telâkki ve isnadlar, maalesef, zamanımızın bazı câhil ve inatçı insanları muhitine kadar sürüp gelmiştir. Bugün bile bazı yarı bilgin ve yapmaca mütefekkirler tarafından bu fikirlerin ciddiye alınıp, müdafaa edildiği görülmektedir.

Ansiklopediciler nerede yanılıyorlardı?

Din, asla rahip ve ruhani sınıfının uydurup, ortaya çıkardığı bir şey değildir. Bilakis, o sınıfı insandaki din vicdanı ve Allah duygusu doğurup ortaya çıkarmıştır. Ondokuz ve yirminci asırların tarih ve sosyoloji araştırmaları ile anlaşılmıştır ki, din, derin bir duygu ve manevi bir mesned olarak insanoğlu ile beraber var olmuş ve ilk medeniyet eserleri, medeni duygular ve düşünceler, hep dinî inançlarından doğmuştur. Hukuk, ahlâk ve siyaset, hattâ teknik ve sanat bile zuhûr ve inkişafını dinî duygu ve düşüncelere borçludur. Bütün bu müesseseler, bidayette toplum halinde din ile vücut bulmuş ve din ile omuz omuza ilerlemiş; ancak, yakın zamanlardadır ki, bunlar dinden ayrılıp ayrı birer müessese halini almıştır.[4)]

Voltaire'in açtığı yoldan yürüyenler arasında Alman mütefekkir Feuerbach (1804-1872) başta gelir. Bu mütefekkire göre, din; insan icadı ve hayalidir. Allah, insanı değil; insan, Allah'ı yaratmıştır. Dinin ahkâm ve evamiri, insanın idealleşen kendi fikirleridir. İlmin ilerlemesi sayesinde insan uyanacak ve dinin değil, ilmin sesine kulak verecektir.

4) Türkiye'de bu ayrılışı adım adım takib etmek mümkündür. Bizde Tanzimatın başlangıcı sayılan 1839 "Gülhane Hatt-ı Hümayunu" na kadar din, hukuk ve ahlâk hep aynı bir "şeriat" kaynağından çıkmakta ve dini bir terbiye esasında birleşmekte idi. Tanzimat devrinde Ceza, Usulü Muhakeme ve Ticaret Kanunları gibi bazı kanunların Avrupa'dan iktibas edilmesi ve devletin idare usullerinde yenilikler yapılması gibi hareketlerle bu birlik çözülmeye başlamıştır. Fakat din ile hukukun büyük bir kısmı 1926'ya kadar kaynak birliğini muhafaza etmiştir. Filhakika bizim "Mecelle" yani Medeni Kanunumuzun büyük bir parçası ta- ☙

Bugünün tarih ilmi isbat ediyor ki, ilk devirlerden itibaren, binlerce asır boyunca insanlığın yegâne yol göstericisi, felsefe ve sanat hocası, din olmuştur.[5] İlimlerin inkişafını bir çok bakımlardan dine borçluyuz. İlk çağlarda din, bütün fikri faaliyetlere hâkim olmuş ve her şey dini bir forma giymiştir. Bu vâkıayı delil alarak, her şey din'den çıkmıştır, denilebilir.[6]

Ansiklopedicileri yanıltan sebepler:

Onsekizinci asır filozofları, din bahsinde ruhaniler sınıfının rolünü, bütün ölçüleri aşacak şekilde, mûbalağa ediyor ve bu suretle, tarih ilmi bakımından, gülünç hatalara düşüyorlardı.[7] Din mes'elesinde onları yanıltan ilk sebep, içinde yaşadıkları devrin mutlakiyet idarelerine karşı giriştikleri mücadelede, dine hücumu, bir silah olarak kullanmak istemeleriydi. Ansiklopediciler, cepheden hücuma cesaret edemedikleri istibdadı, dayandığı kilise ve din adamları vasıtasiyle vurmak istemişlerdir. Buna, o devrin Fransa'sında, din adamları arasında kardinal mertebesine kadar yükselmiş bazı küstah mürailer, gündüz külahlı, gece silâhlı, eğlence ve menfaat düşkünü soysuz rahipler meydan vermekte idiler.[8] Bundan başka, onaltıncı asırda İtalya'da hükümran olup, Hristiyan mâbedini bir zulüm ve cinayet

mamiyle İslâm Hukukuna dayanmakta idi. 1926'da İsviçre Medeni Kanununun alınması ile Türkiye'de Hukuk dinden tamamiyle ayrılmış ve lâikleşmiştir.

(5) Bakınız: Louis Weber, Le rythme du progres (Etude sociologique) Paris, Lib. F. Alcan, p. 152 - Fustel de Coulange.

(6) R. Worms, Conclustons des sclences soctàles Paris, 1920, Lib. Giard, p. 168.

(7) Salomon Reinach: Orpheus (Histoire Generale des Religions) Paris, Lib. d'Education Nationale, 1930, p. 13-14.

(8) Aynı eser ve ayni sahifeler.

yuvası haline koymuş olan *Borgia*[9] ailesine mensup papalar ve kardinallerin hâtıralarda bıraktığı nefret izleri henüz silinmemişti. İşte dine hücumda emsalini geride bırakan *Voltaire* ve fikir arkadaşları, ilmî bir tez müdafaa etmekten çok, din namına irtikâb edilen cinayetlerden ve birtakım densiz din adamlarından duydukları nefreti ifade ediyorlardı.

Fakat, insaf ile düşünürsek, bazı uğursuz din adamlarına kızıp da, dine hücum etmek, bugün bazı âlim kisvesine bürünmüş ilim bezirgânlarına kızıp, ilmi inkâr etmek kadar mânasız ve gülünçtür. Her sınıf insanlar içinde olduğu gibi, din adamları zümresi içinde de mürai ve menfaat düşkünü sahtekârlar bulunabilir. Nitekim, bütün tarih boyunca her devirde ve memlekette bulunmuştur. Gündüzün meşihat postunda oturup da, gecelerini farmason locasında geçiren şeyhülislâmlar, din ve imânını mevki ve menfaatle değişen avukat, şer'iye vekilleri ve kanaatlerini, göz diktikleri Adliye Vekilliğine değişen, sahte softa din âlimleri görülmüştür. Buna mukabil, en kaahir ve zalim iktidar adamları karşısında bile bükülmeyen, imanı uğruna varını ve canını fedaya razı olan sayısız kahraman din adamları da görülmüştür.[10]

Onsekizinci asrın fikir adamlarını din bahsinde feci bir şekilde yanıltan diğer bir sebep de, o asırda ilmin henüz çocukluk çağında bulunması; tarihin ise, henüz işlenmemiş yoz bir tarla manzarası arzetmesiydi.[11] İlim ve tarih sahasında henüz fındık kabuğu doldurmayan bir bilgi hamulesine güvenerek, din mes'elesi gibi esrar

---

(9) On altıncı asır başlarında İtalya'da hükûmet süren geniş bir ailenin adıdır. Bu ailenin meşhur isimleri 6'ncı Alexandre (Papa) Sezar Borgia ve Lükres Borgia'dır.

10) II. Bayezid, Yavuz Selim ve Kanunî devirlerinde şeyhülislâmlık makamına şeref vermiş olan meşhur Zenbilli Ali Efendi bu sayısız din adamlarından biridir.

(11) Bakınız: Prof. Daurice Halbwachs, Les origines du sentimeln religieux, Paris, Lib. Stock (La Culture Moderne) p. 7.

ile dolu bir bahsi ele almak, yarı bilginlere mahsus bir pervasızlıktı. Ondokuzuncu ve yirminci asırlarda ilimlerde, hususiyle dinler tarihinde vücuda gelen gelişmeler ve ilerlemeler dinin nasıl bir derin insan ve cemiyet ihtiyacına cevap verdiğini ve Allah duygusunun nasıl bir ince ve saf sezişe dayandığını göstermiş ve aynı zamanda, ansiklopedicilerin düştüğü hatanın kabalığını da ortaya koymuştur.

Din, insan ve cemiyetle beraber doğmuş, sayısız asırlar ve milletler içinde bin bir çeşit inkilâp ve istihalelerin muştası altında bugüne kadar yaşamıştır. Bugün, dünyayı sevk ve idare eden kuvvetlerin de başında gelmektedir. Böyle bir müessese, yalan, hile ve menfaat üzerine kurulmuş ve bütün bir insanlık dünyası, bu bahiste asırlarca yanılmış olamaz. Bunu iddia etmek için müşterek ve mâ'şeri kanaatlerin ehemmiyetini ve içtimaî müesseselerin mânasını anlamamış olmak lâzımdır. Din müessesesinin kökleri, insanın yaradılışındadır. Ve bütün dinlerde bu yaradılışa cevap vermek üzere, Allah ve âhiret akideleri gibi, bazı müşterek hakikatler vardır. Bu hakikatlerdir ki, dinlere yaşamak ve tarihi fırtınalara karşı dayanmak kuvvet ve imkânını sağlamıştır.[12]

Din, iflâs etmedi ve etmeyecektir:

Hülâsa, ilerleyen ilmin meş'alesi önünde dinlerin iflâs edip tarihe karışacağını zanneden onsekizinci asır adamları, bu bahisteki görüşlerinde, tıpkı kendi hayallerini hakikat sanan çocuklar gibi, yanılmışlardır. İlim anahtariyle her meçhulün kilidini açacağına inanan zavallı münkir, görmüyor ki, ilmin çözdüğü her muammanın altından bin bir muamma daha çıkmakta ve bi-

---

(12) Aynı esere bakınız, sah. 8.

çare ilmimiz, sonsuz bir meçhuller deryası içinde bir saman çöpü gibi kalmaktadır. Hayır! Din iflâs etmedi, ilim bugün aczini anladı.

Görmeyen gözlü münkir! Düşün ki, üstünde yaşadığın şu yer yuvarlağı, sayısız ecram ve sonsuz bir kâinat içinde en küçük bir varlık ve âdeta bir noktadır. Sen ise, bu noktanın içinde ve sathındaki zerrelerden bir zerresin. Varlığın fâni, ömrün mahdut, aklın âcizdir. Sen, bu hiçliğini unutuyorsun da, hudutsuz ve sonsuz bir kâinatı idrak ve ihataya kalkışıyor ve kendi hayâlini hakikat sanarak, inkâra sapıyorsun. Görmüyorsun ki, çok güvendiğin ve dünyaların ışığı sandığın aklın sana kâinat muamması karşısında hiç değilse, insaf edip susmayı olsun öğretememiştir.

Hayır, okuyucum! Emin olunuz ki, bugün *Voltaire* ve emsalinin izinden yürüyen tek bir yüksek ilim adamı ve filozof yoktur. Olamaz, çünki ilmin hareket noktası şekk'tir. Felsefeninki temaşa ve hayrettir. İnkâr ise, mücerred bir cehalettir. Ancak cahillerdir ki, inkâra cesaret bulur.

Maddeciler ne düşünüyor ve ne diyorlar?

Ansiklopedicilerden sonra, geçen asırda, din düşmanlığı bir nevi ilmiliğe bürünerek, yeni bir hız ile yeniden ortaya çıkmıştır. Yukarıda dediğimiz gibi, *Voltaire* ve fikir arkadaşları, dine hücumu, giriştikleri politika mücadelesinde bir silâh olarak kullanmışlar ve (kızım sana söylüyorum, gelinim sen işit) kabilinden din adamlarının şahsında, müstebit kuralları hırpalamak istemişlerdir. Maddecilik (= *Materialisme)* adını alan yeni münkirlik ise, diyaneti temellerinden çökertmeğe yürümüş ve bu hususta, her gün yeni keşifleri ve ilerle-

yişleriyle gözleri kamaştıran "ilim"in gölgesine sığınmıştır.

Dinlere meydan okuyan düşmanların, öteden beri en çetini ve kuvvetlisi sayılan maddecilik şeklindeki münkirlik üzerinde biraz fazlaca duralım.

Eski zaman maddecileri ne diyorlardı?

Maddeyi, bütün varlıkların menşei, mebdei ve yaratıcısı gören, yani Allah yerine maddeye tapan maddecilik, fikir tarihinde yeni bir şey değildir. Bilâkis, bunun çok gerilere uzanan eski bir mazisi vardır. Bu kanaatin pîri ve ilk kahramanı, Milâddan 520 yahut diğer bir rivayete göre, 460 sene evvel yaşamış olan *Democrite* (=Demokrit) adında Yunanlı bir filozoftur. Hattâ maddeciliğin tarihi bu filozofu bile aşar.[13] Ancak maddeci kanaate orijinal çehresini veren ve onu felsefî bir doktrin haline koyan odur. Democrite'ten takriben bir asır kadar sonra gelen *Epicure* (=Epikür) adında diğer bir Atinalı filozof, maddeciliği çok ileri götürmüş ve *"Epicurisme"* denilen meşhur bir felsefe mektebinin temeli yapmıştır. Yunanlılardan sonra, yine eski devirlerde maddeciliği Romalı şair-filozof *Lucrece* (=Lükres, Milâddan evvel 95-51) müdafaa etmiş ve yaşatmıştır.

Bu eski ve ilk maddecilere göre, gökkubbe altında "hiç bir şey yoktan var olmaz; var olan bir şey de asla yok olmaz." Sadece renk, şekil ve vaziyet değiştirir: Yağmur yağar, topraktan ot, ağaç biter; güneşin ziyası ve harareti altında büyür, yaşar, sonra kurur, dökülür ve yeniden toprak olur. Bunun gibi her şey, bir an için var olur ve bir zaman varlıkta devam eder, sonra kurur,

---

(13) Rivayete göre, maddeciliğin ilk hocası Leucippe = Lösip adında Trakyalı bir filozoftur. Fakat, bunun ne bir eseri ele geçmiş, ne de hayatına dair doğru bir bilgi edinmek mümkün olmuştur.

çürür ve neticede asli ve iptidaî maddelerine rücü eder. Bu bir devr-i daim (=Devenir éternel)dir. Bu ezeli devir ve tahavvül içinde değişmeyen, daim ve ebedi kalan bir şey varsa, o da maddedir. Şeyler ve cisimler, maddenin sonsuz bir surette şekillenmesinden meydana gelmektedir. Binâenaleyh, kâinat maddeden ibarettir. Her şeyin asli ve ezeli cevheri maddedir.

Madde, "atom" denilen ve parçalanması mümkün olmayan zerreciklerden terekküb eder.[14] Şu halde, bütün varlıklar, birer atom mürekkebi olmaktan başka bir şey değildir. Gökler, bir atom fezâsı; yeryüzü, ay, güneş ve diğer bütün seyyareler birer atom kümesi; hararet ve ziya da, birer atom hüzmesidir. Ruh bile atom mürekkebi bir maddedir. Yalnız ruhu vücuda getiren atomlar başka cinstendir. Bunlar, gayet şeffaf ve seyyaldir. Fakat, maddeden ayrı ve maddî varlık dışında ruh diye gayri maddî bir varlık yoktur.

Herhangi bir cismi vücuda getiren atomlar, bir zaman sonra birbirini bırakır; terkip çözülüp dağılarak ezeli tabiatın kucağına düşer. Fakat, bu atomlar yok olmaz; daha başka atomlar ile birleşerek yeni bir kombinezon teşkil eder, bir başka formada yeni bir varlık vücuda getirir. Hilkatin sırrı denilen hakikat bundan ibarettir. Bütün can taşıyan mevcutların ölmesi demek, ruhu terkib eden atomların birbirini bırakması ve son nefesle çıkıp, cismi terketmesi demektir. Fakat, muayyen bir cismi terkedip, dağılan bu atomlar yeni bir terkip ile yeniden birleşir ve yeni bir mevcut halinde yeniden hayata döner. Doğmak, ölmek budur.

Dünya ve hayatın menşei ve yaratıcısı (ilâhlar) olmadığı gibi, âlemin nizamında ve gidişinde de onların hiç bir rolü ve tesiri yoktur. Mâbet, ibâdet, âhiret... bütün

(14) Dikkat olunsun ki, eski maddecilerin (Cüz'ü lâ yetecezza) yani parçalanmaz en son parça kabul ettikleri "atom" bugün parçalanmış ve bundan hârikulâde bir kuvvet elde edilmiştir.

bunlar boş şeylerdir. Öbür dünya diye, öldükten sonra yaşanacak başka bir dünya tasavvur etmek, hayatın kaynağına zehir akıtmaktır. Aklı başında olanlar için hayat ve saadet ancak bu dünyadadır. Bu dünya ise, hayat ve kâinatın aslı ve menşei olan maddeden ibarettir.[15]

Maddecilik karşısında Eflâtun mâneviyatçılığı:

Eskilerin maddeciliği, *Aristo* felsefesi ile kuvvetlenen, *Eflâtun,* maneviyatçılığı gibi müthiş bir rakip ile karşılamış ve bu sebeple bu hareket yol bulup ilerleyemeden sinmiştir.

Filhakika *Eflâtun,* fikir tarihinin bu büyük dehâsı, maddeciliğe şiddetle hücum etmiş ve buna karşı ruhçuluğu *(=spritualisme)* ve fikirciliği *(=idealisme)* müdafaa ederek, biraz müphemce de olsa, vahdaniyet *(=monotheisme)* ve bir Vacib-ül Vücûd *(=Etre necessaire)* görüşüne yükselmiştir.

*Eflâtun'*a göre, kâinat, hususiyle, insan ve hayat sade maddeden ibaret ve sırf maddeye ircaı kabil varlıklar değildir. Madde, mevcudun *(=etre)* bir nev'idir, aşağı ve en küçük bir haddidir. Maddenin kendine hâs ve kendiyle kaim bir varlığı bile yoktur. Maddenin varlığı tamamiyle izafidir ve bizim onu hasselerimiz vasıtasiyle duyuşumuza, aklımızla ona verdiğimiz mânaya ve izafe ettiğimiz evsafa tâbidir. Kâniatta maddeden başka lâ maddi *(immateriel)* bir cevher var ki, asıl ve ebedi varlık budur ve bu varlık, "ruh"tur. Ruhtan neş'et edip, maddeye râci olan bilgilerimiz, tamamiyle izafi olduğu için, bunlar her an değişmeye mahkûmdur. Hakiki ve

(15) Demokrit - Epikür maddeciliği üzerinde daha geniş bilgi edinmek isteyen okuyucularıma "İslâmın Nuru" Mecmuasında "Din Felsefesi Bahisleri" başlığı altında çıkan iki yazımı tavsiye ederim. (Nisan 1951, sayı 1 ve Haziran 1951, sayı 2).

mutlak ilim, ruha taallûk eden ve mânalar âlemini *(Le monde des idees)* mevzu alan ilimdir.

Hayat ve kâinatı maddeye irca etmek ve istihale yoluyle, maddeden var oldu demek, netice itibariyle, kör tesadüfü Hâlik tanımak demektir. *Eflâtun*'a göre, tabiata dikkatle bakan gözler için, bunun mânasızlığı aşikârdır. Kâinatta haz ve hayretle temaşa ettiğimiz en mânalı ve düşündürücü hakikat âhenktir, insicam ve nizamdır. Tabiatın güzelliği, iyiliğin zevki, insan zekâsının hârikaları, hilkat kanunlarının şaşmazlığı, organizmadaki organların her birinin gayesine uygun bir surette muntazaman işlemesi ilh... Bütün bunlar, kör tesadüfün eseri, cansız ve şuursuz bir maddenin devamı olamaz. Her zerresinden hayret verici bir mâna ve sanat, üstün bir zekâ ve irade fışkıran tabiatın bizzat kendisi, böyle bir tesadüf telâkkisini yalanlamaktadır.

Her ne ki, sanat ve zekâ eseridir, bilinmelidir ki o bir sâniin ve bir illeti müdrikenin *(=cause intelligente)* mahsülüdür. Bir su değirmeni, bir kağnı arabası... bunları önceden hesaplıyarak, bir plâna göre yapıp meydana getiren bir ustanın varlığına delildir. Bu hakikatı görüp dururken, en yüksek bir zekâ ve en ince bir sanat eseri olan hayat ve kâinatın maddeden istihale edip, kendiliğinden var olduğuna inanmak için, insanın sırf münkirlik inadına kapılmış olması lâzımdır. Hülâsa, varlıkların harikulâde yüksek, ince ve ezeli bir sanatkârın iradesi ve sun'u eseri olduğunu bizzat o varlıkların bağlı oldukları kanunlar ilân etmektedir. İşte bu sanatkâr ve bu harikulâde mimar ALLAH'tır. Maddeyi ve onu terkip eden, atomları yaratan ve koyduğu hareket kanuniyle atomları ve molekülleri birbirine lehimleyip, önceden kurulmuş bir plana ve bir illet-i gaiye *(=Cause finale)* göre bitmek tükenmek bilmez varlıklar haline koyan O'dur.[16]

---

(16) Eflâtun'un ilâhiyat bahsindeki müdafaalarına dair yukarıda tarih ve numaralarını bildirdiğimiz mecmuada bir hülâsa verdik. Merak eden okuyucularıma tavsiye ederim.

Eflâtun'dan sonra arka arkaya gelen büyük semavi dinlerin muştası altında, hususiyle İslâmiyetin yüksek ilim ve marifet şa'şaası içinde eski zaman maddecilerinin sesleri duyulmaz olmuştur. Maddeciliğin bu sinişi, Garp'te tâ Rönesans'a kadar devam etmiştir.

Rönesans ve modern ilim hareketlerinin başlangıcı:

Hatırlatalım ki, Rönesans, yani Garp'ta ilim, felsefe, edebiyat ve sanat sahalarında ortaya çıkan ilk kımıldamalar, Avrupalıların eski Yunan dünyasiyle tamasa gelmeleri, hususiyle *Eflâtun* ve *Aristo* gibi üstadları okuyup öğrenmeleri ile başlar. Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra, bütün Orta zamanlarda Avrupa, kalın bir cehalet perdesiyle örtülü kalmış ve eski Yunan'ın ilim, felsefe ve sanat eserleri hemen hemen kaybolmuştu. Tasavvur olunsun ki, ilim tarihinin en büyük siması ve bilgide istikrar *(=induction)* üsülünün banisi sayılan *Aristo* bile, Avrupa'da asırlarca meçhul kalmıştı. Bu filozofun muazzam eserlerinden Avrupalılarca bilineni, vaktiyle Bizans'tan *Şarleman*'a hediye gönderilen *(Organon)*'dan ibaretti. Okuyup, anlayanı olmadığı için, bunu da kütüphane raflarında örümcekler bürümüştü. Bunun başlıca sebebi, Hıristiyan Avrupa'nın o zamanki cahilâne taassubu idi. Avrupa'da kilise *Aristo* felsefesine ve eserlerine karşı derin bir düşmanlık beslemekte ve bu felsefeyi dinsizliğe götüren bir şeytan yuvası görmekteydi. Bunun içindir ki, kilise *Aristo* ve eserlerini muhtelif tarihlerde, ezcümle 1209 ve 1295'te şiddetle mahkûm etmiş ve bu eserlerin Hıristiyanlar tarafından okunmasını yasaklamıştı. Bu şiddetin de sebebi, kilisenin eski Yunan filozoflarını ve eserlerini bilme-

mesi, yalnız uzaktan uzağa bunlara dair riavayetler işitmiş olmasıydı.[17]

Onbeşinci asrın sonlarından itibaren, bu vaziyet değişmeye başlamış ve Avrupa'da ilim ve felsefe yepyeni bir mecraya dökülmüştür. Artık yavaş yavaş eski ampirizm[18] ve dogmatizm'in yerini tecrübe ve müşahedeye müstenid ilim zihniyeti ve bu zihniyetin doğurduğu müsbet araştırma gayretleri almıştır. Bunun neticesi olarak da madde ve tabiat ilimleri peyderpey gelişmeye yüztutmuş ve ilmi keşifler birbirini takip etmiştir.[19] Gittikçe hızlanan bu hareket ve gayret, onsekizinci asırda orijinal bir manzara almış ve bu asrın Garp cemiyetlerini temellerinden sarsan bir tenkid tufanını yarat-

---

(17) Eski Yunan ilim ve felsefesini Avrupa'ya tanıtan ve Rönesans'ın müjdecisi rolü oynayan İslâm âlim ve filozofları olmuştur. Avrupa Aristo'yu, İbn-i Rüşd ve İbn-i Sina'dan öğrenmiştir. Milâdın sekizinci asrından ondördüncü asrın sonlarına kadar altıyüz sene süren yüksek bir İsâm medeniyeti, ilim ve san'atı vardır ki çoklarımızca maalesef bilinmeyen bu parlak medeniyet, onuncu asırdan itibaren Fransa'ya ve Sicilya yolu ile İtalya'ya akmış, Rönesans ve reform hareketlerinde başrolü oynamıştır. Tıpta farmakolojide, matematikte, kozmoğrafya ve astrolojide, hülâsa müsbet denilen ilimlerin hemen bütün kollarında garp dünyasının hocası İslâm âlimleri olmuş; eski Yunanın ilim ve felsefe eserlerini Avrupa'ya, Elkindi, Fârabi, Fahrı Razi, Elbiruni ve İbn Rüşd gibi büyük İslâm âlim ve filozofları tanıtmıştır. Bu âlimlerin yüzlerce cilt tutan eserleri Lâtinceye ve daha sonra muhtelif garp lisanlarına tercüme edilerek Üniversitelerde okutulmuştur. İbn-i Sina'nın meşhur (Kitabüşşifa)sı Fransız Tıb Fakültelerinde ondokuzuncu asır başlarına kadar aynen okutulmuştur.

Bu hususta geniş bilgi edinmek isteyen okuyucularıma şu nefis eseri tavsiye ederim: "Visage de "İslâm" par Haydar Bammate Payot, Lausanne - 1958.

(18) Emprisme, ilimsiz, sistemsiz kaba tecrübeye ve göreneklere istinat etmek mesleki - Dogmatisme, bir fikri delil getirip, isbat etmeksizin kabul ettirmek, yahut bilgide ve hüküm vermekde nassa ve başkasının otoritesine istinat etmek mesleği.

(19) Birbirini takip eden ilmî keşiflerden, ilmin ve teknolojinin bugün eriştiği fevkalâde gelişmeden dolayı insanlık, Rönesans adamlarına, şüphe yok ki minnettardır. Ancak bugünkü hayat muvazenesizliğinden ve maneviyat buhranından ve bunun doğurduğu sefaletten de, geniş bir ölçüde, yine Rönesans adamları mes'uldür. Rönesans'ta atılan yanlış bir adım, insanlığı bugünkü maddeperestliğe ve bundan ileri gelen barbarlığa sürüklemiştir. Filhakika, Rönesans, keyfiyeti bir tarafa bırakıp kemmiyete kıymet vermiş; (qualite)yi atarak, (quantite)yi almıştır. Sokrat'ın "kendini bil" hikmetini unutarak insanı bırakıp, eşya ve kâinatı bilmeye özenmiştir. Bunun neticesi olarak bugün madde ve tabiat ilimleri yanında, insan ve ruh ilimleri geri ve cılız kalmıştır. Bunun da neticesi olarak, muvazeneli bir hayat ve bir keyfiyet medeniyeti yerine bugünkü madde medeniyeti, yani zekâ ve vefanın sefaleti, kütük enseli küstahlığın sefaheti doğmuştur.

mıştır. O suretle ki, bir tarafta iktisatçı ve siyasiyatçılar o devrin sınıf imtiyazlarına ve halk köleliğine dayanan devlet rejimlerini ve iktisadi nizamı tenkid eder, ansiklopediciler de kiliseyi siper alan aynı rejimlere düşmanlık gösterirken; diğer tarafta bir kısım fikir adamları da sırf müsbet ilim, yani tecrübe ve müşahedeye müstenid bilgi namına doğrudan doğruya dine ve dini inançlara hücuma kalkmışlardı. Artık, onsekizinci asır sonu Avrupa'sında dini ve Allah'ı kökünden inkâr etmek bir moda haline gelmiş ve bu modaya uyanlarca dindarlık, bir nevi gerilik telâkki olunmaya başlanmıştır.

Modern maddeciliğin doğuşu:

Bu modayı çıkaranların başında, ilim sahasında olduğu kadar münkirlikte de meşhur olan, Fransız ilim adamı Laplas *(=Pierre Laplace, 1749-1827)* gelir. Bu zat, 1796'da neşrettiği "Kâinat Sisteminin İzahı" adlı eserinde modern astronominin temellerini atmış, fakat aynı zamanda da açıkça Allah'ı inkâr etmiştir. *Napoléon*'un Dahiliye Nâzırlığından Âyan Reisliğine kadar yükselen *Laplas*'a bir gün *Napoléon*; "İyi amma, sizin kâinat sisteminizde Allah'ın yeri nerede?" diye sorunca, buna Laplas, hayat ve kâinatı izah için: "Haşmetmeab, hiçbir suretle ispat edilememiş bir Allah faraziyesine ihtiyacım yoktur" cevabını vermiştir.

Artık *Demokrit*'in eski ve ampirik maddeciliği tamamiyle dirilmiş ve geçen asırda ilmi ve tarihi maddecilik diye başlıca iki hüviyet alıp, iki istikamet takip etmiştir.

İlmî maddecilik:

İlmî denilen maddeciliğin yahut, diğer bir tabir ile, ilimciliğin *(=scientisme)* yolunu meşhur Fransız tabiiyatçı *Lamark* açmıştır. Bu zat, dinlerin temelini teşkil

eden "hilkat"i inkâr ederek, hayatın maddeden ve insanın hayvandan istihale ve tekâmül yolu ile var olduğunu açıkça iddia eden ilk âlimdir. 1809'da neşrettiği "Hayvanat Felsefesi" adlı eserinde *Lamark*, bu iddiasını uzun uzadıya ispata çalışmıştır.

Lamark'ın açtığı yoldan yürüyenler arasında İngiliz tabiatçı *Darwin* ile Alman tabip-filozof *Büchner (=Bühner)* pek meşhur olan iki maddecidir. *Bühner*, 1855'te "Kuvvet ve Madde"yi, *Darwin* de 1859'da "Hayvan Nevilerinin Menşei" adlı kitabı neşretmiştir.[20]

Modern maddeciler, yahut ilimciler arasında ve ilim namına din düşmanlığı saçanların başında Jena Üniversitesi profesörlerinden *Ernest Haeckel*'e mühim bir yer vermek icabeder. Bu zat, son yarım asırlık devrin en münkir ve mütemerrid maddecilerindendir. 1906'da neşrettiği "Din ve Tekâmül" adlı bir seri konferanstan müteşekkil, eserinde modern tekâmülcülüğün bir tarihçesini yaptıktan, (hâlikı) ve (hilkati) toptan inkâr ettikten sonra; hayat ve kâinatın sırf maddenin tekâmülünden ve milyonlarca senelik bir mazi içinde, gayriuzvinin uzviye istihale etmesinden ibaret olduğunu isbata çalışmıştır.[21]

---

(20) Bühner'in "Kuvvet ve Madde" eseri, Meşrutiyet senelerinde Ahmet Nebil - Baha Tevfik Beyler tarafından tercüme edilerek, neşrolunmuştur. Bu eser üzerine din adamlarımız tarafından tenkitler yazılmış ve Bühner'in iddiaları reddedilmiştir. Bu yoldaki tenkit eserleri arasından bizim elimizde bulunan Harputizade Hacı Mustafa Efendi merhumun "Red ve İspat" adlı kitabıyla İsmail Fennî Bey'in "Maddiyun Mezhebinin İzmihlâli" adlı kitabı anılmağa değer kıymettedir.

(21) Bugün gençlerimizin bir çoğunda bu nazariye ve telâkkinin, söz götürmez mütearifeler kabilinden bir hakikat olduğu hakkında sarsılmaz bir kanaat hâkimdir. Bundan kimler mes'uldür, bunu bilemem, fakat bu bir vâkıadır.

Bu hususta okuyucularıma bir fikir vermek için, vaktiyle İstanbul Toplu Basın Mahkemesine sunduğum bir raporu aşağıya aynen alıyorum:

İstanbul Toplu Basın Mahkemesi Muhterem Başkanlığına:

24.3.1953 günü bilirkişi sıfatiyle çağrıldığım mahkemenizde bana "..........." adlı bir gazetenin 1.11.1952 tarihli sayısında "............" tarafından neşredilen "Üniversite Açılırken" başlıklı yazıda dini tahkir ve tezyif mânası ve kasdi bulunup bulunmadığı sorulmuştur.

Bu hususta tetkik için bana tevdi edilen dava dosyasında, müddeiumumiliğin iddianamesile maznunun müdafaanamesi ve bahis mevzuu gazete nüshasındaki makaleyi okudum. Edindiğim kanaati aşağıda arzediyorum: ☛

Filhakika makale sahibi yazısında: "Bir taraftan biyoloji derslerinde çocuklarımıza Darwin'in tekâmül nazariyesini öğretirken, diğer taraftan ilkokullarda okutulmaya başlanan din derslerinde körpe dimağlara" (Allah'ım, beni yaratan sensin, anamı babamı yaratan sensin, canlı cansız her şeyi yaratan, besleyen, büyüten... sensin...) gibi gayri ilmî bilgiyi yerleştiriyoruz" demektedir.

Bu ifadede sertlik ve huşûnet âşikâr ise de dinleri tezyif mânası ve hususiyle İslâmiyeti tahkir kasdi görmüyorum.

Önce şunu belirtmek isterim ki, bu gibi meselelerde müddeiumumiliğin gösterdiği hassasiyeti, millî ve içtimaî selâmetimiz bakımından, pek çok takdir ve tebrike şayan bulurum. Ancak, ifadedeki huşuneti, dini tahkir ve tezyif kasdine değil, makale sahibinin ilim ve din mevzuundaki bilgisinin sığlığına bağlamak daha doğru olur kanaatindeyim.

Dini "gayri ilmî" olmakla tavsif etmek, onu tahkir değil, sadece ilim ile dinin birbirine münasebetini ve birbirine nazaran olan durumunu bilmemezliktir. Esasen, din "gayri ilmî"dir demek, yanlış bir söz söylemektir. Çünkü ilim, dini nefyetmez ve bu iki disiplin birbirini nakzetmez ki, din gayri ilmîdir denilebilsin. Bunlar iki nakiz değil, iki mütemmim'dir. Binaenaleyh din ile ilim beraber bulunabilir ve omuz omuza yürümesi de insanlığın hayrınadır.

* * *

Çocuklarımızın körpe dimağlarına "halik"fikri yerleştirmeyi gayri ilmi bulan ve bu sebeple, mekteplerde din derslerinin yer almamasını istiyen makale sahibi, bu düşüncesiyle dini olduğu kadar, ilim mefhumunu da hakkiyle kavramadığını ve din ile ilimden her birinin karşıladığı beşeri ihtiyacı lâyıkiyle göremediğini ortaya koymuştur. Binaenaleyh bence kendisi cezai takibata uğramamalı, fakat okutulup öğretilmelidir. Çünkü mücrim değil, sadece bilgisizdir, mazurdur.

Makale sahibi bilseydi ki, ilim ve din, dediğimiz gibi, birbirini nefyetmez bilâkis tamamlar; çünkü bunlardan biri aklın, diğeri de gönlün ışığıdır. Ve çünkü insan ne yalnız akıldan, ne de yalnız gönülden ibarettir, fakat hem akıl ve hem gönül sahibi bir mahlûktur. Dinsiz ilim, belki aklı tatmin eder, fakat muhakkak ki, gönlü karartır. Nitekim ilimsiz din de ruhu ve gönlü ışıtır, fakat aklı karanlıkta bırakır. Binaenaleyh insanlığın hayrı ve faydası ne bugün olduğu gibi, yalnız ilme bağlanmaktadır, ne de orta zamanlarda olduğu gibi, yalnız dine sarılmaktır, fakat her ikisine birden sahip olmaktadır.

Yine makale sahibi bilseydi ki, bugün yirminci asrın ortasındaki ilim, Darwin ve Bühner gibi materyalist tekâmülcülerin ilminden bir asır, Laplas ve Lamark gibi maddeyi mabutlaştıran münkirlerin ilminden bir buçuk asır ileridedir. Bugünkü ilim, Lamarkizm ve Darvinizm'i çok geride bırakmış ve bu görüşleri birer kabaca tahmin addederek faraziyeler rafına yerleştirmiştir. Bugün hiç bir hakiki âlim ve yüksek filozof gösterilemez ki, ilim namına Allah'ı red ve inkâr etsin. Edemez, çünkü bugün ilim, eskisinden daha çok haddini bilir olmuş ve çok mâkul bir tevazuya bürünmüştür. Çünkü bugün ilim, eskiye nisbetle, daha çok ilerlemiş ve ilim ilerledikçe, âlim de bilmediğini daha iyi bilir olmuştur. Gayet tabii, ilmin idrak ve ihata vasıtası akıldır. Akıl ise, insan gibi, hattâ kâinat gibi, mahdut ve mütenahidir, yani bir kelime ile âcizdir. Böyle cılız bir âlet ve âciz bir vasıta ile, Allah anlamı gibi, ezelilik, ebedilik ve namütenahilik hakkında inkâr hükmü vermek gayri ilmidir ve hattâ çocukçadır. Bunun içindir ki, bugünün en mütemerrid ilim adamları bile Allah'ın varlığı, hayat ve kâinatın menşei hakkında sadece "bilmiyorum" demekle iktifa etmektedir.

Makale sahibi bilseydi ki, Darwin, ve Lamark hayat ve kâinatın menşei hakkında ortaya ilmi bir hakikat değil, sadece bir nazariye yani ilmî bir faraziye koymuştur. Tekâmül nazariyesi yani hayat ve kâinatın sırf form değiştiren madde den istihale suretiyle var olduğu fikri, sadece bir farz ve tahminden ibarettir. Ve bu fikrin hakiki ilim nazarındaki kıymeti, dinlerin Allah akidesinden daha üstün değildir, bilâkis, birçok bakımlardan, daha aşağı ve daha zayıftır. Esasında sırf bir ☛

Pozitivistler ve pozitivizm:

Bu saydıklarımıza daha birçok isim, eser ve doktrin ilave olunabilir. Ve bu arada pozitivist'lerden de bahsedilebilir. Pozitivistlerle maddeciler arasında dava, gaye ve münkirlik bakımlarından bir fark yoktur. Her iki münkir kol da, tecrübe ve müşahede ile sabit olmayan ve bu yoldan bilinmeyen şeyleri yok addetmektedir.

Yalnız Pozitivizm'in[22] kurucusu sayılan Fransız filozofu *Auguste-Comte (=Ogüst-Kont, 1798-1857)* dinlerin ezeli, ebedi ve kâdiri mutlak hâlikı ve mekândan münezzeh Allah'ı yerine "insanlık" diye tasavvur ettiği bir mevcut koymuş ve "İnsanlık mâbedi"ne bağlı "insanlık dini" diye de, hususî âyin ve ibadetleriyle, bir din icat ederek bir nevi peygamberlik iddiasına kalkışmış ve neticede âleme gülünç olmuştur.

Sözü uzatıp, aynı fikir ve iddiaları başka başka ağızlar ve ifadelerle tekrar etmekte bir fayda yoktur. Modern maddeciliğin aldığı diğer istikamete, yani tarihi maddeciliğe geçelim.

---

tahminden ibaret olan tekâmül nazariyesi, bugün ilmi bir faraziye olarak bile, ilmi bir surette, müdafaa edilemez. Çünkü ilmi bir faraziye aklın idrak hududu içine girmesi ve ilmin tetkik vasıtaları olan müşahede, mukayese ve tecrübe imkânlarını aşan ve aklı tamamiyle âciz bırakan metafizik mes'elelerdir.

İş böyle olduğu halde, mekteplerde bu ve emsali nazariyelerin sanki birer mütearife kabilinden ve objektif hakikatler nevinden birer hakikat imiş gibi okutulması, işte "gayri ilmi" olan budur ve orta zamanlar zihniyetine mahsus bir taraf tutarlık ve bir fuzuli taassuptur. Modern mektep bu türlü taassuplardan kendini kurtarıp yükseldiği gün, hakkıyle vazifesini yapacak ve insanlığa hizmet edecektir.

Hülâsa, makale sahibi bütün bunları bilseydi, incir çekirdeği doldurmaz bir bilgi çıkını ile ortaya atılıp en muğlak mes'eleler hakkında indi hükümler vermeğe kalkışmazdı. Esasen, ifadesinde dini tahkir ve tazyif kasdi olmadığına kani bulunduğum için, tekrar ederim ki, kendisini sadece mazur görürüm.

(22) "Pozitivizm İsbatiyle Mezhebi" diye gerek ilimde ve gerek felsefe ve ahlâkta sırf vâkıalara kıymet veren kat'i ve sabit bilginin sırf vâkıaların tecrübe ve müşahedesinden elde edilebileceğini; tecrübe ve müşahededen başka bir yoldan hâsıl olacak bilginin hakikatten uzak, lâfzi ve hatâlı olduğunu iddia eden doktrindir. Bu kanaatte olanlara Pozitivist yahut İsbatiyeci denir. Fransız filozofu Auguste-Comte bu doktrinin kurucusu sayılır.

Tarihi maddecilik:

Onsekizinci asrın sonlarından beri Lamarkizm, Darvinizm, Pozitivizm, Evolüsyonizm gibi adlar altında ve birbirinden az çok farklı temayüller halinde hüküm sürmekte olan ilmi maddeciliğin yanı başında geçen asrın ortalarına doğru, tarihi maddecilik *(=Materialisme historique)* diye, farklı bir cerayan daha türemiştir.[23] ilmi maddeciler, taşıdıkları nam ve gösterdikleri temayül ne olursa olsun, sırf nazari sahada kaldıkları ve müsbet ilim namına konuştukları halde; yeni cereyanın mümessilleri, maddeciliği, nazari sahadan çıkararak, dinlere, din maneviyat ve inançlarına karşı müthiş bir hücum silâhı olarak kullanmış ve bu noktada ilmîciler'den ziyade ansiklopedicilerle birleşmişlerdir.

Tarihi maddecilik tâbiri, ondokuzuncu asrın meşhur sosyalist simalarından *Frederik Engels* tarafından üstadı *Karl Marks*'ın doktrinine verilmiş bir isimdir. Filhakika *Marks*, koyu bir maddecidir. Ve maddeciliği tarih felsefesine, sosyolojiye ve iktisadi siyaset mes'elelerine tatbik etmiş ve onu bu mes'elelerin, hattâ umumiyetle hayat ve cemiyet dâvalarının, izahı ve halli için yegâne anahtar olarak kullanmıştır. Bu kadarla kalmayarak, maddeciliği, yalnız dinlere ve maneviyata karşı değil, mevcut ve müesses içtimaî, iktisadi nizama ve siyasi rejimlere karşı da cehennemi bir silâh haline koymuştur.

(23) Beşer tarihini ve insanlığın tekâmülünü, yani gerilikten sıyrılıp, ileriye doğru gidişini, sırf maddenin ve maddi teknik imkânların değişmesiyle izah ettiğinden dolayı bu cereyana "tarihi maddecilik" denildiği gibi; beşer tarihini dolduran terakki ve tekâmülü tamamiyle iktisadi hayat şartlarına ve yeme, yaşama tarzlarına ircâ etmesi itibariyle "tarihin iktisadi görüşle izahı" nazariyesi de denilmektedir. Bu zeminde bakınız: Seligman, İnterprétation économique de l'Histoire, Paris. Alcan ve Antonio Labirliola, Essais sur la coneption materialiste de l'Histoire, Paris, Marcel Gliard. Tarihi maddeciliğin tenkidi üzerine de bakınız: Esasiye Hukuku Derslerimiz, cilt 2. Sosyalizm bahsi.

Tarihi maddeciler ne diyor ve nerede yanılıyorlar?

Bugünkü Rus sosyalizminin, dünyayı ihtilâle vermek için giriştiği mücadelede, fikrî dayanağını teşkil eden bu görüşe nazaran: Tarihi, içtimaî, siyasi ve dini bütün hareket ve hâdiselerin; terakki, tekâmül, inkılâp ve ihtilâllerin azimet noktası ve hakiki illeti maddî yani iktisadidir. Maddi ihtiyaçlar ve bunların yine maddi şekilde tatmini vasıtalarıdır ki, cemiyetlerin ve cemiyetler içindeki insanların oluşlarını ve münasebetlerini muayyenleştirir, sevk ve idare eder. İnsan ve cemiyet bahsinde maddi hayat şartları, iktisadi ve teknik imkânlar, tıpkı bir binanın toprak altı temelleri mesabesindedir. Yalnız hukuk, ahlâk ve siyaset değil; hattâ yalnız "ilim" sanat ve her şekliyle medeniyet değil, din bile maddi temeller üzerine oturan bir müessesedir. Ve halk kitlelerinin vâhime kabilinden bir saadete ulaşmak için ümit beslediği bir teselli kapısıdır. Bu ümit, kaynağını tarihi tekâmülün muayyen bir merhalesindeki içtimaî oluşta ve iktisadi hayat şartlarında bulmuştu. Fakat, halk kitleleri hakiki saadetin ve bunun tahakkuku imkanlarının nerede ve nedir olduğunu gözleriyle görüp anlayınca; bir gün gelecek artık din ve Allah faraziyesine lüzum kalmıyacaktır.

Laplas'ın, kâinat sistemini izah için, Allah faraziyesine ihtiyacı olmadığı gibi, sosyalizmin de yoktur. Esasen sosyalizm kendisi bir din, bir hamle, bir heyecan kaynağıdır ve istikbale ait bir iman bağıdır.[24]

* * *

Yolumuzun bu noktasında birazcık durarak, hemen deyiverelim ki, insanlık tarihini sırf maddî şartlar, ikti-

(24) Grand Dictionnaire Socialiste, par Compere - Morel, Paris.

sadî ve teknik imkân ve istihalelerle izah etmek isteyen; dinî müessese ve kanaatleri bile bu şart ve istihalelerin birer neticesi gören tarihi maddeciler bu görüşlerinde yanılıyorlar. Tarihe ve cemiyete sırf maddi cepheden bakmak, insan denilen muammanın bin bir çeşit esrarından yalnız birini görüp diğerlerine göz yummaktır. İnsan, adale ve iskeletten ibaret bir robot değildir. Hattâ insan, yalnız maddi ihtiyaç duyan ve sırf onun tatmini için hareket eden; yiyip içtikten sonra, hayvanlar gibi yatıp uyuyan bir mahlûk da değildir.

İnsan, akla ve şuura sahip ve mukadderatı üzerinde düşünebilen bir varlıktır. İnsan, nereden gelip, nereye gittiğini ve hayat yolunun nasıl bir müntehaya ilettiğini vicdanıyla başbaşa kaldığı zaman, kendi kendine sorup cevap aramaktadır. Ve bu bahiste kendini tatmin etmek ve içinde, geleceğe ait olarak beliren endişelerden kurtulmak, sekinete ve iç huzuruna ermek ihtiyacındadır. Bu huzuru insan ancak bir şeyde, fevkalbeşer *(=Supra humain)* bir hakikate inanıp bağlanmakda bulabilir. Bu hakikatı ise insana ancak din verir ve öğretir. Binâenaleyh din, muayyen maddi hayat şartlarının bir mu'tâsı değil; bilâkis, insan yaradılışının, maddiyata ircaı kabil olmayan, üstün bir ihtiyacının ifadesidir.

Şüphesiz ki din, tarihi tekâmülün muayyen bir merhalesinde –doğmuştur değil– kemâl bulmuştur. Gerçi iptidai insaniyette bile şöyle böyle bir din sezişi mevcuttu; fakat henüz kemâl bulmuş bir din sistemi yoktu. Çünkü, iptidai insaniyet hemen hemen hayvaniyetle eşitti. Her yüksek duygu gibi, din duygusu da inkişaf edip, kemâl bulmak için, inkişaf etmiş bir zekâ ve olgunlaşmış bir içtimaî muhit ister. Bu zekâyı ve bu muhiti, tarihen ilk defa büyük semavî dinlerin nüzulü sırasında ve Akdeniz'in Şark kıyılarındaki Filistin ve Hicaz gibi ülkelerde bulabilmiştir. Bu sebepledir ki klâsik dinler ve peygamberler, bu ülkelerde doğup yetişmiştir.

Din duygusu ve dini müesseseler insan zekâsının daha zenginleşmesi ve incelmesiyle, kaybolmak ve zeval bulmak şöyle dursun; bilâkis, daha kökleşmekte ve ruhî bir ihtiyaç olarak kendilerini daha da şiddetle hissettirmektedirler. Bugün, İkinci Dünya Harbi ferdasında, yüksek duygulu insanların din ve maneviyata karşı hissettikleri ihtiyaç kadar, yakın devirlerde ihtiyaç hissedilmemiştir, denilebilir.

Hülâsa, tarihî maddecilik bir hücum silâhı olarak işe yarar. Nitekim fiiliyatta yaramış ve bir asırdan beri milletler içinde panikler ve kargaşalıklar koparmıştır.[25] Fakat bu görüş, ilmi bir izah sistemi olarak, büyük bir kıymet taşımaz. Hattâ dikkat edilir ve insaf ile düşünülürse, ilmî bir izah ve müdafaa sistemi olarak, "ilmî maddecilik" bile büyük bir kıymet taşımaz.

İlmî maddeciler ne diyorlar:

İlmî denilen maddecilik bile, diyorum; hayat ve kâinatın ciddi ve ilmî bir izah sistemi olarak, büyük bir kıymet taşımaz. Okuyucumda bu nokta üzerinde kanaat hasıl edebilmek için, dinlerin ve ilmi maddecilerin akide ve görüşlerini ayrı ayrı kısaca gözden geçirelim.

Dinlere göre hayat ve kâinat:

Dinlere ve mukaddes kitaplardan çıkan mânaya göre, kâinatı yoktan var edip, değişmez kanunlarla sevk ve idare eden ezelî-ebedî, maddeden, zaman ve mekân-

---

(25) Tarihi maddecilik hakkında daha etraflı malûmat için bakınız: Esas Teşkilat Hukuku Dersleri, İkinci Kısım, Demokrasiye Karşı Direnen Doktrinler Faslı - Ali Fuad Başgil.

dan münezzeh, vâcib-ül vücut *(=Etre'necessaire)* ve kâdir-i mutlak *(=Tout puissant)* bir Allah vardır.

Allah, ezelidir. Yani onun başlangıcı yoktur; kimseden doğmamış ve başka bir varlıktan istihale etmemiştir. Allah, ebedidir. Yani sonu yoktur; ölmez ve asla yok olmaz; kudret ve iradesinden hiçbir şey eksilmez. Allah, maddeden münezzehtir ve lâ maddidir. Yani bizim fâni hislerimizin üstündedir; gözle görülmez, elle tutulmaz, hülâsa hiç bir veçhile hislerimiz altına girmez. Allah, zaman ve mekândan da münezzehtir. Yani hiçbir yerde ve hiçbir zaman içinde değildir; fakat her yerdedir ve her zamanda vardır. Allah'tan başka olan şey mümkün-ül vücuttur *(=Etre possible).* Fakat Allah vacib-ül vücûdtur *(Etre nécessaire).* Yani onun varlığı zaruridir. Ve yokluğunun mantıkan tasavvuru bile mümkün değildir.

Allah, Kâdir-i mutlaktır ve her şey O'nun mutlak, yani hiçbir mânia ile mahdut olmıyan iradesi ve kudreti altındadır. Hiçbir şey, O'nun mutlak, yani hiçbir şarta ve kayda tâbi olmayan iradesinden ve kudretinden hariç değildir. Allah; ilim, adalet, iyilik ve merhamet gibi, her türlü tasavvurun yetişemeyeceği yükseklikte, kemâl sıfatlariyle muttasıftır. Hülâsa, Allahü Teâlâ, tabiat dışı ve tabiat üstü, vücudü zarurî ve mutlak bir varlıktır.

Bu varlıktır ki, evvelâ gökleri, yerleri ve melekleri, sonra da, yeryüzündeki nebatları ve hayvanları ve nihayet insanları yaratmıştır.

Allah, insanı, kendi kemâl sıfatlarının çok naciz bir örneği halinde yaratmış ve ona bir "ruh" ihsan etmiştir. Ruh, ilâhî bir sırdır ve onun mahiyetini ancak yaratan bilir. Yalnız şu var ki; ruh, ilâhî varlığın çok âciz ve nâçiz bir modeli mesabesinde olduğu için o da lâ maddidir ve cisme nisbetle, ebedidir. Yani Allah'ın bildiği ve takdir ettiği bir zamana kadar ölmez.

İnsan, ruhiyle yaşar ve ruh bedenden ayrılınca ölür. Nitekim hayvanlar da öyledir. Fakat insan ruhu, hayvandakinden çok farklıdır. İnsan ruhu, şuur yahut vicdan denilen yüksek tehassüslerin, hayvan ruhu ise sadece sevki tabiilerin merkezidir. İnsan, ruhu sayesinde fizik, fikri ve moral varlığını ve benliğini sevk ve idare eder ve bu benliğin haiz olduğu kuvvet ve kabiliyetleri inkişaf ettirir. Hususiyle insan, ruhu sayesinde, iyiliği ve kötülüğü tanır ve ayırd eder. İyiliği ve kötülüğü tanımağa ve ayırd etmeye yarayan bir prensip olması itibariyle, ruh "şuur" yahut "vicdan" adı alır ki bu da "his", "akıl" ve "irade" melekeleri şeklinde tecelli eder.

Yeryüzünde herkesin muayyen bir yaşamak haddi vardır ki, buna ecel denir. Ecel, ne bir saat geri, ne de bir saat ileri gider. Herkes vakti gelince muhakkak ölür. Ölüm, ruhun bedeni terkederek, lâ maddiler âlemine geçmesi, fâni bir hayattan bâki bir hayata intikal etmesidir. İnsan, ruhunun ölmezliği sayesinde, bu fâni dünyadan sonra, beka diyarında, Allah'ın takdir ettiği şekilde yaşar. Ahiret hayatı ebedî olduğuna göre, fâni dünyada yaptığı iyiliklerin mükâfatına nail olur; işlediği kötülüklerin de cezasını bulur.

Allah, bütün bu hakikatleri insanlara öğretmek için mukaddes kitaplar ve peygamberler göndermiştir.[26] Yarınki ceza gününde felâh o kimselere ki, ilâhî kitapların ve ulu peygamberlerin gösterdiği yolda yürür!

Maddeciliğe göre hayat ve kâinat:

İşte, büyük semavî dinlerin ve bilhassa İslâmiyetin müşterek ana akideleri bunlardır. İlmî maddecilerin

(26) Bilhassa İslâmiyetin esas akideleri hakkında bakınız: Şeyh Abdülâziz Çavuş (Anglikan Kilisesine Cevap), Mütercimi: Mehmet Akif; İstanbul, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası 1341. Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti, Umur-u Şer'iye ve Evkaf Vekâleti Neşriyatı 9, sahife 128.

hücum ettikleri ve her noktasında çürütmeye çalıştıkları esaslar da bunlardır. Filhakika, ilmî denilen maddecilik dinlerin ilim ve irade ile muttasıf, Kâdir-i Mutlak Allah inancı yerine "Madde = matiere" diye tasavvur edilen bir cevher ikame[27] etmekte ve ilâhî kanunlar yerine de, sadece illiyet *(Causalite)* ifade eden tesadüfî *(=Contingents)* kanunlar koymaktadır. Dinlere, hususiyle İslâm dinine göre, hayatı ve kâinatı idare eden ve tabiî denilen kanunlar, hakikatte ilâhidir. Bu kanunlar Allah tarafından ve O'nun ezeli iradesiyle tertib olunup konulmuştur.

Dinlerce, kâinatı sevk ve idare eden kanunlar ilâhidir. Yani bunlar Allah tarafından muayyen bir plân ve gaye ile vaz' ve tertip olunmuştur.

Maddecilere göre ise, bu kanunlar kimse tarafından konulmuş ve icat edilmiş değildir. Bunlar, tabii ve tesadûfîdir ve kendiliğinden teessüs etmiştir.

Maddecilere göre, kâinatın ve bütün varlıkların müşterek aslı ve cevheri "madde"dir. Madde, ezeli ve ebedidir. Yani, daima var olmuştur ve varlıkta devam edecektir. Madde, bir hâlikın eseri değildir. Onun varlığının başlangıcı ve sonu yoktur. Madde, adimül-ifnâ *(=indestructible)* dir. Yani yok edilmesi mümkün olmayan bir şeydir. O, yalnız daimi bir istihale içindedir; şekilden şekile girer: Yerden ağaç biter, büyür, nihayet ömrünü doldurur kurur, çürür ve toz toprak olur. Bu toz topraktan tekrar bir ağaç, bir nebat biter ve bu, böylece devam ve tekerrür eder gider. Fakat bu istihale vetiresi içinde madde ne cevherinden ve ne de zerrelerinden *(molecules)* hiçbir şey kaybetmez ve asla yok olmaz. Maddeyi vücuda getiren zerreler, atom ve elekt-

---

(27) Cevher tâbirini, "araz" mukabili kullanıyor ve bundan değişen eşyada daimi kalan şeyi kasdediyorum. Meselâ: Balmumu ısınır, yumuşar, erir, soğur, sertleşir. Bütün bunlar balmumunun değişen sıfatlarıdır. Değişen sıfatlar arasında daimi kalıp, değişmeyen bir şey var ki, işte bu şey balmumunun cevheri, maddesi (=Substance) dir. (Lügatçe-i Felsefe İsmail Fennî merhum).

ronlar herhangi bir fiziki veya kimyevî tesir altında cisim değiştirir, bir cisimden başka bir cisme intikal eder. Meselâ, canlı bir uzviyet ölünce, cisim dağılır, çürür, toprak olur. Fakat madde hiçbir veçhile eksilmez ve yok olmaz; yalnız renk, şekil, vaziyet ve mekân değiştirir.

Maddenin bir takım hassaları ve vasıfları vardır ki, bunlar maddeden asla ayrılmaz ve bunlarsız madde tasavvur olunamaz. Bu hassa ve vasıfların heyeti umumiyesine "kuvvet" denir. Kuvvetsiz madde, maddesiz kuvvet olmaz. Hareket tasavvur etmek için müteharrik bir cisim tasavvur etmeye ve hararet tasavvur etmek için, yanan bir cisim gözönüne getirmeye mecburuz. Bunun gibi, fakat bunun aksine olarak, hareket eden bir cisim tasavvur etmek için de hareket tasavvur etmeğe mecburuz. Bugün ilmen sabittir ki; madde, varlığından hiçbir şey kaybetmeksizin mütemadi surette istihale geçirdiği, şekil, vaziyet ve mekân değiştirdiği gibi; kuvvet de böylece değişir ve hiç eksilmez ve kaybolmaz. Hararet, hareket, hareket de hararet hâsıl eder.

Madde ve kâinat, herhangi bir yaratıcının eseri olmadığı gibi, insan ve hayat da bir yaratıcının eseri değildir. Tıpkı madde gibi, yeryüzünde ilk hayat da tesadüfen ve kendiliğinden var olmuştur. Bu ilk derece hayattan sonra yaşayan uzviyetin tekâmülü bahsine gelince, bu da tamamiyle istihale kanununun hükmü altında vukua gelmiştir. istihale *(transformation)* ve tekâmül *(evolution)* madde ve kuvvet gibi, hayatın ve hayati uzviyelerin en büyük kanunudur.[28]

Hülâsa, maddeciler, hangi renk ve zümreden olursa olsunlar, insan zekâsının sonsuz kudretine inanmakta ve her gün biraz daha ilerleyen, ilerledikçe de, nuriyle birer birer meçhullerimizi aydınlatan ilme güvenerek,

(28) Bakınız: Spritualisme et Matérialisme, par Felix Ismard, Paris Reinwald et Cie, 1879 - Réligion et evolution, par Ernest Haeckel, Paris Reinwald, 1906 - Le Monisme (Profession de fol d'un naturaliste) par E. Haeckel, Paris, Schleicher Freres.

dini hakikatleri başından sonuna kadar inkâr etmektedirler. Bunlara göre, din ve dine dayanan bilgi ve inançlar, eski devirlerin bilgisizliği içinde bir kıymet ifade eder ve bir ihtiyaca cevap verirdi. Fakat, yürüyen ilmin meş'alesi önünde tabiat kuvvet ve hâdiselerinin büründüğü esrar perdeleri birer, ikişer kalktıkça; bu bilgi ve inançlar, eski kıymetlerini kaybetmişler ve yirminci asrın ortasında, tarihe karışan eski çağların muammalı hâtıraları halinde kalmışlardır. "Dinler; koyu maddeci cemiyetlerin menşelerinde ve bilgisizlik devirlerinde faydalı olmuşlardır; fakat, hiçbir müsbet ve naturel esasa dayanmadıkları için, milletler ilmin ışığıyla daha çok aydınlanınca, dinler az çok yakın bir zamanda yıkılacaklardır."[29] diyor.

İlmî maddeciliğin tenkidi:

Maddecilerin bu görüşü, zamanımızda birçokları için çekici ve sürükleyicidir.[30] Çünki bu görüş müsbet ilmin her gün gözönüne koyduğu açık ve inkâr götürmez hakikatlere dayanır gibi görünmektedir. Bugün ilim, gönülleri fethetmiş bulunuyor. Bugün insan, utanmasa da ilim namına konuştuğunu ileri sürerek yüzde yüz yalan söylese yine birçok safdilleri aldatabilir. Nitekim fiiliyatta da aldatmaktadır. Eski devirlerin dünyayı öküz boynuzları ortasında oturtan sahtekâr din bezirganları yerini bugün, modern ilmin elifbasından bile haberi olmayan, bir takım ilim bezirgânları almıştır. Eski din bezirgânları, Allah ve din aşkına konuştuklarına inandırmak isterlerdi. Bugünün ilim bezirganları ise,

---

(29) Dr. Felix Ismard, Spritualisme et Matérialisme, Paris, Reinwald, sahife 154.

(30) Bu fikirlerin çekiciliği, bilhassa bizde, İslâmiyetin ne olduğunu ve ne dediğini bilmeyenler için bir kat daha artmaktadır. Fakat kusur, bilmeyenlerde olmaktan çok bildirmeyenlerde, daha doğrusu İslâmiyeti öğretecek yüksek ehliyetlerden mahrum bırakanlardadır.

ilerilik ve insanlık gibi bazı büyük kelimelerin arkasına sığınıp da konuşuyorlar. Emin olalım ki, bu iki zümrenin arasında hiçbir fark yoktur: İkisi de sahtekâr ve şarlatandır.

Yalnız şu noktalar üzerinde ehemmiyetle durup düşünelim: Modern ilim namına Allah ve din inkâr edilebilir mi? İlim, dini nefyeder mi? ilimle din arasında giderilmesi kabil olmayan bir tezat ve tearuz var mıdır?

Bu noktalara vereceğimiz cevapta anlaşabilmemiz için, evvel emirde okuyucumla, ilim mefhumunun son devirde geçirdiği derin bir değişme üzerinde görüşmemiz lâzımdır. İlim namına dinî hakikatleri inkâra sapanlar ve din ile ilim arasında tezat görenler, ekseriya bu değişmenin farkında olmayanlardır.

İlim mefhumunda vukua gelen değişiklikler:

Eskiden "ilim" deyince, bundan tabiat ve kâinatın sabit, kat'i ve mutlak bilgisi anlaşılırdı. Bütün ondokuzuncu asırda ve asrımızın yakın senelerine kadar hâlâ bazı muhitlerde devam edip gelen bu yanlış telâkkiye göre; "ilim" demek, insan zekâsının erişip doğruluğunu ispat ettiği kat'i, yanî hiçbir veçhile değişmez neticelere dayanan bilgi demektir. Bu mânadaki ilim ister istemez, din ile çarpışıyor ve dinin mevzuu olan bilgi ve inançları kökünden redde ve inkâra gidiyordu. Çünkü, dinin mevzuu olan inançlar, meselâ Allah ve âhiret inancı, bu eski ilim telâkkisine göre, hiçbir veçhile sabit olmamış; aklın ve mantığın ışığı altında ispat edilip ortaya konulamamış vehim ve hayal kabilinden şeylerdi. Saniyen, yine bu eski ilim telâkkisine göre, ilim yalnız sabit ve kat'i bilgi demek değil; hem de mutlak, yani saha ve mevzu itibariyle hudut tanımayan bir zihni faaliyet demekti. Buna göre, herşey ilme mevzu olabilir ve

ilmin sahasına girebilirdi. Herhangi bir hakikat, hakikat sayılabilmek için, ilmin çerçevesine girmeliydi. Bu çerçeveye girmeyen ve bunun dışında kalan hakikat, hakikatler diyarından kovulurdu.

İşte bu anlayış bugün değişmiştir. Bugün artık ilim, sabit ve kat'i bilgi değildir. Matematik ilimleri bir tarafa bırakır da, tabiat ilimlerini nazara alırsak, bugün ilmin en yüksek ve en şümullü kanunu *(Relativite)* yani izafiliktir. Hattâ matematik ilimleri bile, bu kanundan istisna etmeğe bilmem ki kat'i bir zaruret var mıdır? Bu ilimlerin mevzuu, meselâ kemmiyet gibi, bizim eşyadan zihnen tecrit edip tasavvur ettiğimiz fizikî bir hassa değil midir? Bir şeyin en yüksek kanunu izafilik olunca aynı kanun, o şeyin hassasının da kanunu olmuş olmaz mı? Bu noktanın cevabını salâhiyetlilere bırakarak biz mevzuumuza gelelim.

Hele bugün ilim, tecessüs ve keşiflerine hudut tanımayan bir zekâ şeraresi ve bir zihnî faaliyet demek hiç değildir. Bilâkis, modern ilmin mevzuu, metodu ve araştırma sahası gayet belli ve çizilidir. İlim, artık sırf tecrübe ve müşahedeye dayanmakta ve sırf bu metodlarla hakikati bulmaya çalışmaktadır. İlimde eski zekâ ve mantık oyunlarının yerini bugün tecrübe, müşahede ve mukayese almış ve artık, ilim, tecrübe ve müşahede usûliyle elde edilen bilgi demek olmuştur. Modern ilim, bu neticeye, tâ eski Yunan dünyasındaki zekâ hareketlerinden itibaren, çok uzun ve güç araştırma ve çalışmalardan sonra erişebilmiştir. Fakat, bu metod sayesinde ilim, asla şüphe götürmeyen hakikatler elde etmeye muvaffak olmuştur. Eski ilim, araştırmalarının neticesinden emin olamıyordu. Çünki, gittiği yoldan ve tuttuğu usulden emin değildi. Bugün ise, tecrübî metod sayesinde, âlim ne yaptığını, ilim de nereye gittiğini tamamiyle bilmektedir. Bu sayede ve bundan dolayıdır

ki, modern ilmin elde ettiği neticeler herkes nazarında - eğer tabir caizse- reel hakikatler sırasına geçmiş ve kendilerini, en basitinden, en yükseğine kadar, her zekâya ister istemez kabul ettirmiştir. Hülâsa, modern ilim, tecrübe ve müşahede usulü sayesinde, elde ettiği neticelerde, izafi de olsa, bir kat'ilik kazanmıştır.

Fakat, okuyucumun dikkat etmesini rica ederim ki, modern ilmin, tecrübî metod sayesinde netice ve mu'talarında kazandığı bu kat'iliğe mukabil, büyük kayıplara uğradığını da unutmamak lâzımdır. Filhakika, bugün ilmin sahası, gerek genişlik ve gerek derinlik itibariyle, hudutlanmıştır. İlmin, sırf bir zekâ ve bir mantık oyunu olduğu devirlerde, âlim geçinenlerin iddialarına âdeta hudut yoktu. O devirlerin âlimleri, İkinci Dünya Harbi'nin zenginleri gibi, etraflarına kibirli bir nazarla bakmakta ve çelimsiz bilgileri ile gök kubbe altında çözemeyecekleri düğüm kalmayacak sanmakta idiler. Buna mukabil, bugünün ilmi gibi, âlimi de gayet iddiasız ve mütevazidir. Çünkü bugünün ilmi, imkânlarının hududunu görmüş, bugünün âlimi aczini anlamıştır.

Dikkat edersek, modern ilmin bu tevazuu tatbik ettiği ve tuttuğu araştırma usulünden ileri gelmektedir. Bu usül, yerine ve icabına göre, kâh tecrübedir *(=experimentation),* kâh istikradır *(=induction),* kâh müşahededir *(=observation),* kâh mukayesedir *(=comparaison).* Bugünün ilmî metod denilen çalışma ve araştırma yolu ve usulü bunlardır. Bu usûlden ayrılan bir kimseye bugün alim denemez. Bu yolda sadakatla yürümek isteyen bir kimse de; tecrübe, müşahede, muhakeme ve mukayese ile tetkik etmediği ve edemeyeceği mes'ele ve mevzular hakkında uluorta red ve inkâr hükmü veremez. Verirse ilmin hududu dışına çıkmış ve salâhiyetsiz konuşmuş olur.

İlmin sahası dışında kalan hakikatler:

Hülâsa metot değişmesi, daha doğru bir tabirle, ilmin kendine yaraşan metodu bulması, ilmî araştırma ve hüküm verme sahasını, eskiye nisbetle, bir hayli daraltmıştır. Bu saha, bugün yüksek matematik bir tarafa, sırf maddi ve mahsüs âleme inhisar etmiş ve bugün alelâde ilim sırf maddi ve mahsüs âlemin sistemli bilgisi demek olmuştur. Gayet tabii: İlmin tetkik âleti ölçü ve tartıdır. Bu ise ancak maddeye ve mahsüse tatbik olunabilir Maddeyi havi cisimler yani uzunluk, genişlik, derinlik ve ağırlık gibi vasıflar taşıyan şeyler ölçülüp, tartılabilir. Çünkü ilmin tetkik ve araştırma metodu tecrübe, müşahede ve mukayesedir ki, bunlar ancak maddi ve mahsüste cereyen edebilir.

Binâenaleyh, maddi ve mahsüsün dışında kalanla maddi ve lâmahsüs âlem (=*Le monde immateriel et non sensible),* tamamiyle ilmin hududu ve salâhiyeti dışında kalır. İlim, ölçüye ve teraziye girmeyen, çünkü eb'adı havi olmayan bu âlemin, ne varlığı, ne yokluğu, ne cevheri ve ne evsafı hakkında hiç bir şey söyleyemez; ne ispat hükmü verebilir, ne de inkâr. İlmin lâ maddi âlem hakkında diyebileceği bir şey vardır o da tetkike imkân bulamadım, binâenaleyh *"bilmiyorum"* dan ibarettir.

İmdi, dinî mevzular meselâ Allah ve âhiret akideleri ve buna bağlı diğer dini mes'eleler, tamamiyle lâ maddi ve lâ mahsüs bir âleme ait hakikatlerdir. İlim namına bunlar hakkında hüküm vermeye kalkışmak ve bu hakikatleri inkâra yeltenmek, ilme iftira etmek ve ilmi bazı maksatlara alet olarak kullanmaktır. Çünkü tekrar edelim ki, dini mevzular, ilmin tetkik sahası dışındadır. İlim, dinî akide ve kanaatler hakkında ne müsbet ve nede menfî bir hüküm veremez. Çünkü bunlar tecrübe, müşahede, mukayese altına girmez. Akide ve kanaatler arabaya yükletilip lâboratuara nakledilemez. Bunların değerini lâboratuar değil, ancak yaşanılan hayatın tec-

rübeleri gösterir. İnsan, hayat yolunda yürüyüp ilerledikçe, anlar ki, gönlün akide boşluğunu ne servet, ne mevki ve nüfuz, hülâsa dünya değerlerinden hiçbir değer dolduramaz.

Hattâ dikkat edersek, ilmin tetkik sahası dışında kalan mevzular yalnız dini olanlar da değildir. Maddenin ve kuvvetin mahiyeti, hareketin, şuur ve tehassüslerimizin menşei akıl ve irademizin mahiyeti ve muhtariyeti gibi lâ maddi, iyilik ve kötülük, adalet ve zulüm, fazilet ve redaet gibi ahlâki daha birçok mevzu var ki, bunlar da ilmin sahası dışındadır. Ve ilmin sahası dışında olanlar, içinde olanlara nisbetle uçsuz bucaksız bir deryadır. Bugün, beşerin bildiği, bilmediklerinin yanında, deryalardan bir damladır. Hülâsa yukarıda gördük ki, maddecilere göre, insan ve hayat, zamirinde istihale eden ve tekâmül kanununa tâbi olan maddenin bir devamından ibarettir. Fakat bu görüş ilmî bir hakikatın ifadesi değil, sırf farz ve tahmin üzerine müstenittir. Çünkü hiç bir tecrübe ve müşahedeye dayanmamaktadır. Binâenaleyh Allah akidesinden daha sağlam ve kuvvetli değildir. Kaldı ki, ileride göreceğimiz gibi, Allah akidesi insan ve cemiyet hayatını ne derece yükselten bir faktör ise, maddecilerin istihale nazariyesi de o kadar alçaltmakta ve çamura saplamaktadır.

İlim ve ameli hayat:

İlim, yalnız nazari bakımdan hudutlu değildir; pratik noktadan yani hayat için emin ve rahat bir yol göstermek ve hareket hattı çizmek bakımından da mahdut ve âcizdir. İnsanın ameli hayatı, bir takım hareket kaide ve kanunlarına muhtaçtır ki, bunları bize ilim vermez. İlim, bize tam bir hareket hattı tayin etmez. İlim, bize iyiyi, güzeli, faydalıyı, şayanı arzuyu, mecburiyi göstermez. Hattâ bunlar hakkında bize tam ve kat'i bir fikir

bile vermez. İyinin, güzelin, faydalının ve mecburinin hayat için çok mühim ve zaruri bir mânası ve işareti vardır ki, ilim bu mânayı asla bilmez ve bu işareti göremez. Çünki ilmin nazarında iyilik, güzellik, hak, adalet, merhamet diye bir değer; vatan, millet ve insanlık diye bir ideal; kötülük, çirkinlik, zulüm diye de bir redaet yoktur. ilim, neticelerinde daima kör, hükümlerinde yüreksiz ve lâahlâkî *(=amoral)*dir. İlmin, kadın, erkek münasebetlerindeki kanunu istismardır. Cemiyet hayatı için kanunu ise, kavinin zayıfı ezmesidir.

Ferd için olduğu gibi, cemiyet hayatı için de ilim hiçbir değer hükmü vermez. Bu hayatın şöyle veya böyle olması; insanların sulh ve emniyet içinde mes'ut yaşaması; yahut, aç kurtlar gibi saldırıp, birbiriyle boğazlaşması, ilmin nazarında tamamiyle müsavidir. Ve bunun delili çoktur. Birinci ve İkinci Dünya Harblerinin yer götürmez fecaatleri ilmin ve onun doğurduğu teknolojinin, geniş ölçüde, suç ortaklığıyla irtikâp edilmiştir. Göklerden ateş yağdıran bomba uçakları yeryüzünde, yalnız mücrimleri değil; emzikli anaları ve kundaktaki mâsum yavruları da yakmıştır. Bu bir muammadır ki, bir can kurtarmak için can veren âlim, bir hamlede binlerce can yoketmek için de icad ettiği çeşitli silâhlar ve zehirli gazlar yolunda can vermektedir. İlim, ameli müstelzim değildir. Yani bir şeyin zararlı veya faydalı olduğunu bilmek, mutlaka o şeyden kaçındırmaz veya o şeye kavuşturmaz. Yalnız bilmek, hayat için bir düstur vermez. Hayat yolunda ilim, iyilik için gerilen bir irade ile birleşmedikçe, bir kıymet ifade etmez; çoklarımız alkolün ve diğer uyuşturucu maddelerin sıhhatimiz için ne büyük felâketler sakladığını biliriz de, bunları yine kullanırız. Yine çoklarımız cemiyette yardımlaşmanın ve hayat yolunda el ele tutuşmanın gözlere batan faydalarını biliriz de tepişip boğazlaşmaktan vazgeçmeyiz. Hülâsa, insanların gerek ferdî ve gerek içtimaî

hayatı için yalnız ilim ve ilmin netice ve mu'taları kâfi gelmemektedir.

İlim, iyilik ve güzellik için harekete gelen bir irade ile birleşmedikçe, diyorum, insan elinde hayırlı bir rehber ve mürşit olmamaktadır. Terakki ve inkişafların insan ve cemiyet hakkında hayırlı neticeler vermesi için, ilmin ahlâki irade ile birleşmesi; madde ve cismin ruh ve mâna ile birlikte ve muvazeneli bir şekilde gelişmesi şarttır. Bunun için ise, ferdin ancak maddi ve mahsüs âlemin üst tabakalarında bulabileceği yüksek bir inanç ve ideale bağlanması lâzımdır.

Cemiyet hayatının bir saadet yuvası halini alması için, ferdin bu hayata sadakatle bağlanması, gönlünde vazife ve mes'uliyet duygusu ve umumî menfaat sevgisi taşıması, beşeri kanunların hakkaniyet ve adaletine içinin samimiyetiyle inanması, maziye karşı hürmet beslemesi, istikbalden ümitli olması ve gelecek nesillerin kendisinden daha mes'ut ve bahtiyar yaşamasını arzu etmesi lâzımdır. Yüksek bir cemiyet hayatı, ferde feragat ve fedakârlık emreder ve ferdden icabında canını ister.

İmdi, ilim ferde bir hareket tarzı tâyin etmez; "yap ve yapma" gibi bir emir vermez; feragat ve fedakârlık telkininde bulunmaz. O, nasıl bir sihirli ilim olmalıdır ki, kendisini cemiyete feda etmeye, kendisine ait olmayan iyilik ve menfaat için kendi hayat ve menfaatine kıymaya ferdi ikna edebilsin. İlim, bu dereceye hiç bir zaman ve suretle çıkamamış; insanları feragat ve fedakârlığa sevketmek için, aslâ kâfi bir kuvvet kaynağı olamamıştır. Olamaz, ferdin yaratılışındaki egoistliği yumuşatmak, ferdde gönül bağları ve merhamet duyguları yaratmak için, ilmin soğuk çehresi değil, lâ maddiler âleminin enginlerinde bulacağımız bir idealin yükseltici, teskin edici havası lâzımdır.

Hülâsa, bugün ilim sırf tecrübeye, müşahede ve mukayeseye dayanmakta ve sırf bu metodla elde edilen netice ve mu'talara kıymet vermektedir. Bu sayede modern ilim, harikulâde terakki ve inkişafı ve ilerleyişi ile muvazi olarak, bugün insanlar servete, konfora ve hergün biraz daha bollaşan kolaylıklara gömülmüştür.

Fakat buna mukabil, ilmin tetkik ve araştırma sahası da o nisbette hudutlanıp daralmış; ilim sırf maddiye ve mahsüse inhisar etmiştir. Maddi ve mahsüsün ötesinde başka bir âlem ve nâmütenâhilik var ki; ilim bu âlemin eşiğinden içeriye girmemiştir ve giremez. Çünki lâ maddî ve lâ mahsüsün aklın ihata edemeyeceği yerlerini keşif için tecrübeye, müşahede ve mukayeseye imkân yoktur. İlmin keşif vasıtası ve âleti, ise yalnız bunlardır. Şu halde, maddi ve mahsüs âlemin dışındaki âleme ait akide ve inançları inkâr etmeye ilmen imkân yoktur. Bugün fevkalâde ilerlemiş olmasına rağmen, ilim bize, gelecek hayat hakkında bu hayatı inkâr için kat'i bir kanaat vermemektedir. Yine şu halde, ölçüp tartamadığımız için lâ maddi ve lâ mahsüsü ilim namına inkâra kalkışanların yaptığı şey şarlatanlıktan ibarettir.

İlmin kendi sahasındaki kıymeti:

Kendi sahası dışındaki lâ maddî mevzularda tamamiyle kudretsiz olan ilim; acaba, kendi sahasında, yani maddî ve mahsüs mevzularda, tam bir salâhiyet ve kudret iddia edebilir mi ve insan zekâsının meşhut âleme ait anlamak ihtiyacını tamamiyle giderebilir mi? Yine kendi sahasında ilim, kendisine hâs olan metotlarla tetkik edip, meydana koyduğu bütün neticelerin kıymet ve sıhhatinden kat'i surette emin midir? Üzerinde durulup, uzun uzun düşünülmeye değer mes'eleler. İtiraf

edelim ki, biz bu mes'eleleri hâl için lâzım gelen ilmî ehliyeti haiz değiliz. Bunlar, bizim nâçiz bilgi dağarcığımıza sığmaz büyüklükte mes'elelerdir.

Ancak bir fikir denemesi olarak şu kadar diyeceğiz ki, kendi sahasında ve kendisine hâs metodlarla tedkik ettiği mevzularda bile ilmin kıymetinden şüphe edilebilir. Gerçi yakın zamana kadar, kendi sahasında ve keşfedip, ortaya koyduğu neticelerde ilmin kıymet ve hakikatinin mutlak ve kat'i olduğu kanaati hâkimdi. Daha düne kadar *"Nevton"* fiziğinin değişmez, tek ve şüphe götürmez, temelleri üzerinde oturduğuna inanılan ilim, netice ve mu'talarında, mutlak bir hakikat kıymeti ve bir nevi tekke kudsiyeti taşımaktaydı. Bugün ise, bu netice ve mu'taların tamamiyle izafî bir kıymet taşıdıkları kabul edilmektedir. Dün "cazibe kanunu" ile formülleştirilen tabiattaki çekicilik, bir kuvvettir zannediliyordu. Bugün bunun sadece bir hayyiz yahut mekân hassası *(=propriete de l'espace)* olduğu anlaşıldı. Geçen asırda ilim, gençliğinin taşan kuvvetine mağrur toy bir delikanlı gibi, sonsuz bir ümit deryası içinde yüzmekteydi. Dünün genç ve çılgın ilmi, imkânlarına hudut tanımamakta ve tabiatı bürüyen nâmütenahî esrar perdelerini birer birer yırtıp, meçhulleri aydınlatacağına inanmaktaydı. Bugün, heyhat! İlmin kendine olan bu güveni sarsılmış ve bu telâkki değişmiştir. Tabiatın büyüklüğü ve esrarının sonsuzluğu yanında bugün ilim, kendisini manda boynuzuna konmuş aciz bir sinek gibi görmektedir. Bugün anlaşılmıştır ki, elimizde bulunan kronometreler ve ölçü vahidleri hep mütehavvil şeylerdir ve bunların kıymeti yer küremizin içinde bulunduğu hususî şartlara tâbidir. Zaman, mekân ve hareket hakkındaki fikirlerimizi biz, yerküremiz içindeki vaziyetimize göre, kendimiz imal etmekteyiz. Biz insanlar, sanki aynadan mamûl bir dünya içindeyiz. Gördüğümüz ve hakikat diye tanıdığımız şeyler, bize dünya aynasından ak-

seden kendi hayallerimizdir.[31] Bir zamanlar tanrılaştırılan maddenin mahiyeti, atom ve molekülün hareketleri, bugün ortaya o kadar mücerret bir kanun tipi çıkarmıştır ki, bunu artık kelimelerle değil, ancak remizlerle ifade edebiliyoruz. Dünün fizikçisi, yarıbilginlere mahsus kat'iyetle konuşuyor ve hükümlerinin bedahetine kani oluyordu. Bugün ise o da tıpkı hukukçunun, iktisatçı ve filozofun şekleri ve şartları içindedir. Çünkü bugünün fiziği de, tıpkı içtimaî ilimler gibi, faraziyeler, şekler ve ihtimaller deryasında bir teknedir. İçtimaî ilimler gibi bugünkü fizik de insan aklının icat ettiği hayaller ve sun'ilikler içinde dolaşmakta ve baş döndürücü bir kâinat labirentinin dolambaçlarından kurtulup, nefes almak için bir çıkış aramaktadır. Bu vaziyette olan yalnız fizik gibi müsbet *(=pasitive)* denilen ilimler değildir. Matematik gibi kat'i *(exacte)* denilen ilimler bile az çok bu vaziyettedir.[32]

Hülâsa, tekrar edelim ki, bugün ilim olgunlaşmış, âlim de daha mütevazi bir vaziyet almıştır. Gayet tabii: İlim bize ne menşe *(=origine)*, ne de mahiyet *(=essence)* bilgisi verir. İlim bize *"noumene"*i, yani şeylerin hakikat ve mahiyetini değil, sadece *"phenomene"*i yani evsaf, araz ve eşkâle ait tezahürlerini bildirir.[33] Madde ve

---

(31) İmam-ı Nesefi'nin meşhur "Akaid" kitabı: "Hakaik-ı eşya sabit tir ve ona ilim mütehakkıktır" diye başlar. Bu fikri Şeyhülislâm Mûsa Kâzım Efendi merhum, neşrettiği bir makalede ispata çalışmıştır. Fakat, merhumun, bu nokta üzerindeki izah ve müdafaaları, bizi tatmin etmemiştir. Bakınız: Külliyat-ı Musa Kâzım - Dini içtimaî makaleler, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1336, sahife: 132 ve devamı.

(32) Bu fikirler etrafında Prof. James'in şu güzel eserini tavsiye ederiz. La Fonetion sociale de la religion, par E.O. James, Prof. d'Histoire et de P. Hosophie des religions a 'Universite de Londra Payot, Paris, 1940 - Umumiyetle ilim ve din bahsinde bakınız: Emile Boutroux: Science et religion. E. Flammarion, Paris. Şu nefis esere de bakınız: Les Fondemenets de la religions. par. J. V. Linden, Payot, Paris. 1957.

(33) Bu bakımdan yukarıdaki notta adı geçen İmam Nesefi'nin Akaid kitabı başındaki sözü bize yerinde görünüyor. Evet "şeylerin hakikatları sabittir." Fakat bu hakikatlara bizim ilmimiz mütehakkik midir? Bizim ilmimiz şeylerin hakikatlarına değil, araz ve evsafına attir. Şeylerin künhünü ve hakikatlarını yalnız onları yaratan bilir.

kuvvet üzerinde çalışan âlim, bunların hakikat ve mahiyetinden haberdar değildir. Nereden gelip, ne olduğunu bilmez. Günlük hayatımızda bin bir çeşit işde kullandığımız elektrik nedir? Nereden çıkıp, nasıl var olmaktadır? İlim bize bunu söylemez.[34]

İlmin bunu söylemesi ve araştırması lâzım da değildir. İlme lâzım olan, maddenin ve kuvvetin nereden çıkıp, ne olduğunu bilmek değil; bunlardan hayat için faydalar elde etmektir. Bunu elde ettiği zaman ve takdirde ilim, gayesine varmış ve rolünü oynamış olur. Nitekim bugün iş böyledir. Menşe ve mahiyet bahsinde şekler ve ibhamlar içinde boğulan modern ilim, pratik hayat sahasında harikulâde ilerlemeler kaydetmekte ve hayat gittikçe makineleşmektedir. Yalnız, şu var ki, menşe ve mahiyetini bilmediğimiz maddenin evsaf ve arazında yanılmamız daima mümkündür. İşte modern ilmin tevazuu da bundan ileri gelmektedir. Bugün ilim, elde ettiği neticelerde yanılabileceğini, bunun mümkün olduğunu kabul etmekte ve eski taassup ve toyluğundan kurtulmuş bulunmaktadır.

İmdi, mademki ilmin sahası genişlik ve derinlik itibariyle ve metodunun imkânları bakımından hudutludur; o halde ilmin hududunun ötesinde bir akideler aleminin var olabileceğini kabul etmek mantıken zaruridir. Maddecilerin zannettiği gibi, ilim bu zarureti inkâr edemez ve dini akide ve inançları insan hayatından kovmak lâzımdır, diyemez. Gözümüz önünden süratle geçen bir otomobilin hareket ve muvasalat noktalarını görmeyişimiz, bu noktaları inkâr için bir sebep teşkil etmez. Bilâkis, kat'i surette bilir ve teyit ederiz ki, bu

---

(34) Psikoloji, şuur yahut "vicdan" hallerini (=etats de conscience) tetkik eden ve bildiren bir ilimdir. Fakat "vicdan" nedir? Psikoloji bunu bilmez ve bilmek te istemez. Zira "vicdan" nedir sualine verilecek cevap ne olursa olsun, psikoloji ilmini alâkalandırmaz. Psikolojiyi alâkadar eden, mesele his, teessür ve zekâ gibi vicdan halleri ve fenomenleridir.

otomobil mutlaka bir noktadan hareket etmiştir ve bir noktaya muvasalat edecektir.

Esasen, dikkat edilirse, ilim de neticelerinde, din gibi, bir inanç sistemidir. Şu farkla ki, ilmi inanç tecrübe, müşahede ve muhakemeden neş'et ettiği halde, dini inanç sezişlerden hislerimizin akışından ve içimizin yalvarışından teşekkül etmekte; ilim, zekâdan din ve iman, his ve iradeden doğmaktadır. Binâenaleyh ilim dine, maddecilerin tahmin ettiği gibi, yabancı değildir. Hattâ ilim ve iman aynı bir insanın hayatında yanyana yaşayabilir. Nitekim, fiiliyatta birçok büyük âlim ve filozoflarda yaşamaktadır. İlim ile iman arasında tezat tasavvur edenler, hususiyle dini, ilmin terakkisine engel görenler âlimler değildir, âlim taslaklarıdır.

Hep zulmet-i cehildir ki illet

Dâim kalıyor bu hab-ı gaflet

— II —

DİN NEDİR?

Allah ve din:

Evvelâ Allah nedir? Nasıl tahayyül ederseniz o değildir.[35] Fakat O vardır. O'nu tanımamak mümkündür. Nitekim insan kılığındaki bazı hayvanlarla, haydutlar tanımaz. O'nun varlığına delil istemek, onu inkâr için vesile aramaktır. O'nun:

Varlığın bilme ne hacet kürre-i âlem ile

Yeter isbatına halkettiği bir zerre bile.

O'nu inkâr etmek bâtıla tapmaktır. O'nu ispata çalışmak, beyhude yorulmaktır. O vardır, çünkü insan ve kâinat vardır. Fakat:

Hurşid-i ezelden nasıl ister ki haberdar

Olsun daha bir zerreyi derketmeyen efkâr.

O'nun varlığına delil; O'nu duyan vicdanım, O'nu isteyen ve arayan gönlümdür. Düşünen insan için O'nu inkâra mecal yoktur:

Allah'ı ne yolda etsem inkâr

İkrar çıkar netice-i kâr.

---

(35) Bu eserin ilk baskısında, bu ifade yerinde şöyle bir ifade kullanmıştık. "Allah, nasıl tahayyül ederseniz O'dur." Sahife altı notunda, Muhyiddin Arabi'nin bu hususta "Allah, nasıl tasavvur ederseniz, ondan başkadır." dediğini kaydetmiş ve bu iki ifade arasındaki fark üzerinde okuyucuyu düşünmeye davet etmiştik. İki baskı arasında geçen zaman içinde biz kendimiz düşündük ve yanıldığımızı anladık.

Din nedir?

Din, bu ilâhî nur nedir? O, her şeyden evvel, ruhumuzla sezdiğimiz ve akl-ı selim ile düşünüp, kabul ettiğimiz ilâhî bir kanundur. İnsan bu kanunu, yüksek san'at, ahlâk ve insanlık duygusu gibi, fakat daha ince ve daha yüce bir duygu olarak sezer; aklı ile muhakeme edip, kabul ve tasdik eder. Din, insan ruhunun bu en te-

---

Çünkü bizim ifademiz Kur'an-ı Kerim'in İhlâs Süresindeki ilâhi işarete aykırı düşmekte ve bir nevi (şirk)e götürmektedir ve (lâ nazire leh) hakikatiyle tenakuza düşmektedir.

Filhakika İhlâs Süresinde Allah'ın (küfvü) yani eşi, misli ve naziri olmadığı ifade buyurulmaktadır.

Halbuki bizim tarifimiz, hayalen de olsa, Allah'ın bir nevi eşi ve haziri mevcut olabileceğine ihtimal veriyordu. Hazret-i Muhyiddin'in ifadesi ise bundan kaçınmakta ve İhlâs Süresindeki beyana uygun gitmekte idi.

Bu defaki baskıda biz, Hazretin aynen kendi ifadelerini almak suretiyle, aziz ruhlarından af dileyerek, hatamızdan döndük.

Bizim ilk baskıdaki ifademiz ne kadar basit ve (şirk)e götürmekte idiyse, Hazret-i Muhyiddin'in ifadeleri de o kadar derin ve şirkten kaçınmaktadır. Bununla beraber her iki ifade arasıda maksat bakımından fark olup olmadığı üzerinde düşünülebilir.

Hazret-i Muhyiddin "Allah, nasıl tasavvur ederseniz, ondan başkadır" sözüyle şunu demek istiyor:

İnsan, Allah'ı tasavvur ve tahaylül bile edemez. O'na hayalinde de olsa bir suret veremez ve bir eş bulamaz . Çünkü o varlık, insan idrâkine ve hayâline sığmaz.

Bir şeyi tasavvur ve tahayyül etmek, zihinde, iç gözüyle, o şeyin hariçteki varlığının suret ve hayalini görmek demektir. Yeryüzünde görülen ve duyulan şeyler arasında Allah'ın bir benzeri ve naziri yoktur ki, insan, zihninde. O'nun suret ve hayalini görebilsin.

Bunun içindir ki, Allah'ın bütün (sıfât-ı zâtiyesi) ile varlığı akıl ile doğrudan doğruya idrak ve ispat edilemez. Eğer edilebilseydi, onu inkâr mümkün olmazdı. Zira aklın sabit ve mütehakkık gördüğü şeyi aklen inkâr mümkün olmaz. Bunun aksi, farz edilirse aklın kendisiyle tenakuza düştüğü kabul edilmiş olur. Aklın tenakuzu ise, aklı nefyeder, binaenaleyh mümkün değildir.

Allah'ın varlığı en çok kendi yarattığı eserleri ile yani insan ve kâinatla bilvasıta idrâk ve mantıki muhakeme ve istidlâl yolu ile ispat edilebilir. Doğrudan ispat, akıl ile değil, "nakil" ile mümkündür. Fakat herkes nakli kabul etmediği aynı mantıki istidlâli de yürütmediği, binaenaleyh aynı neticelere varmadığı içindir ki, Allah'ı inkâr mümkün olmakta ve fiiliyatta birçok da inkâr edenlere rastlanmaktadır.

Yine bunun içindir ki, büyük İslâm mütefekkirleri Allah'ın varlığından çok, birliği üzerinde durmuş ve bunu ispata çalışmışlardır. Gayet tabii: Allah'ın varlığını kabul etmeyen kara kalbli, sağır kulaklı ve kör gözlülere onu kabul ettirmeye imkân yoktur. Çünkü akıl ve mantık kudreti, insanın görüp duyduğu şeylere yetişebilir. Bunun dışında kalan ve sırf "nakil" ile sabit olan Allah hakikati üzerinde akıl ve mantık âciz kalır, yürümez.

İşte Hazret-i Muhyiddin, "Allah, nasıl tasavvur ederseniz, ondan başkadır" demekle bu hakikate işaret ve filozofların üç beş sahifelik yazı ile anlatmak istediklerini iki çift sözle ifade etmiştir.

miz mektebi, hayvanlıktan sıyrılıp, yükselen insan zekâsının hiç durmadan aradığı *"evveli illet"*in = *(première cause)* en tatmin edici izahıdır. "Nereden geliyor, nereye gidiyoruz" sualinin şaşmaz cevabıdır; yok olmaktan, hiçliğin karanlıklarına gömülüp, gitmekten ürperen insan içinin ışığı; ümit ve imkânların tükenip, söndüğü yerden başlıyan ümit ve imkân yolu; ilâçların dindiremediği acıların ilâcı; harap gönüllerin şenliği; iyilik, adalet, feragat, sadakat, fazilet, samimiyet kaynağı; insan vicdanında yaşıyan inanma ihtiyacının en parlak ve berrak tecellisidir.

* * *

İnsan; duyan, düşünen, dileyen ve inanan mahlûktur. İnsanın tam tarifi budur. Dikkat edersek, duyma, hattâ bir dereceye kadar, düşünüp dileme, hayvanda da mevcut olan hasselerdir. Fakat inanma melekesi, sırf insanoğluna mahsustur. Bunun içindir ki, insanı "dindar mahlûktur" diye de tarif ederler. Filhakika, insan olan insan, inanmak ihtiyacındadır. Bu, insan ruhunun en temiz ve en derin bir temayülüdür. İnanmayan ve içinde imanı taşımıyan insan, suya kanmayan bir hasta gibidir; servete, konfor ve sefahate kanmaz. Fert için olduğu kadar, cemiyet için de felâketlerin kaynağı, bu kanmamazlıktır. Din, insan ihtiraslarını frenleyen en kuvvetli manevi dizgindir.

Bunu bildikleri içindir ki, dini bir iktidar rakibi görerek, onunla mücadeleye girişen son devrin diktatörleri, kovdukları din mâbudunun yerine, devlet diye başka bir mâbut yerleştirmeyi ihmal etmemişlerdir. Bu adamlar seziyorlar ki, bir millet, millet olarak yaşayabilmek için bir inanca ve yüksek bir ideale muhtaçtır. Kitle için mâbutsuz da inanç olmaz. Fakat, kovulan mâbudun yerine oturan *Jüpiter*'in oğlu *Baküs*, ne azgın bir mâbut imiş ki, mü'minlerini barlarda ve meyhanelerde birbiriyle boğazlaştırıp seyretmekten başka bir şeyle avunamıyor.

Din ve kendiliğinden var olma fikri:

Din, şekk içinde bunalan insan ruhunun ışığıdır. Hem de yalnız inanma değil, aynı zamanda bilme ihtiyacının ifadesidir. Düşünen insan, varlıklar ve hâdiseler zincirinin ilk halkasını görme, hayat ve kâinatın ilk illeti *(Première cause)* hakkında kendisini tatmin etme ihtiyacındadır. İnsan, vicdaniyle başbaşa kalıp düşündüğü zaman, nereden ve niçin geldik, nereye gidiyoruz? sualine cevap aramaktadır.

Biliyorum ki ben, annem ile babamın sevişmesinden doğup var oldum. Onlar da, büyükanne ve büyükbabamın; onlar da, daha büyükanne ve büyükbabamın sevişmesinden dünyaya geldiler. Fakat ilk anne ve baba nasıl var oldu? Tutalım ki insanlar, maddecilerin dediği gibi, yüz milyonlarca senelik bir istihale ve ıstıfa mahsulüdür, fakat istihale eden ve ıstıfaya uğrayan hayvan nevilerinin ilki nereden geldi ve nasıl var oldu? Tutalım ki madde, maddenin bir nevi istihalesidir, fakat maddeden can nasıl çıktı? Şuursuz maddede zekâ ve irade gibi şuur halleri ve yüksek ruhî melekeler nasıl peyda oldu? Maddenin maddeye istihalesi mümkündür, bunu kabul ederim. Çünkü gözlerimle görüyorum ki, ağaç biter, büyür, kurur, dökülür, toprak olur ve tekrar biter. Bu daimi bir tekerrür ve istihaledir. Fakat siz bana, cansız maddenin can ve şuura istihalesini izah ediniz. Can ve şuurun ölümle hiçliğe istihalesi hakkında ne dersiniz? Nasıl bir sırdır ki, cansız maddede evvelâ duyma, sonra düşünme, dileme ve nihayet insanda olduğu gibi, inanma hassa ve melekeleri doğdu?

Müşahede ile anlıyor ve görüyorum ki, yeryüzünde hararetin menşei güneştir; fakat güneşin kendisi hararetini nereden aldı ve nasıl var oldu? Kâinatın en umumi kanunlarından biri, "İlliyet Kanunu"=*(loi de causalitè)* dir. Bu kanuna göre, hiçbir şey, hiçten var olmaz. Adem'den vücut çıkmaz. Her varlığın mutlaka bir "müessir illeti" *(=cause efficiente);* müessir illetler serisinde bir mebdei, bir evveli illeti olmak lâzımdır. Aksi hal-

de fasit bir daireye girilmiş olur. Hem bu mebde üstün akıl, mutlak irade ve zeka ile muttasıf olmalıdır. Çünkü bir eser ve neticeden ibaret olan kâniatın her zerresinde üstün bir akıl, külli bir irade ve zekâ kokusu sezmekteyiz. Hülâsa, mebde'ler ve illetler serisi, gayri müteessir bir müessire ve gayri mahlûk bir hâlika müntehi olup dayanmalıdır. İşte bu son mebde, bu "illet-i evveliye" ve bu "gayr-i mahûk hâlik" dinin bize bildirdiği Allah tealâdır.

İlliyet kanunu kadar umumi diğer bir kanun da "hareket" *(= mouvement)* kanunudur. Kâinatta canlı, cansız her şey hareket kanununa tâbidir. Hiç kımıldamaz gibi görünen yalçın kayalar bile hareket kanununun hükmü altındadır. Fakat hareket var olmak için, en basit bir müşahede ile anlıyoruz ki, evvelâ bir muharrik yani hareket ettiren, sonra da bir müteharrik yani hareket eden var olmak lâzımdır. Ağacın yaprakları kımıldanmak için, bir muharrikin, meselâ rüzgârın esmesi, bunun için de sıcak ve soğuk iki mıntıka arasında bir hava cereyanı bulunması, bunun için de güneşin varlığı lâzımdır. Fakat güneşin kendisi hareket kanununa tâbi, binâenaleyh müteharriktir. Onun da bir muharriki olmak lâzımdır. Fakat muharrikler serisi nâmütenahi devam edip gidemez. Aksi halde fâsit bir dâireye girilmiş olur. Şu halde muharrikler serisinin gayri müteharrik bir muharrike müntehi olup dayanması lâzımdır. Çünkü son olarak kabul ettiğimiz muharrik de müteharrik olsa, son olmaz. Onun da bir muharriki olmak lâzım gelir. İşte muharrikler serisinin sonu olan gayr-i müteharrik muharrik, dinin insanlığa tâlim ettiği, mümkinat ve muhdesata mahsus olan hareketten münezzeh ve "vâcib-ül vücûd" *(=Etre nécessaire)* Allah'dır.

Fakat vâcib-ül vücûd, zaruri olarak, birdir. Birden çok olamaz. Olsaydı, eserde ihtilâf ve ihtilâl olurdu. Müşahedelerle sabittir ki, Kâinat nizamının esasını teşkil eden illiyet ve hareket kanunları dâima ittirat ve insicam üzere hükümlerini icra etmektedirler.

Bizim şu bir-iki satırlık izahımız, deryadan bir katredir. İslâm Kelâmiyatında "vacib-ül vücud" hakkında, bu eserin küçücük hacmine sığmayan daha nice izah ve delil mevcttur. Fakat biz bu izahları "vacib-ül vücud"u ispat makamında zikretmedik. Çünkü münkiri hiç bir delil ile iknâ ve ilzam etmenin imkânsız olduğunu biliyoruz. Mü'minin ise delile ihtiyacı yoktur. Onun en büyük delili ve ispat vasıtası "akl-ı selim"idir.

Biz bu izahları burada, dinin yalnız his'e hitap eden bir kanun olmadığını; aynı zamanda akla ve ilme de hitap ettiğini göstermek için zikretmiş bulunuyoruz. Zamanımızda münkirliğin tuttuğu yollardan biri de, dinin yalnız halk kitlelerinin hissiyatını fetheden bir izah olduğu yolundaki iddiadır. Bu iddiayı ileri sürenlerce, din ilmî zekâyı tatmin etmeyen ve ilmî bir tahlil ve tenkide tahammülü olmayan bir izahtır. Ve, sırf hisleri tahrik ederek taraftar kazanan, kuvvetinin sırrını hakikatleri perdelemekte bulan bir halk ilmi'dir. Bugün, diyorlar seçkinlerin dini, ilimdir. Din ise, hislerinin hâkimiyeti altında yaşayan halk tabakalarının ilmidir.

Fakat insaf ile düşünülürse, "Hilkat-i âlem" perdesi altındaki esrarı keşfetmekte ilim, dinden daha ileride değildir. Ve ilmî denilen izah, dinin izahından daha tatmin edici olmaktan uzaktır. Çünkü bu esrar, ilmin kendine has olan metotlarla, tetkik sahasına girmemektedir. Eğer bu hususta dinin izahları bir faraziyeye dayanmakta ise, kabul etmek lâzımdır ki, ilmin izahları daha büyük ibhamlarla dolu başka bir faraziyeye dayanmaktadır.[36]

Bir an için farzedelim ki, kâinat, ilimcilerin iddia ettikleri gibi, maddeden ibarettir, her şey maddeden çık-

---

(36) İsbat-ı Vâcib hakkında Batı dünyasının Hrıstiyan alimleri de çok çalışmışlardır. Bu hususta okuyucuma, Fransa'da 1950 yılında on birinci baskısı yayınlanan "Allah , Varlığı ve Mahiyeti" başlığını taşıyan şu nefis eseri tavsiye ederiz. Prof P. Fr. R. Garrigu - Lagrange : "Dieu - Son Eristence et Sa Nature" 1950. 11. baskı. Paris. (Büyük boy 894 sahife) - "Allah, İnsan ve Kâinat "başlıklı şu mühim eseri de tavsiye ederiz. "Essaisur Dieu, l'homme et l'univers". Bu eser beşyüz sahifelik müşterek yazılmış bir eserdir. Casterman, Tournal - Paris, 1951.

mış ve sonunda, maddeye rücu ve istihale edecektir. Hilkat hakkındaki bu izahın tatmin edici olması için şu suale cevap verilmesi lâzımdır: Maddenin kendisi nereden çıkmış ve nasıl var olmuştur? Esrar ile dolu olan bu sualime "kendiliğinden var oldu" *(=Generation spontanee)* ile cevap vermeyiniz, rica ederim. Hilkat hakkındaki bu cevabınız, namına konuştuğunuz, ilmin metodlarına aykırıdır. Çünkü ilmin ispat usûlü, tecrübe ve müşahadedir. Milyar sene evvelki hilkat bahsinde, "kendiğinden var olma" kanâatini hangi tecrübe ve müşahededen elde ettiniz. Tecrübe ve müşahadeler, bilâkis, bu kanaatin zıddını ispat eder görünüyor. Zira hiçbir şey hiçten çıkıp varolmuyor. Şurası muhakkaktır ki, maddecilerin hilkat hakkındaki (kendiliğinden var olma) fikri, dindeki Âdem ve Havva akidesinden daha kuvvetli değildir. Bu akide, basit bir tahayyül ise, o fikir de ilmen ispatı ve izahı gayr-i kabil bir faraziyedir.

Yoksa muhterem mûnkir, sizin tanrılaştırdığınız madde, dinin "vacib-ül vücud Allah"ının aynı olmasın? Şu farkla ki, sizin maddeniz, kötülükler tanrısı ve her türlü sefahet kaynağıdır. Dinin "vacib-ül vücud Allah"ı ise yeryüzünde iyilik, fazilet ve adaletin timsalidir. Fakat beğendiğiniz maddeye tapmakla, bir vacib-ül vücud'a inanmak arasındaki farkın, ferd için, cemiyet ve insaniyet için, götürdüğü yola dikkat ediniz.

Şuna dikkat ediniz ki, mazi olmuş ve bugünkü hayatta yeri ve rolü kalmamış sandığınız bu mes'eleler, henüz halledilme yoluna bile girmemiştir. Bu hususta ileriye sürülen ezeli ve ebedi madde *(=matiere eternelle)* fikri, istihale *(=transformation)*, tekâmül *(=evolution)* ve tabii ıstıfa *(=selection naturelle)* gibi izahlar ve kanunlar hâlâ birer faraziye ve birer muamma olmaktan kurtulamamıştır. İlmin bir hayli ilerlemiş olmasına rağmen, hilkat ve hayatın sırrı henüz muazzam bir meçhul olmakta devam ediyor. Daha düne kadar maddenin asli ve nihai bir unsuru sayılan ve parçalanmaz kabul edi-

len atom bugün parçalanmış ve bundan hârikalar doğmuştur. Şu halde, eski Yunan filozofu ihtiyar *Demokrit*'ten beri ilmin sarsılmaz bir kanaatle bağlandığı eski "cüz'ü lâ yetecezzâ" yahut "parçalanmaz atom" kanaati suya düşmüştür. Yarın daha nelerin suya düşeceğini bilmiyoruz. Yalnız şunu biliyoruz ki, ilim ilerledikçe ve nuru daha geniş kitleleri aydınlattıkça, dinin gerileyeceğini ve dini görüşlerin iflâs edeceğini sananlar yanılmışlardır. Bilâkis, ilmin ileriye doğru attığı her adım ve her yeni buluş, düşünen insanlığı dini akidelere biraz daha yaklaştırmakta ve Allah'ın büyüklüğünü biraz daha yakından göstermektedir. İnkâr kolaydır. Güç olan ve mertlik isteyen ispattır. Düşünemeyen, tefekkûr ve temaşa hayatında nasibi olmayanlardır ki, kolayca inkâr ederler. Vaktiyle, güneşin değil, dünyanın döndüğünü iddia ve ispat eden *Galile*'nin bununla, bilmeyerek, diyanete ne büyük hizmet ettiğini "Engizisyon" düşünebilseydi, onu mahkûm etmek değil, alnından öperdi. Hem hâdise ve vukuat hep Allah'ın izniyle ve O'nun iradesi ve önceden tertibiyle cereyan ettikten sonra, ister dünya dönsün, ister güneş, a iz'ansız Engizisyon, bundan ne çıkar? Bereket ki, *Galile*'yi ve daha nice âlimleri mahkûm eden din değil, cehalettir. İlerleyen ilmin meş'alesi önünde, cehaletin perdeleri birer birer kalktıkça Allah'ın azameti daha iyi belirmektedir. İlmin bulduğu her yeni hakikat, arayan insanlığı, hakikatlerin hakikatine biraz daha yaklaştırmaktadır.

Zavallı genç filozof *Guyau*[37] 1886'da, henüz otuz iki yaşında iken yazdığı "İstikbalin Dinsizliği" adındaki eserinde gelecekte dinin yerini tamamiyle ilmin alacağını söylüyordu. Bugün, altmış küsur sene sonra, ilmin kendinden şüpheye düştüğüne şahit oluyoruz. Kabul ederim ki, yüksek bilginlerin dini, ilimdir. Çünkü, ben-

---

(37) Fransız filozofudur. 1854-1888. L'irreligion de l'avenir ve La Morale sans obligation ni sanetion, Paris, Alcan eserleriyle meşhur olmuştur.

ce, hakiki din ile yüksek bilgi, yalnız metotlarında ayrılır, neticelerinde birdir ve her ikisi de derin bir inanca dayanır. Hayatı ve kâinatı halkedip, muayyen ve sabit kanunlarla sevk ve idare eden bir "Kaadir-i Mutlak"ın varlığına, içinin samimiyetiyle inanan bir dindar ile "Kudret-i tabiiye"ye *(=Energetisme)* yahut filozof Bergson,[38] diliyle "yaratıcı tekâmül"e *(=evolution creatrice)* kâni olan hakiki ve ciddi bir âlim veya filozof bence, birbirinden mâna ve maksattan ziyade, kelime ve lâfızda ayrılmaktadır. Fakat, herkesin yüksek bilgin mertebesine çıkması mümkün olmadığına ve insanların büyük bir ekseriyetinin kitle seviyesinden yukarıya çıkamayacağına göre, din yaşayacaktır. Bilgi kaynağı, ahlâk ve terbiye hocası olarak dinin yerini hiçbir kıymet dolduramayacaktır. Madde mâbudunun yarattığı boğucu buhranlar içinde bunalan insanlık, bir gün kaybettiği imanı hasretle anıp arayacaktır.

Nitekim aramaktadır. 1949 yazında, merkezlerinden biri İsviçre'de bulunan "Manevi Kalkınma Teşekkülü"ne mensup bir İngiliz propaganda hey'eti gelmişti. Bu hey'et adamlariyle görüştük. Çok dikkate değer şeyler söylediler. Milletlerin sulha ve saadete ermeleri için, dünyada iyilik, adalet, merhamet, af ve müsamaha ahlâkına sarılmaktan başka çıkar yol yoktur, dediler. Fakat, insaf ile düşününüz okuyucum: İslâmiyet bundan başka bir şey mi söylüyor?

Din, insan vicdanının ilk ve doğrudan bir mu'tasıdır:

Şüphesiz ki, din, yapısı ve dış teşkilâtı itibariyle, içtimaî bir müessesedir ve cemiyet realitesinden ayrılma-

---

(38) H.Bergson, Meşhur Fransız filozofu (1859-1941) Eserlerinden (Madde ve Hafıza), (Vicdanın Doğrudan Mu'taları Üzerine Deneme) meşhur eserlerindendir.

yan bir vâkıadır. En iptidaî kavimlerden, bugünün en yüksek medeniyetli milletlerine kadar, insanlar her devirde, unsur ve esasları değişik inançlara bağlanmıştır. Her medeniyet çağında insanlar, tabiat ve beşeriyet üstü harikulâde bir zekâ, irade ve kudret kaynağı halinde ezeli ve zaruri bir mevcudun varlığını sezmiş ve bu varlığı kâh müteaddit ve kâh tek tasavvur etmiştir. Görgü ve bilgide ilerleyen cemiyetlerde bu seziş gittikçe kuvvetlenmiş ve nihayet, zatı ve sıfatları semavî dinlerce târif edilen ilâhî varlığa yükselmiştir.

Fakat din sade bu değildir, o, bir içtimaî vâkıa olmaktan daha başka bir şeydir. Filozof *Bergson* diliyle konuşmak lâzım gelirse, din aynı zamanda insan vicdanının ilk ve doğrudan bir mu'tası ve insanın manevî, yani düşünen ve inanan bir varlık oluşunun bir tecellisidir. Dini, sırf bir cemiyet tasavvuruna ircâ edip, onun sûbjektif yani enfüsî mahiyetine göz yummak dumanı görüp de ateşi inkâr etmektir.

Esef edelim ki, bu yola sapılmıştır. Temelleri ondokuzuncu asrın sonlarında atılıp, Birinci Dünya Harbine tekaddüm eden senelerle iki Dünya Harbi arası devirde çok inkişaf eden yeni "sosyoloji mektebi" bu yola dökülmüştür. Bu mektebin mümessilleri[39] başta *Emile Durkheim* ve *Levy-Bruhi* olmak üzere, varış noktalarında, maddeciler kadar menfi ve din aleyhtarı yeni bir görüş ortaya atmışlardır. Bu görüşte din tamamiyle realist, hattâ materyalist bir izaha bürünmekte; Allah, bir nevi içtimaî tasavvur *(=representation sociale)*, din de bu tasavvurun harici elemanlarını teşkil edip onu müesseseleştirmektedir. Buna göre, âdetler, oyunlar, musiki ve sanat gibi içtimaî vâkıalar ne ise, din de farksız olarak öyle bir şeydir ve tamamiyle içtimaî oluşun bir tezahürü ve müşterek hayatın bir eseridir. Yine bu gö-

---

(39) Başlıcaları, Sorbon'da bilfiil felsefe hocalarımızdan olan Prof. Bougle ve G. Fauconnet'dir.

rüşte, dinin en iptidaî şekli "totemizm" yani hayvanlara tapınma ve mistik esası da "animizm" yani ruh akidesidir. Bugünkü semavi dinlerde bu iptidaî şekil değişmiş olmakla beraber, din fikrinin özünü teşkil eden ruh akidesi ve ruhun ölmezliği inancı daima mevcuttur.[40]

Şahsen Durkheim sosyolojisine çok bağlıyım. Paris Üniversitesi'nde felsefe hocalarımdan birçoğu bu mektebin bellibaşlı mümessilleri idi. Bu hocalarımın derslerinden, eser ve etüdlerinden çok şeyler öğrendim ve istifade ettim. Bununla beraber, Durkheim sosyolojisinin birçok eksiklikleri ve yanlış görüşleri bulunduğuna da kaniyim. Din hakkındaki izahları bence, bu sosyolojinin eksik taraflarından biridir. Durkheim, maskeli bir materyalisttir ve kurduğu sosyoloji tamamiyle isimsiz bir materyalizmdir.[41] Bu mektebin nazarında cemiyet, bir nevi Tanrı rolü almakta, ilmi maddecilerin madde ve kuvveti, tarihi maddecilerin iktisadi hayat şartlarının yerine burada cemiyet geçip oturmaktadır. Bütün hayatı, sırf cemiyet vâkıasiyle izaha çalışan bu görüşte ferd ve ferdî kıymet silinip kaybolmaktadır.

Fakat, unutmamalıdır ki, cemiyet ferdlerden teşekkül eder. Ferdler ise, can ve vicdan taşıyan, mukadderatına şuuru olan ve mes'uliyet duyan mahlûklardır. Ferdî varlığı ve kıymeti ikinci plana düşüren bu mektebin içtimaî hayat ve müesseselere dair olan görüşleri zarurî olarak noksandır.

---

40) Bu görüşler etrafında geniş bilgi edinmek isteyenlere tavsiye ederiz. Les Formes elementaires de la vie religieuse, Durkheim. Alcan. 1925 - Qu'est-ce que la sociologle, Bougle, Paris. Alcan - La Responsabilité, Fauconnet. Paris, Alcan.

(41) Dukheim sosyolojisinin din ve ahlâk bahislerindeki hataları üzerinde mükemmel bir tenkid eseri okumak isteyenlere tavsiye ederiz. Conflit de la morale et de la religion, par Simon Deploige, Paris. Lib. Nationale.

Din, derin bir temayülün ve hayati bir ihtiyacın ifadesidir:

Yukarıda da kaydettiğimiz gibi, din sadece içtimâi bir vâkıa değildir; köklerini ferdin insan oluşundan, yanan, ağlayan ve saadet uman bir yürek taşımasından alan derin bir temayül ve ihtiyacın ifadesidir. Bu ihtiyaç, bir taraftan şuur ve zekâsı sayesinde nâmütenâhiliği sezen; bir taraftan da bu seziş önünde kendi âcizliğini, kuvvet ve melekelerinin yetersizliğini anlayan insandaki acz ve çaresizlik sıkıntısından doğmaktadır. Fakat, insanoğlunun, içi böyle bir sıkıntı ile daima üzülecek terakki ve tekâmülün her merhalesinde, insan mahdutluğunu daima duyacak ve din, insanın içini dolduran derin bir temayül ve ihtiyacın ifadesi olarak yaşayacaktır.

Çünkü, en âliminden en cahiline kadar insan, nereden gelip nereye gittiğini kendi kendine soracak; fevkalbeşer âlemlerden yüksek bir ideal mesnedi ve bir hareket ve faaliyet prensibi arayacaktır. Fakat bu aradıklarına ve sorduklarına ne ilimde ve ne de felsefede tatmin edici ve iç ferahlatıcı bir cevap bulamayacaktır. Neticede, ya dindar olup, dinî hakikatlere gönül bağlayacak ve insan hayatı yaşayacaktır; yahut da hayvanlaşıp; fizik hisleri ve bayağı zevkleriyle yaşama yolunu tutacaktır. Bu yol, insanlığı uçuruma götürecektir. Acınalım ki, modern insan bu yolu tutmuşa benziyor. Terakki bahsinde çok ilerlediğini sanan bugünkü, insan, hakikatte, hayat realitesinin muhtelif veçhelerinden yalnız birini, maddeyi görebilmiş; ilim ağacının çeşitli meyvalarından yalnız memnu olanını koparıp yemiştir. Bunu da hazmedememiştir, çünkü meyva henüz hamdı. Rönesanstan beri zekâlarını yalnız maddeye yöneltenler düşünmediler ki, hayat ilimleri, madde ilimlerine nisbetle daha mühimdir; fakat çok geridedir. Hayat ilimlerinin bu geriliğine mukabil, madde ve tabiat ilimlerinin

fevkalâde inkişafı, modern insanı şaşırtmıştır. Tapınmak için maddeyi tanrılaştıran bu insan, insanlığı kütük enseye ve kubbe göbeğe feda etmiştir. Refahı saadete, konforu huzur ve meserrete tercih eylemiştir. Fizik âlemin eşkâl ve evsafını öğrenmiş, kanunlarını bulmuş, fakat kendini unutmuştur. Neticede, büyük mütefekkir *Alexis Carrel*'in dediği gibi, kendi hakiki ihtiyaçlarına cevap vermekten âciz ve içinde daima yabancı kalmaya mahkûm olduğu bir makineler dünyası yaratmıştır.[42]

İlim ve hayat muamması:

Hayat muamması önünde ilim daima hayrette kalmış ve kalacaktır. İnsan, bilgide ne kadar ilerlerse ilerlesin, bir an sonra ne olacağını görüp kestiremeyecektir. O halde, insan için mâkul olan, inkâr ve temerrüd değil, teslimiyettir. Bu da İslâmiyetin gösterdiği yoldur.

İhtiraslarımın esiri ve hayallerimin oyuncağı olmamak için düşenmeliyim ki, dün yok idim, bugün var oldum. Uykudan uyanır gibi uyandım. Büyüdüm. Ağladım, güldüm. Sevdim, sevindim. Okudum, öğrendim...

Hayat denilen bu hârika muammayı, Allah hakikatını bırakıp da, kör bir tabiatın eseri ve cansız, şuursuz maddenin bir devamı görmek, üstünü aşağı ile, canlıyı câmit yani cansızla, kıymeti sıfır ile izaha kalkışmak olmaz mı? Böyle bir izah ise, zarurî olarak, gayr-i ilmî değil midir?

Dahası var. Yarın yok olacağım. Sevdiklerimi arkada bırakıp gideceğim. Toprak olup, er geç unutulacağım. Ah, bunu düşünerek korkuyorum. Adem uçurumundan ürküyorum. Önceleri bu uçurumu görmüyor, duy-

---

(42) Reflexions sur la conduite de la vie, Lib. Plon, Paris, sah. 47.

muyordum. Ve kendimi ebedi sanıyordum. Heyhat! Yavaş yavaş inkişaf eden fizik, fikrî ve ruhî melekelerim, zaman törpüsü altında, yine yavaş yavaş silindikçe, Adem kokusu duymaya ve bir uçuruma doğru gittiğimi hissetmeye başladım. Görünmez ve mukavemet kabil olmaz bir kuvvet beni bu uçuruma doğru itiyor. Direniyorum, hayat yolunu yürüyüp bitirmek ve yok olmak istemiyorum. Hayır! diyor, hafiften gelen ve yüreğimi eriten bir ses. Hayat yolunda durup, dikilemezsin. Geriden gelenlerin yolunu kesemezsin. Yürüyecek ve yok olacaksın. Bu bir kanundur ki, yaşayan her fâni ölecektir. Nerede, canın gibi sevdiğin anneciğin? Önünde hürmetle eğilip elini öptüğün babacığın nerede? O sevdiklerin ve saydıkların... Onlar nerede? Hep, hayat yolunu yürüyüp bitirdiler. Ağladılar, güldüler, sevdiler, sevindiler, nihayet... Öldüler. Yok mu oldular? Biliyorum ki, cismi varlık toz toprak oldu. Ya ruhi varlıkları nerede ve ne oldu? Bir zerrenin bile kaybolup yok olmadığı şu gökkubbe altında ruhi varlıkları da mı yok oldu dersiniz?

Hayattan gidiş, hayata gelişten daha büyük bir hârika, daha düşündürücü ve ürkütücü bir istifham noktası değil mi? Fakat bu noktanın sırrı devam ettikçe ve hayattan ötesi korkunç bir muamma olup kaldıkça, beşeriyet, din ve maneviyat ihtiyacı duymakta devam edecektir. Bu muamma ise, çözülemeyecek ve olduğu gibi kalacaktır. İnsan aklının ve ilminin hayat muammasına, hayata geliş ve hayattan gidiş sırrına verdiği tarif ve izahlar daima cılız ve sathi olacaktır.

Din ve hayat muamması:

Din, hayat muammasını tarif ve izah ile halletmiyor; insan gönlünü iman nuruyla ışıtarak, ferahlatıyor ve onu hayattan ötesi için ümitle dolduruyor. Lâzım olan

da bu değil midir? İlmin gayesi, bilgi ışığı ile içimizi aydınlatmaktır. İçimizde bu aydınlık hâsıl olduktan sonra, bu ister ilim ile, ister iman ile olsun, müsavi değil midir?

İyi düşünürsek, insanı ürküten ölüm değildir, adem *"néant"*dir. Ölümden değil, yok olmaktan ve silinip gitmekten korkuyoruz. Şu halde bütün mes'ele, içimizdeki yok olma korkusu ve silinip gitme endişesi yerine bu hayatın ötesinde yarın başka bir hayat yaşama ümidi koymakta ve kendimizde bu yarınki hayata lâyık olma arzusu ve gayreti uyandırmaktadır. İşte din, bize bunu temin etmektedir. Bu ümit ve arzu iledir ki, dindarın nazarında hayat hem ebedileşmekte, hem bütün elem ve ıstıraplarına rağmen tahammül edilebilir hale gelmekte, hem de yarınki ebedi saadete ulaştıran iyilik, temizlik ve insanlık yolu halini almaktadır.

Dikkat olunsun ki, bu ümit ve bu arzu, yalnız ferd için sıhhat ve kuvvet kaynağı değil; hem de cemiyet için devamlı ve istikrarlı bir sulh ve sükûn şartıdır. Asırlar içindeki tecrübeler göstermiştir ki, ferdlerinin gönüllerinde yarınki sermedî hayata lâyık olma arzusu yanar cemiyetlerde, münasebetler doğruluk ve temizlik esasları üzerinden gitmekte; çünkü bu arzu ferdi sağlam bir insanlık terbiyesine ve ahlâkına kavuşturmakta; cemiyet için sulh ve sükûn da bundan doğmaktadır.

Fakat, rica ederim, bana geçmiş devirlerde, hatta bugün bile, din adına işlenen cinayetlerden; dökülen kanlardan ve çevrilen menfaat entrikalarından bahsetmeyiniz. Ben de biliyorum ki, vaktiyle din mihrabının önünde nice mâsum boğazlanmış ve insanlık tarihi al kanlara bulanmıştır. Ben de biliyorum ki, bir takım din sahtekârları, cennet bezirgânları, cehalet simsarları ve hayâsızlık kahramanları, taassup nikabı takınarak, nice mâsum insanları aldatmış, ihtilâller çıkarıp, entrikalar çevirmiştir.

Ancak bu türlü yolsuzluklardan dini mes'ul görmek, insanların hodgâm tıynetini ve hayvanlık mahiyetini unutmaktır. Dinden bu gibi yolsuzluklara meydan vermemesini beklemek, ölecek hasta başında hekimden şifa ummaktır. Mes'ul olan din değil; insanoğlunun içindeki hodgâmlık ve kendini düşünürlük şeytanıdır. Kötülüklerin mes'ulü budur. Dinin beşeri ve içtimaî gayesi de insan içinden bu şeytanı kovmaktır. Dinin gayesi, diyorum; insan oğlunun içini "mukaddes" duygusu ile temizleyerek, ferdi ulvi ve ilâhi sıfatlarla bezetmek ve bu sayede, onu büyük insanlık idealine doğru yükseltmektir. Evet, dinin beşeri mânası ve en üstün gayesi insanlıktır. Çünkü, dinin nazarında, bütün insanlar "Zât-ı Ecel"in kullarıdır ve imanlı insanlar kardeştirler.

Münkirsen, muayyen ve hudutlu bir hayatın demirden çemberi içinde, kuyruğunu çarka kaptırmış bir fino gibi, döne dur. Mü'min, vakarlı bir tevekkülün gölgesi altında, inandığı yarınki ebedi hayatı sakin bir iç ferahlığı ile beklemektedir.

* * *

Bırakınız,

herkes gönlünün ışığını kendisi yaksın:

Mademki "nereden gelip, nereye gidiyoruz?" sualini kendi kendimize soruyor ve en çok nereye gittiğimizi düşünüyoruz ve mademki bu suale, dinden başka, ne ilmin dilinde, ne de aklın mantığında ümit verecek ve iç ferahlatacak bir cevap bulamıyoruz; o halde bırakınızda herkes içini aydınlatacak ışığı kendisi arasın ve dindarlığı ümit verici ve ihtirasları yatıştırıcı hariminde mes'ud olsun. Mademki herkese umduğu kadar ve herkesle eşit surette varlık temin edemiyor, herkesi özlediği servete, imkân ve refaha kavuşturamıyoruz ve asla

kavuşturamayacağız; çünkü insanoğlunun arzu ve ihtiraslarının hudutsuzluğuna mukabil, kâinat içinde bir noktadan ibaret olan küremizin cirmi gibi, nimetleri de mahduttur; mademki bu fâni hayatta kimimiz ballı börek yerken, kimimiz soğan ekmek dilenmekte, kimimiz servet yükü altında ezilirken, kimimiz hastamıza ilaç bulamamaktayız, bırakınız o halde isteyen derdinin ilacını tevekkülde, gönlünün aradığını kanaatte bulsun, isteyen varlık ve saadet ümidine inanıp, özlediği yarınki hayata bağlansın. Bu sayede içleri alt-üst eden hırs fırtınası dinsin, tükenmek bilmeyen arzular sükünet bulsun, yoksulluk tesellisini kıskançlıkta, sefaletin devasını intikamda ve kanda aramasın. Aksi halde insanlığı bekleyen âkıbet çok fecidir. Düşünülsün ki, inanmayan insan, hayatta ümitsizliğin doğurduğu vahşi bir hırs ile sarılmakta ve ömrünün şarabını son katresine kadar içip sarhoş olmak için sefahet sofrası aramaktadır. İnanmayan insan, kolayca madde ve şehvet tanrısının irade ve idaresi altına düşmektedir. Cemiyette her çeşit kötülüğü, zulmü, sefalet ve rezaleti doğuran bu mel'un tanrının adı "şeytan" dır. İnsanı bu şeririn elinden koruyup kurtaran bir kuvvet vardır, o da Allah duygusu ve sevgisidir.

Madde ve şehvet tanrısına tapan insanda, insanlık seciyeleri silinmekte, fazilet, feragat ve fedakârlık yerine feci bir "boşver" zihniyeti hâkim olmaktadır. Bu zihniyet ise, bir cemiyet için felâkettir.

* * *

Din ahlâkiyatının kuvveti

ve içtimaî hayat için ehemmiyeti:

Maddecilerce, mademki Allah bir vâhime, din de bir takım parazitlerin bir icadıdır; o halde bunların hayat

ve cemiyet için bir faydası ve müsbet bir rolü yoktur. Bu vâhimeyi ve bu icadı içimizden söküp atmak ve dinsiz yaşamak mümkündür. Nitekim bugün insanların birçoğu dinsiz oldukları halde, pekâlâ yaşamakta ve bundan dolayı bir eksiklik duymamaktadırlar.

Kabul ederim ki, insan ilimsiz ve ahlâksız yaşayabildiği gibi, dinsiz de yaşayabilir. Nitekim hayvanlar böyle yaşamaktadır. Fakat bundan "ilmin ve ahlâkın hayat ve cemiyet için bir faydası yoktur" neticesi çıkarılamayacağı gibi, din hakkında da böyle bir netice çıkarılamaz. Hem bu âlemde çeşitli yaşama şekilleri var. İnsan, ayağı çıplak; başı kabak da yaşıyor. Hayatın ölçüsü ne yaşanılan senelerdir, ne de tüketilen servet ve maddî imkânlardır; fakat hayatın, diyorum, insanî ölçüsü, keyfiyetidir. Bir dindarın iç huzuruna, manevî metanetine, gönül saadetine inanç merdiveninden başka hiçbir vasıta ile erişilemez. Nitekim erişilememiştir. Din maneviyatının verdiği huzuru insan, başka hiç bir imkânda bulamamıştır. "Pozitivist"lerden yani görüp işittiklerinden başka bir varlığa inanmayan bilginlerden kalabalıkça bir kafile, cemiyetler için dini inançlar dışında bir hayat tarzı ve bir ahlâk nizamı aramışlar, yüz elli seneden beri hâlâ aramaktadırlar.

Aranılan bu nizamın mihveri, mükâfat ve mücazat fikrine dayanmayan bir iyilik ve kötülük olacaktır.

İnsan iyiliği sırf iyilik olduğu için sevecek; kötülükten de sırf kötülük olduğu için kaçınacaktır. Bu bilginlere göre, din ahlâkiyatı *(Edoniste)* faydacıdır ve cennet saadetini satın almak için miskince bir pazarlıktan ibarettir.

Dindar, iyiliği ve adâleti sırf bu faziletleri sevdiği ve fazilet bildiği için değil, inandığı yarınki ahiret hayatında mükâfatını almak için yapmakta ve aksi hareketlerden de mücâzattan kurtulmak için kaçınmaktadır. Dinde iyilik ve adâlet, bizzat bir kıymet ve fazilet değil, sırf

mükâfat satın almaya yarayan çil akçedir. Hıristiyanlıktaki "Günah çıkarma" ve Müslümanlıktaki "Şefâat" dilenmelerin ve umumiyetle ibadetlerin gayesi, diyorlar, hep mükâfat ümidi ve mücâzât korkusudur.

Din hakkında yürütülen bu mütalâa yalan değil, fakat âdice bir pazarlık şeklinde ileri sürülmesi yanlış, hattâ iftîradır.

Dinde mükâfat ve mücâzât fikri vardır. Cennet ve Cehennem hakikatı bu fikrin müşahhas şekilde ifadesidir. Zira din, insanlar içindir. Mükâfat ve mücâzât ise, insanın hamurunda var olan birer histir. İnsan gönlünden bu hisleri kazıyıp atmak mümkün değildir. Kudret eli, insanı "Haz"zı sever ve "Elem"den kaçar tıynette yaratmıştır. Mükâfat, insandaki "Haz"zı arama meylinin, mücâzât da "Elem" den kaçma yaradılışının cevabıdır.

Kaldı ki, dindarların yüksek tabakaları, dini vazifeleri yerine getirirken aslâ mükâfat ve mücâzât kaygısı içinde değillerdir. Yüksek seviyeli bir dindar için iyilik ve adâlet Allah'ın emridir. Bunu yerine getirmek ise, sırf kulun Hâlikına kulluk vazifesidir. Zulüm ve kötülük de Allah'ın yasak ettiği hareketlerdir. Bunlardan kaçınmak da yine kulluk vazifesidir. Yüksek seviyeli dindar "zâhid" ve "müttaki" dir, ibadetlerini sırf "livechillâh" yapar. Kıldığı namazın, tuttuğu orucun, verdiği sadakanın mükâfatını beklemez ve bunu aklına bile getirmez.

Fakat bu "zühd" ve "takvâ" derecesi herkesten beklenemez. Dindarların kalabalık kitlesini teşkil eden halk tabakaları için mükâfat ve mücâzât fikri zaruridir. Çünkü bu fikir, yaradılışta mevcut, derin bir his halinde, insanın hamurunda vardır. İnsan, tıynet ve tabiati itibariyle, mükâfata meyleder ve mücâzâttan kaçar. Dindeki Cennet ve Cehennem akidesi insanoğlunun bu tiyneti-ne cevap verir.

Mükâfat ve mücâzât fikri insan fiillerini sevk ve idare eden ruhî kuvvetlerin başında gelir. Nitekim, *Bentham ve Stuart Mill* gibi meşhur İngiliz filozoflarının kurdukları *(Utilitarisme)* yani faydacılık felsefesinde bu fikirler temeli teşkil etmektedir. Bu filozofların kaleminde "fayda" ve "zarar" tabirleriyle karşılanan mükâfat ve mücâzât, insan fiillerinin enerji kaynağıdır. İnsan fiillerinin hepsi fayda fikrinden hareket eder ve insan daima fayda arar, zarardan kaçınır. En hasbî gibi görünen evlât muhabbeti bile, netice itibariyle, ana-babanın, insiyaki de olsa, bir nevi fayda mülâhazasına dayanır. Menfaat hissinden uzak olan bu sevgi bile, neticede, ana-babanın evlât sayesinde yaşama ümidine bağlanır.

Adı geçen filozofların faydacılığı, sırf dünya hayatına âittir ve asıl süfli bir pazarlık olan bu nevi faydacılıktır. Dindarın faydacılığı ise, ölümden sonraya bağlanmış bir ümit olarak, cidden ulvî ve hasbîdir. Hakiki dindar iyi fiillerinin mükâfatını dünyada beklemez. Dindara feragat ve fedakârlık kazandıran da budur.

Yalnız şunu soralım: Pozitivistler, aradıklarını bulmuşlar, mükâfat ve mücâzât fikrinden sıyrılmış bir ahlâk ortaya koyabilmişler, lâik ahlâk icad edebilmişler midir? İcad edildiği söylenen lâik ahlâk, kaba bir *"sensualisme"* den yani şehvanilikten başka bir şey midir? Din ahlâkıyatı, insan gönlüne yerleştirdiği yarınki hayata âit mükâfat ümidi ve mücâzât korkusu ile, her çeşit şerrin ve kötülüğün başı olan şehvet ve ihtiras şeytanını zincire vurmuştur.

Yukarıda bahsi geçen filozof *Guyau*, geleceğin yalnız dinsiz değil, hem de müeyyidesiz ve mecburiyetsiz bir ahlâk devri[43] olacağını tasavvur ediyor ve o zaman, insanların mükâfat ve mücâzat beklemeksizin sırf iyilik

(43) Guyau'nun meşhur bir eseri, bu adı taşımaktadır: Esquise d'une Morale sans obligation ni sanction. Paris, Alcan, 20. baskı.

ve sırf adalet için hareket edeceklerini umuyordu. Genç filozof, böyle tasavvur ettiği ve melekleşeceklerini umduğu insanların et yiyen ve kan yalayan erkekli, dişili mahlûklar olduğunu unutuyordu. Zavallı *Guyau*, genç yaşında yattığı mezarından kalkıp da Birinci ve İkinci Dünya Harplerinin fecaatlerini seyredebilseydi; gelecekte melekleşeceklerine inandığı insanların gittikçe ve bilgileri arttıkça sırtlanlardan daha korkunç bir hal aldıklarını görür ve hatâsını anlar, üzülürdü.

Biraz farklı yoldan gitmek üzere, *Gustave Belo*[44] da aşağı yukarı aynı hataya düşmüştür. Çünkü bu mütefekkir de iyiliği, güzelliği ve adaleti sırf cemiyet vâkıasında aramış; Durkheim sosyolojisi gibi, ahlâkı sırf cemiyete irca etmekle, o da çölün serabını havuz zannetmiştir.

Hakikat şudur ki, bugün yirminci asrın ortasında bile, ciddi yüksek seviyeli bir dindarın ruh metanetine ve seciye yüksekliğine iletecek, dinden başka, hiçbir felsefi esas mevcut değildir. Eğer yarın mevcut olur ve din kudret ve ayarında, bir ahlâk esası bulunabilirse, bu esasın sadece forma değiştirmiş bir din olacağından şüphe etmemelidir.

Bahsi hülâsa edip neticelendirelim: Din ferd için en kuvvetli bir mânevi destek ve bir iyilik ve fazilet kaynağıdır. Dindar insan, her veçhile mes'uttur. Bu insanın hayatta gözü tok, gönlü zengindir. Hayattan ötesine giderken de gözü arkada değildir. Çünkü bu insan için hakiki saadet, hayattan ötesindedir. Onun nazarında ölmek, sadece varlık sahasını değiştirmek; "Fenâ âlemi"nden "Bekâ âlemi"ne geçmektir. Bunun içindir ki, inanma ve inanç mevzuuna samimiyetle bağlanma, ferd için başlı başına ve tükenmez bir saadet ve bir ferahlık kaynağıdır. Allah sevgisi ve korkusu insanda

---

(44) Bakınız: Etudes de Morale possitive, Paris, Alcan (G. Belo'nun bu iki ciltten ibaret eserinin hususiyle son kısımları enteresandır.)

kuvvetli bir irade ve çok sağlam bir seciye yaratmaktadır. Gönlünde Allah duygusu taşıyan insan; iyi, hasbi, doğru ve fedakâr insandır. Din ahlâkıyatını bayağı bir pazarlıktan ibaret görenler yanılıyorlar. Dindeki ibadet, yarın mükâfata ermek ve Cennete gitmek için değildir; sırf Allah'ın rızasını tahsil etmek ve ona karşı kulluk borcu olan "şükr"ü eda etmektir. Mükâfat, vazife yapmış ve "şükr"ü edâ etmiş olmanın bir neticesi ve bir ilâhi ihsandır. Kabul edelim ki, avam nazarında iyilik yapmak gibi, kötülükten kaçınmak da sırf mükâfat ümidi ve mücâzât korkusuna bağlanır. Fakat zâhid-mü'minin ibadetlerinde, fiil ve hareketlerinde mükâfat ve mücâzât fiilinin sebep ve sâiki değil, sadece neticesidir. Onun nazarında Allah'a kulluk etmek ve bu sayede ona yaklaşmak bir vazifedir. Ciddi mü'min, iyiliği Allah'ını sevdiği için yaptığı gibi, kötülükten de bu sevgiyi kaybetmekten korktuğu için kaçınır. İşte, din ahlâkıyatanın kuvvetli ve içtimâi hayat için yeri doldurulmaz faydası da buradadır. Bu ahlâkıyatta insan vicdanı sevginin olduğu gibi, korkunun da ilhamını aynı bir kaynaktan almakta; insan, bütün fiil ve hareketlerinde, daima bir ilâhî kudretin murakabesi altında bulunduğunu duymaktadır.

Dini terbiyenin temeli bu duygudur. Allah sevgisine dayanan terbiyenin nasıl bir sağlam seciye yarattığını bildikleri içindir ki, istibdat adamları ve politikacıların sahtekârları, dindarlardan hiç hoşlanmazlar. Din adamları yanında âdeta rahatsız olurlar. Çünkü dindar, bükülmez ve her işarete baş sallamaz. Halbuki, *Emil Faguet*'in dediği gibi, müstebitler ve sahtekârlar, etraflarında bükülmeyen insan istemez. Onlara, tokat yedikçe köpek gibi yaltaklanan uysal, kaypak, şaklaban, emir kulu, dalkavuk insanlar lâzımdır.[45] Müstebitler ve politika bezirganları şayet, şahsî menfaatleri peşinde poli-

(45) Emil Faguet Liberalisme, Paris Alcan, sah. 120.

tikalarını yürütmek için dindarların hizmetine muhtaç olurlarsa, nerede dindar kisvesi altında yalancı ve mürai varsa, onları arar ve bulurlar.

Okuyucum! Bu küçük eserin birinci kısmı burada sona ermiş bulunuyor. Buraya kadar biz, din bahsinin sadece inkâr ve ispatı mes'eleleri üzerinde durduk ve dini her şeyden evvel, bir akideler sistemi olarak mütalâa ettik. Aşağıdaki kısımlarda inkâr ve ispat münakaşalarını kapayacak ve dini "kişinin dâreynde saâdetini kâfil emir ve nehiyleri câmi bir vaz-ı ilâhî"[46] yani ferd için tutulacak yolu, yasalar ve yasaklar ihtivâ eden bir hayat yolu ve bir ilâhî kanun olarak ele alacağız.

---

(46) Bu tarif, din üzerine İslâm İlâhiyatçılarının verdiği tariftir. Yani din, ferdi dünya ve âhiret saadetine ulaştıran ilâhî yoldur.

İKİNCİ KISIM

DİN HÜRRİYETİ NE DEMEKTİR?

Ne efsunkâr imişsin ey didar-ı hürriyet
Esir-i aşkın olduk gerçi kurtulduk esaretten.

Namık KEMAL

BUGÜNKÜ CEMİYETLERDE DİN VE DEVLET MÜNASEBETLERİ

Din sırf bir inançtan ibaret değildir. Bunu ne kadar tekrar etsek azdır. Din, aynı zamanda, ameli bir hayat yolu; emirler ve yasaklar ihtiva eden ilâhî bir kanundur. Dindar olan bir kimsenin bu yolda yürümesi ve bu kanunun emirlerini yerine getirmesi, yasak ettiği fiil ve hareketlerden kaçınması, bir vicdan borcu olarak, lâzımdır. Dinin kanununa itaat etmeyen ve emirlerini yerine getirmeyen kimse, din nazarında, mücrimdir.

Fakat dikkat edelim ki, bu kimse, bulunduğu cemiyet içinde, yalnız dindar değildir, hem de vatandaştır ve bu sıfatla, muayyen bir devlete tâbidir. Ferdin tebaasından bulunduğu devletin gösterdiği yolda yürümesi ve koyduğu kanunlara bağlanması da, vatandaşlık vazifesi olarak, lâzımdır.

Şu halde dindar olan bir kimse iki türlü vazife ve mecburiyet karşısında kalmış oluyor. Vazifelerinden biri dinidir ve bundan doğan mecburiyet mânevidir. Di-

ğeri de "sivil" yani medenidir. Bundan doğan mecburiyet ise hukukî yani maddidir.[47]

Dikkat olunursa, bu iki nevi vazife ve mecburiyetten her biri diğerini bazen lüzumlu kılar, bazen de nefyeder. Din ile devlet birleşik oldukları zaman, bunlar birbirinin lâzımı olur. Ayrı oldukları zaman da, bu iki türlü vazife ve mecburiyet, birbiriyle muarazaya girer ve birbirini kovar. Filhakika, devletin kanunu, yasa ve yasakları din kanununun ve dini emir ve nehiylerin aynı olduğu ve devlet resmen bir dine sahip bulunduğu takdirde ve bu şartla, dini ve sivil, iki vazife ve mecburiyet, birbirini nefyetme ve birbirine muarız olma şöyle dursun birbirinin ayrılmaz lâzımı haline gelir. O suretle ki, dine itaat eden aynı zamanda ve sırf bu sebeple devlete itaat etmiş olur; devlete itaat eden de dine itaat etmiş sayılır. Şu halde ve bu takdirde, dini ve sivil, maddi ve manevi vazife ve mecburiyetler şeklen ikilik arzetmekte iseler de, hakikatte bunlar tektir ve "Allah, Resûlüne ve ulûl'emr'e" yani bugünkü dilimizle, devlete itaattan ibarettir.

Yine dikkat olunursa, eskiden, gerek Avrupa'da ve gerek bizde, din ve devlet münasebetleri bu şekilde cereyan etmekte, mâbed ile devlet elele verip birlikte yürümekte idi. Eski devirlerde devletin yasa ve yasakları kuvvetini din maneviyatından almakta, devlet dinin bekçiliğini yapmakta ve bu sebeple, biri manevi, diğeri maddi ve cismanî bu iki kuvvet merkezi birbiriyle barışık yaşamakta idi. Bu şart ve bu vaziyet Avrupa'da Rönesans'tan yânî on altıncı asırdan, bizde de Tanzimat'tan yani on dokuzuncu asrın birinci yarısı sonla-

(47) Manevi mecburiyet, müeyyidesini ferdin vicdanından alan mecburiyettir. Dinî ve ahlâki mecburiyetlerin hepsi manevidir. Hukuki mecburiyet ise, müeyyidesi ve cebir kuvveti maddi yanî ferdin vicdanından hariç olan mecburiyettir. Devletin kanunlarına itaat etmeyen kimse, polis ve jandarma gibi Silahlı Kuvvetler marifetiyle itaate mecbur edilir.

rından itibaren değişmeye başlamıştır; zamanımızda ise din ile devlet birbirinden tamamiyle ayrılmıştır.

Fakat din ile devlet birbirinden ayrılınca ve bunlardan her biri kendine mahsus sistemi, kanunları, emir ve nehiyleriyle diğerinin karşısına dikilince, ortaya bir çok mes'ele ve müşkil çıkmakta, din ve devlet arasında ister istemez, çetin bir mücadele kopmaktadır. Çünkü, evvela mümkündür ki, din ile devletten her birinin kanunları, emir ve nehiyleri, tamamen veya kısmen, diğerininkilere aykırı olsun. Biri herhangi bir harekete, meselâ faiz alıp vermeye müsaade ederken, diğeri bunun memnû olduğunu ilân etsin. Saniyen, yine mümkündür ki din ile devletten herbiri, diğerini kendine rakip görerek, elindeki kuvvet ve vasıtaları, açık veya kapalı bir surette, diğeri aleyhine tahrik edip kullansın ve ferdi bütünlüğü ile kendisine mal etmek istesin. Şu saydığımız imkânlar sırf nazarî mutalâalar değildir; din ve devlet münasebetleri tarihi baştan aşağı bu türlü ayrılıklar, rekabet ve mücadelelerle doludur.

Bugün bu ayrılık ve mücadele, bilhassa Türkiyemizde, itiraf etmelidir ki, son haddine varmıştır. Fakat içtimaî sulhu temin edip gönüllerde huzur ve emniyet yaratmak için bu vaziyeti bir an evvel düzeltmek lâzımdır. İşte, bu hedefe varmak ve din ile devleti aynı bir ülkede yanyana ve barışık bir halde yaşatmak üzere, modern devlet hukuku ortaya bir kaç esaslı prensip koymuştur ki, bunlardan başta gelenleri, bu küçük etüde mevzu aldığım, din hürriyeti ve lâiklik prensipleridir.

Açık olalım, bizde bu mevzua lâyık olduğu ehemmiyet verilmemiş, ne din hürriyeti, ne de lâiklik fikrî, şimdiye kadar, ciddî bir surette ele alınıp incelenmemiştir. Müphem olduğu kadar çok zararlı bir düşmanlık hissinin ifadesi halindeki bazı polemik yazılar bir tarafa, bugün Türkiye'de din hürriyeti mevzuunda ne bir eser, ne de ciddî bir etüd mevcuttur. Bununla beraber, bu pren-

sibin bizde en az yüz küsur senelik bir hayatı vardır. Filhakika din ve vicdan hürriyeti, Türkiyemizde "Gülhane hatt-ı hümâyûnu"ndan yani 1839'dan beri devlet umdelerimizin başında gelmiş ve 1924 anayasasının 75'nci maddesinde en açık ifadesini bulmuştur.[48]

Biz, âcizane, bu mütevazi edütümüzle bu boşluğu doldurmak istiyoruz. Okuyucularımıza faydalı olabilirsek, ne mutlu bize.[49]

Din hürriyetini lâyıkıyle izah edebilmek için, evvelâ, din mefhumunu tahlil edelim ve bunun ihtiva ettiği unsurları görelim.

---

(48) 1924 Anayasasının 75'inci maddesi: "Hiç bir kimse mensup olduğu felsefi içtihad, din ve mezhepten dolayı müaheze edilemez. Âsayiş ve umumî muaşeret âdâbına ve kanunlar hükümlerine aykırı bulunmamak üzere her türlü dini âyinler yapılması serbesttir."

(49) Bu eserin ikinci kısmını çok sevdiğim ve saydığım arkadaşım ve temiz yürekli meslekdaşım. Ordinaryüs Profesör Ahmet Samim Gönensay'a, kürsü hayatından ayrılışının nâçiz bir armağanı olarak, bundan evvel ithaf etmiş bulunuyorum.

— I —

DİN MEFHUMUNUN UNSURLARI

İman ve amel:

Bugünün maruf dinlerinden herhangi birinin esasları üzerinde durur ve düşünürsek, bunun iki temel unsurdan mürekkep olduğunu görürüz. Bunlardan biri iman *(=foi)*, diğeri de amel *(=acte)*'dir. Bu hususta İslâmiyet gibi vahdaniyet akidesi üzerinde oturan, kemâl bulmuş bir dini göz önüne getirelim. Bunun ilk ve asli bir unsuru var ki, bu "iman" yâni inanmadır. Yalnız, dikkat edelim ki, iman alelâde ve her hangi bir şekildeki inanma değildir. İman, alelâde inanmadan daha derin bir ruh hâletidir. Bir kere, umumiyet itibariyle, inanma öyle bir ruhî melekedir ki, bununla insan, hakikat olarak kabul ettiği bir tasavvuru, sadece hakikattir deyip geçmez; onu benimser ve ona gönlüyle iltihak edip kuvvetle bağlanır. İman ise, bu benimseme ve bağlanmanın en yüksek derecesidir. İman sahibi olan bir insan, bu yüksek dereceli inancı sayesinde, aldanma korkusundan ve tam hakikatı bulamamış olma endişesinden uzak kalır. Bu sayede ve tam hakikate ermiş olma hazzı içinde, imanlı insan, derin bir iç huzuru ve bir ruh sekineti duyar.

Fevri ve yakınî iman:

İman kelimesiyle ifade edilen bu ruh haleti sırf "taklit"ten neş'et edip "Fevrî" olabildiği gibi "teyakkun" dan neş'et edip "fıtrî" ve "yakınî" de olabilir.[50] İster "taklidi ve fevrî", ister "yakınî ve fikrî" olsun; imanı, bir ruh haleti olarak ayırdeden nokta, şahsın iman mevzuuna kat'iyetle inanıp onu derunî bir surette tasdik etmesi ve bu sayede iç huzuruna ve rahatlığına ermesidir.

Her dinin, kendine mahsus, iman umdeleri vardır. Ve bunlar, o dinin "akide"lerini vücuda getirir. Akideler dinlere göre az çok değişirse de, bütün kemâl bulmuş dinlerde, hiç değişmeyen, bir takım temel akideler vardır. Bunların başında, zaman ve mekândan, cisim ve şekilden âri, hayat ve kâinatı yoktan var eden, şeriksiz ve nazirsiz, ezeli ve ebedi bir kudret sahibinin ve bir "vacib-ül vücud" *(=Etre necessaire)*un varlığı akidesiyle bu fâni hayatın ötesinde başka bir ebedi hayatın var olduğu akidesi gelir. İslâmın iman umdeleri "Âmentü"de gösterilmiştir.[51]

Dinin yalnız imandan ibaret olmadığını söylemiştik. O hem iman, hem de ameldir. Dinin sırf temel akidelerine inanmak, şüphesiz ki, hiç inanmamaktan daha iyi ve üstündür, fakat dindar olmak için bu kadarı kâfi değildir; aynı zamanda, amel *(=acte)* yânî diyanetin emrettiği tarz ve şekilde hareket etmek şarttır.

---

(50) Taklidden doğan imana taklidî iman (= Croyance implicite) denir ki, imanın ednâ derecesidir. Bir kimsenin bizzat görüp tetkik ederek şahsi bir karar ve kanaate varmadan sırf başkasından işittiği bir şeye ve bir habere inanması taklididir. İnsanların büyük bir ekseriyetinin dini, siyasi, içtimaî hatta ilmi inancı bu kabildendir ve çoklarımızın imanı taklididir. Yani başkasının imanına imandan ibarettir. Taklidi iman aynı zamanda fevri (= splontane) dir. Bunun mukabilinde teyakkun ve tefekkürden hâsıl olan iman var ki, buna da fikri ve yakini (= Croyance explicite et reflecmie) denir. Asıl ve en yüksek iman budur. Peygamberlerden sonra, âlimlerin ve geniş kültür sahibi insanların çoğunun imanı bu şekildedir ve tabiatiyle, Allah indinde en makbul iman da budur.

(51) Âmentü İslâmın iman umdelerini ihtiva eder ki, bunlar altıdır. Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe, kadere, hayrın ve şerrin Allah'ın takdiriyle vâki olduğuna inanmaktır.

İmansız amel, riya ve sahtekârlıktır. Amelsiz iman ise sırf bir felsefi kanaattir. Dini herhangi bir kanaatten ayıran hususiyetlerden biri de, dindeki imanın amele dayanması yâni muayyen bir hareket tarzı emreden ve bununla haricileşen bir inanç olmasıdır. Hülâsa, amel din mefhumunun ikinci bir temel unsurudur.

Amelin nevileri:

İman gibi amel de birkaç çeşit olur ve ferdin cemiyet içindeki vaziyetine ve münasebetlerine göre birkaç nevi vazife şeklini alır. Bu vazifelerin başında ve dini "ameller"in en hayırlısı olarak ferdin hâlikına karşı ve hâlik ile mahlûk arasındaki münasebetlere ait vazifeleri gelir ki bunlar, en yüksek ifadelerini takdis *(=adoration)* fikrinde bulan, ibadet, duâ ve münâcattır.

Bundan sonra, ferdin kendi nefsine ve başkalarına karşı vazifeleri gelir. Bunların da hepsine birden "ahlâk" *(=morale)* diyeceğiz. Ferdin kendi nefsine karşı olan vazifeleri "ferdi ahlâk"ı *(=morale individuelle)* teşkil eder. Ferdin başkalarıyla münasebetlerinde bu başkalarına karşı olan vazifeleri de "içtimaî ahlâk" *(= morale sociale)* i vücuda getirir. İçtimaî ahlâk da, aile ahlâkı, meslek ahlâkı gibi kollara ayrılır.[52] Nihayet, dini vazifeler arasında en şerefli bir vazife daha var ki, buna "dine hizmet" vazifesi diyebiliriz. İslâmda "i'lâ-yı keli-

(52) Okuyucum dikkat etmiştir ki dini amel ve ahkâmı tasnif eder ken hukuka ayrı bir yer vermedik ve bu amelleri sırf ibadet ve ahlâka hasrettik. Filhakika din, hususiyle İslâmiyet; ibadet ve geniş mânada alınmak şartiyle, ahlâktan ibarettir. Bütün dinî amel ve ahkâm ya ibadet veya ahlâktır. İslâmiyette hukukun ahlâktan ayrı bir varlığı ve kendine hâs bir mevcudiyet ve mahiyeti yoktur. İslâmiyet nazarında yalnız "Hüsün = iyilik" ve "Kubuh = kötülük" vardır. İnsan fiil ve münasebetleri "Hasen = iyi" ve "Kabih = kötü" diye ikiye ayrılır. Birinciler "ahlâk-ı hamide" yi ikinciler de "ahlâk-ı zemiye"yi teşkil eder. Bu iki nevi "ahlâk"in, yâni fiil, hareket ve münasebet tarz ve şeklinin tâbi olduğu ahkâmdan devlet kuvvetiyle müeyyidelenmiş olanları hukuku meydana getirir. Şu halde İslâmda "Fıkıh" adı alan hukukun ahlâktan ayrı bir yeri ve mahiyeti yoktur. ✰

metullah" tâbiriyle ifade olunan bu vazife, cihad, yâni, icabında, hak yolunda mücadele ve harbetme hizmetine kadar gitmek üzere, dini okutma, öğretme, neşir ve telkin etme gibi hizmetler ihtiva eder.

İşte din, unsur ve esasları itibariyle budur, yâni evvelâ iman sonra da ameldir. Amel de Allah'a ibadet, dine hizmet ve insanlığa hürmet yâni ahlâktan ibarettir. Bütün maruf dinler ve bilhassa İslâmiyet bu esaslara dayanmaktadır. Dinden bu esasları çıkarır ve imanı amelden ayırırsanız ortada çıplak bir ifade kalır ki, din bu değildir. Din ile herhangi bir felsefi inanç arasındaki fark -bunu tekrar etmeyelim- dinin amele dayanması; şekil ve şartları Vahiy'e *(=reveation)* müstenid naslar ile tayin ve tespit edilmiş ameller yâni vazifeler[53] ihtiva eden bir inanç sistemi olmasıdır.

Takdis vazifesi:

Dini amellerin başında, takdis *(=adoration)* vazifesi gelir ki bu da ibadet, dua ve münâcât şeklini alır.

"İbâdet" kulluk demektir ve din ıstılâhı olarak, mahlûkun hâlikını, nasların ve dini örf ve içtihatların tâyin

Dikkat edersek, bugün de böyledir. Bugün de içtimâi bir nizam olarak hukukun kendine hâs bir mevcudiyeti yoktur. Bugünkü lâik hukuk baştan aşağıya ahlâk ve iktisat yahut da iyi tedbir kaidesidir. Başka bir deyişle, bugün bir memleketin hukukunu vücuda getiren kaideler, hakikatte devlet kuvvetiyle müeyyidelenmiş ya ahlâk, yahut iktisad veya iyi tedbir kaidesidir. Bunlardan hariç hukukun bir varlığı yoktur. Bu fikir etrafında bakınız:

Devlet nizamı ve hukuk (devletle hukuk arasındaki münasebet üzerinde bir izah denemesi) Ali Fuad Başgil, İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası - cilt VI, sayı 1-2, 1950 sahife 25 ve müteâkip.

(53) Amel, yapılması dinen emredilmiş bir fiil ve hareket olmak itibariyle "vazife" adı alır. Dikkat edelim ki, amel yahut vazife yalnız dinden doğmaz; herhangi bir felsefi, siyasi ve iktisadi kanaatten de doğabilir. Meselâ doğruluğun bir insanlık vazifesi olduğuna kani olan bir kimse işlerinde ve münasebetlerinde doğrulukla hareket eder. Fakat dini kanaatten doğan amel, şekil ve şartları esasta Vahy'e dayanan naslar ile tesbit olunmuş vazifelerdir. Dinde vahiy, peygamberlere Allah tarafından vâki olan ilham, işaret ve "kelâm-i hafi" demektir. ✦

ettiği şekil ve şartlar altında takdis etmesidir. İbadet, dinde en esaslı bir vazife, hattâ dinin direğidir. Dindarın iç hayatını nurlandıran iman, kuvvet ve gıdasını ibadetten alır. Ve dindar, iman ettiği ve sevdiği Hâlikine ibadetle yaklaşır; onun kerem ve inayetine bu sayede nail olur. "Dua ve münâcât" lisan ile veya kalbi olarak hâlikı yâd ve tezkir etme şeklindeki ibadettir. İslâmdaki maruf tarikatlar, dua ve münâcât şeklindeki ibadet esasına dayanır.

Dine hizmet vazifesine gelince, bunu şöyle ifade edelim: Bir dindar için, mensup olduğu dinin akide ve esaslarını etrafa yaymak, bunları başkalarına duyurup öğretmek dini vazifelerin en mukaddeslerindendir. Çünkü dindarın nazarında, bu akide ve esaslar birer hakikattir ve bunları bilmeyen insan helâk ve hüsrandadır. Hakikati göstermek ve uçuruma kayan bir insanı tutup kurtarmak hem yüksek bir insanlık borcudur, hem de Allah'ı takdis ve ona ibadet vazifesinin en sevaplısıdır. Bu vazifeyi dindar, yerine ve icabına göre ve gücünün yettiği derecede, fikren veya bedenen, sözle veya yazıyla ifa etme mükellefiyeti altındadır. İslâmda, cihad farizesinden başka, tâlim ve tedris, neşir ve telkin vazifesinin esası ve mantığı da budur.

Mâbet teşkilâtı ve ruhanilik mesleği:

"Tâlim ve tedris, neşir ve telkin" vazifesine bağlı olmak ve bu vazifenin ifasını mümkün kılmak üzere, dinlerde bir mâbed teşkilâtı ve bir ruhanilik mesleği vardır. Bu teşkilâtın gayesi ve bu mesleğin mevzuu bir taraftan ibadet ahkâm ve merasimini tanzim ve idare etmek, bir taraftan da dinin akidelerini ve amel ahkâmını öğrenmek, duyurup tanıtmak, yaymak ve korumaktır.

Dikkat olunsun ki, dinlerin kudret ve nüfuzu hattâ devamlarının imkânı, her şeyden evvel, mâbed teşkilâtının ve bilhassa, ruhaniler sınıfının kuvvet ve salâbetine bağlıdır. Bu teşkilât fersudeleşir ve daima değişip inkişaf eden ihtiyaçları karşılayamaz bir hale gelirse, bu sınıfın bilgi seviyesi düşer ve seciyesi çürürse din de o nisbette zayıflar. Bir gün gelir mâbedin çatısı çöker. Tarih gösteriyor ki, dinlerin azamet devirleri mâbed teşkilâtıyla ruhaniler sınıfının kuvvetli ve seciyeli olduğu zamanlardır.[54]

Hülâsa din, mücerred bir iman ve çıplak bir akideden ibaret değildir; aynı zamanda ahlâk ve ibadettir, duâ ve münâcâttır, tâlim ve tedris, neşir ve telkindir. Okuyucumla bu nokta üzerinde anlaştık ise, din hürriyeti bahsine geçebiliriz.

---

(54) Muhakkak ki, bugün dünyada en kuvvetli mâbed teşkilâtı Katolik kilisesidir. Ve ruhanilerin en yetişkin ve seviyece en yükseği de Katolik ruhanileridir. Katolik kilisesi, merkezi Roma'daki Vatikan ülkesi olmak üzere, ruhani bir devlet halindedir. Bu devletin başında ve en mutlak bir hükümdar mevkiinde Papa vardır. Papa dini içtihadlarında hatâ etmez kabul edilir ve iktidara bir nevi seçim ile gelir. Fakat bir defa Vatikan hükûmetinin başına geçtikten sonra, Papa'nın manevi nüfuzu ve ruhani kudreti âdeta hudutsuzdur. Azleder, nasbeder, hattâ diyanetten tardeder. Elhasıl Papa, Katolik camiasını teşkil eden İsa ümmetinin kayıdsız şartsız ruhani reisi ve dini metbudur.

Vatikan hududları dışındaki Katolik dünyası –ki, başlıca merkez memleketleri İtalya, Fransa, İspanya ve Portekiz'dir– mahalli kilise ruhanilerinin idaresi altındadır. Bu ruhanilerin alt kademelerinde papazlar, dua okuyucular, vaiz ve zahidler üst kademelerinde de Evekler ve Kardinaller vardır. Bütün bu ruhaniler sadakat ve itaat yemini ile Papaya bağlıdırlar. (Bu hususta etraflı malûmat almak isteyen okuyucularıma şu eseri tavsiye ederim. Les İnstitutions religieuses, par Marcel Pacaut, Presses Unversitarires, 1951. Paris).

Katolik mâbedinin teşkilâtı bundan ibaret değildir. Katolik kilisesi bir çok kolejler, enstitü ve üniversiteleriyle mükemmel bir tâlim ve tedris cihazına ve en modern ilim ve kültür ile bezenmiş din adamlarından mürekkep bir neşir ve telkin kadrosuna mâliktir. Bu teşkilât ve personelin hayatı vakaflar ve teberrularla beslenir ve idare edilir.

Kilise emrindeki bu müesseseler ve bu seçkin kadro ilim, kültür ve seciyece bugün dünyanın en kuvvetli genç zekâlarını yetiştirmektedir. Katolik aleminin, yalnız ilâhiyat, felsefe ve edebiyatta değil, aynı zamanda müsbet ilimler sahasındaki büyük şöhretleri ve üstün alimleri de bu zekâlar arasında sivrilip yükselmektedir. İşte okuyucum, Avrupa'da komünizmin yıkamadığı Katolik kalesi böyle kurulmuştur. Faşizmin bükemediği için öpüp başına koyduğu Katolik eli, Hitler ordularının yaramadığı Katolik cephesi budur. ✦

Mabet teşkilâtı ve personeli bakımından, büyük dinler arasında, bugün kalanı, esef edelim ki İslâmiyettir. Biz burada bu fakirliğin tarihi ve sosyolojik sebepleri üzerinde uzun uzadıya durmayacağız. Yalnız bize en esaslı görünen iki sebebi kısaca hatırlatmakla iktifa edeceğiz. Bunlardan biri ve bizce en başta geleni, İslâm dünyasında diyanetin bugün bile devletten yakasını kurtarıp politikaya karşı istiklâl elde edememiş olmasıdır. Kanaatimizce, İslâm mâbedi politikanın koltuğu altında ve politikacıların hizmetinde kalmakta devam ettikçe daha da çok fakirleşmeğe mahkûmdur. Bu vaziyetten kurtulmak ve böyle bir mahkûmiyete düşmemek için İslâm mâbedinin tutması lâzım gelen tek yol muhtariyet, hattâ istiklâldir ve bu sayede politikadan ve politikacılardan yakasını kurtarmaktır.

Bugün İslâmın mâbed teşkilâtı ve personeli bahsindeki fakirliğinin diğer esaslı sebebine gelince, bunu bu dinin kendi bünyesinde aramak icap eder. İslâmın diyanet bünyesi Hıristiyanlıktan mühim bir noktada ayrılmaktadır: Hıristiyanlık, ruhanilik ve dini ofis teşkilâtı üzerinde oturduğu halde. Müslümanlıkta ta ruhanilik ve dini ofis yoktur. İbadet hususunda ehliyetli olan her Müslüman öne geçerek ibadete riyaset, eder. Meselâ, cemaatle namaz kılmak için dinen resmî sıfatı haiz vazifeli bir imamın bulunması şart değildir. Cemaat arasından imamete ehli olan bir Müslüman başa geçer ve imamet icra eyler. (Cuma namazlarının hususiyeti bu mütalâanın dışında kalır).

Şüphesiz ki, bu yokluk İslâmiyet için bir üstünlük ve pek büyük bir meziyettir. Bu sayede İslâmiyet en liberal bir din vasfını kazanmış ve mensuplarını. Hıristiyanlıkta olduğu gibi, zaman zaman yükselip alçalan bir Ruhban sınıfının sultasına tâbi kılmamıştır. Fakat buna mukabil, son bir-iki asırlık vukuat göstermiştir ki, mâbed teşkilâtı ve ofis yokluğu İslâm dünyasını diyanet bahsinde bir başı boşluğa sevketmiş ve büyük bir noksan mahzuru doğurmuştur. Kuvvetli bir teşkilât ve seçkin bir kadro yokluğu yüzündendir ki, bugün İslâmiyet, mâruz kaldığı hücumlara karşı, kendini müdafaa edecek yüksek seviyeli elemandan hemen hemen mahrumdur. Son devirde komünizmin, faşizmin ve nasyonal sosyalizmin yıkamadığı Hıristiyanlık kalesine mukabil: Müslüman memleketlerin bazılarında bir zamandan beri şiddetle hüküm süren siyasî taassup feveranları karşısında, esef edelim ki, İslâmiyet malup olmuşa benziyor, nasıl malup olmasın ki? O bâzı memleketlerde İslâmın yüksek ilmini ve felsefesini hakkıyle bilen kalmamış ve din namına, ortalığı cehalet ve dalâlet bürümüştür. Bu gidiş devam ederse, korkarım ki, yarın Müslümanlar, Müslümanlığı Hıristiyan âlimlerden öğrenmeğe muhtaç olup utanacaklardır.

— II —

DİN HÜRRİYETİ PRENSİBİNDEN DOĞAN HAKLAR

-Neye hürriyet için sürgüne gittiydin?
Evet,
Gittim amma, bu değil beklediğim hürriyet.

Mehmed ÂKİF

Madem ki, din, iman ve ameldir, madem ki amel de ferdin gerek hâlikına, gerek nefsine, gerekse başkalarına karşı ifasiyle mükellef olduğu bir takım vazifelerdir; o halde din hürriyeti, evvelâ, iman hürriyeti demektir. *Bu da ferdin resmi veya gayri resmi hiç bir tazyike, tesir, tehdit ve tedhişe uğramaksızın dilediği ve beğendiği bir dinin akidelerine serbestçe inanması ve bunları benimseyerek vicdanına mal edebilmesi demektir.* Saniyen din hürriyeti ferdin akidelerini benimsediği dinde emredilen vazifeleri, *dinin kendi lisaniyle, naslar, örf ve içtihatlarla yerleşmiş usûl ve âdabı dairesinde, resmî veya sivil hiç bir tazyike, teşir, tehdit ve tedhişe uğramaksızın serbestçe ifa edip yerine getirebilmesi yahut, iki kelime ile, amel hürriyeti demektir.*

Şu halde ve netice itibariyle, din hürriyeti prensibinden ferd için bir takım haklar yâni müsaade ve selâhiyetler doğar ki, bunlar evvelâ, inanma hakkıdır. Sonra

serbestçe ibadet ve duâ etme hakkı, tâlim ve tedris, neşir ve telkin faaliyetlerinde bulunma hakkı; nihayet dinin emrettiği şekilde hareket etme, ferdi ve içtimaî ahlâk ile bezenme hakkıdır. Şimdi bu hakları birer birer gözden geçirelim ve her birinin hududunu görelim.

İnanma hakkı:

Bu hak en derin ruhi bir ihtiyacın ifadesi ve vicdanımızın hakkıdır. Böyle olduğu içindir ki, buna "vicdan hürriyeti" de denir. Yalnız din ve vicdan hürriyetlerini birbirine karıştırmamalıdır. Din hürriyeti, bir nevi vicdan hürriyetidir, fakat vicdan hürriyeti mutlaka din hürriyeti demek değildir. Başka bir tâbir ile, vicdan hürriyeti din hürriyetinden daha geniştir ve yalnız dini değil, aynı zamanda herhangi bir siyasi, iktisadi veya felsefi akide ve kanaat serbestliğini de ifade eder. Şu halde din hürriyeti yahut herhangi bir dinin akidelerine inanıp bağlanma hakkı, vicdan hürriyetinin bir nevi ve hususî bir şeklidir.

İlk vehlede, ferdin vicdan evinde oturan iman, hiç bir suretle ve hiç bir kuvvet tarafından baskıya vurulamaz zannedilir. Çünkü iman vicdan evinden çıkıp da fiil ve hareket haline gelmedikçe var mıdır, yok mudur bilinemez. Meydana vurulmadıkça, kimsenin vicdanını yoklayıp nasıl bir inanç beslediğini keşfe imkân ve vasıta yoktur. Binâenaleyh ferd için inanma hakkından ve vicdan hürriyetinden bahsetme, âdeta damarlarımızdaki kanın serbetçe dolaşmasını temenni etme kabilinden bir mânasızlık olur gibi görünür. Bununla beraber, dikkat eder ve tarihe göz gezdirirsek, en çok inanma hakkına hücum edildiğini ve zaman zaman dinî, ilmî feslefî her çeşit inancın baskı altına alındığını görürüz. Vaktiyle eski Roma'da Hıristiyanlara yapılan işkenceler, orta zamanlarda bâtıl denilen akide sahiplerine kar-

şı Garpta ve Şarkta reva görülen muameleler, Avrupa'da asırlarca devam edip yüz binlerce insan canı yakan engizisyonlar ve Protestanlara çektirilen ezalar, hakikatte, hep akideye ve vicdan evine tecavüz teşkil etmiştir.

Bu tecavüzler zamanımızda bambaşka bir şekil almıştır. Bugün insanları akidelerinden ve dinî inançlarından dolayı ne mahkemeye veriyor, ne de darağacına çekiyorlar. Bugün insanların içlerindeki iman ve akideyi ifsad edip korkutmak suretiyle ifna ediyorlar. Eski devirlerin kaba işkence usulü yerine zamanımızda, diyorum, gayet ince, sessiz ve şamatasız bir usul tatbik edilmekte, insanların vicdan gözü patlatılıp akıtılmaktadır. Rivayete göre bu usulün ilk ve iptidaî örneğini Rus Çarları vermiştir.

Rusya'nın Çarlık devrinde, Galiçya ve Lituanya ülkesinde oturan İslâv ırkından "Ruthenes" denilen bir halk vardı. Çarlar bu halkın milli mezheplerini söndürüp bunları Ortodoks mezhebine sokmaya karar vermişler. Bunun için, zulmün klâsik tedbiri, Rüten kiliselerini kapatmak ve rahiplerini sürüp halkı Rus Ortodoks kilisesine geçmeye zorlamaktı. Çar böyle yapmamıştır. Böyle yapsaydı, dünyada, baskı yoluna gitmiş ve din hürriyetine aykırı hareket etmiş olmakla itham olunurdu. Çar Rüten kiliselerinin kapılarını açık bırakmış ve rahiplerin Rüten âyinlerini serbestçe yapmalarına müsaade etmiştir. Hattâ Rütenlerin mektep ve manastırlarını bile kapatmamıştır. Çar şu kadarcık bir müdahelede bulunmuştur: Rüten kiliseleriyle mektep ve manastırlarını hükûmet kontrolu altına almış ve bu mektep ve manastırlarda ders okutup ibadet eden genç rahipleri yetiştirecek olan hocaları, Rüten mezhebinin gizli düşmanlarından olmak üzere, kendisi tâyin etmiştir. Bu müdahale kâfi gelmiş, kısa bir zamanda Rütenlerin milli din ve mezhepleri sessiz ve soluksuz çöküvermiş-

tir.[55] Gayet tabii: hükûmet elinin ve gözünün girdiği mâbedde iman ve akide çürür ve çöker.

Sovyet hükûmeti, vaktiyle Çar'ın Rütenlere tatbik ettiği bu şeytani tedbiri bugün Rusya'daki Müslüman ve Hıristiyan bütün halka tatbik etmektedir. Bize gelince, son otuz senelik devre içinde, bizde bu mevzuda tutulan yol ve tatbik edilen usul hakkında kanaat beyan edemem. Çünkü bu hususta hür değilim. Okuyucumun beni mâzur görmesini ve olup bitenler üzerinde hizzat kendisinin düşünmesini rica ederim.

İbadet ve dua hakkı:

-İnsanın suya ve oksijene olan ihtiyacı gibi Allah'a ihtiyacı vardır.

Alexis CARREL[56]

Ferdin beğendiği herhangi dinî bir akideyi serbestçe benimsemeye hakkı olduğu gibi, beğenip benimsediği dince kabul edilmiş usûl ve âdâb üzere, serbestçe ibadet ve duâ etmeye de öylece hakkı vardır. Çünkü ferdin buna ihtiyacı vardır. İman gibi ibadet, dua ve münâcât da insan ruhunun derin bir temayülü ve insan yaradılışının bir ihtiyacıdır.

İbadet ruhun Allah'a doğru yükselmesidir. İnsan için ibadet, hususiyle bunalma zamanlarında, en büyük bir teselli, ruhî istirahat, huzur ve kuvvet kaynağıdır. İbadetten maksat, Allah'ı anmak ve kendini onun huzurunda görerek bu sayede hayvanî heves ve ihtirasın şiddetini kırmak, insanlara merhamet, şefkat ve sevgi

---

(55) Bakınız: Jules Simon, Liberte civile, sah. 325.

(56) Voyage da Lourdes, Paris, (Yağmur Yayınları / DUA)

hisleriyle bakmak ve bağlanmak, vücudu ve ruhu daimî bir temizlik içinde tutmaktır. Buna herkesin ihtiyacı vardır. İnsan zengin, fakir, kuvvetli, zayıf ne vaziyette bulunursa bulunsun, mânevi bir desteğe ve bir enerji ihtiyatına daima muhtaçtır. Bunu herkes kendi hayatında ve kendisiyle başbaşa kaldığı zaman duyar ve tecrübeleriyle bilir. Hiç bir eğlencenin bizi eğlendiremediği zamanlarımız, hiç bir devanın dindiremediği acılarımız oluyor. Hiç düşmeyeceğini sananlar, günün birinde düşüyor, muhtaç olmayacağını sananlar, günün birinde zaruret içinde kıvranıyor. Hastalık ve sağlık gibi, haz ve keder de insan içindir. Öyle meyus ve kederli anlarımız oluyor ki, bu ânlarda en yakınlarımızı bile kendimizden uzak hissediyor ve bunalıyoruz. İşte o zaman, fakat maalesef çok kere o zaman, maneviyat ihtiyacı duyuyoruz. Bunu, esef ki, en çok o zaman duyuyoruz. Din ve maneviyat, tıpkı sağlıkta kadri bilinmeyen sıhhat gibidir.

İtalyan fikir ve devlet adamı Francesco Nitti'nin dediği gibi.[57] Allah'a iman, nasıl bir şekilde tecelli ederse etsin ve nasıl bir din formasına bürünürse bürünsün, hiç bir ilmi ve felsefi doktrinin tatmin edemeyeceği bir ruh ve bir insan içi ihtiyacına cevap vermektedir. Bu ihtiyacı bazı kimseler, içlerini bilgi nuru ile aydınlatıp bu sayede tatmin edebilirlerse de, insanların çoğu, muhtaç oldukları iç huzurunu ve ruh sekinetini daima dinde ve mâneviyat sırrında arayacaklardır. Şuna inanmalıdır ki, ruhlarında iman etme istidadı taşıyan insanlar için, Allah'a imanın yerini hiç bir şey dolduramaz. Ve bir iç disiplini olarak, dinin kudret ve metanetine hiç bir siyasi veya içtimaî doktrin yetişemez. Fakat dinin bu disiplin kudreti ve insanda iç huzuru ve sekineti yaratma sırrı ibadette gizlidir. Ferd bu sırrın derinliğine ancak ibadet ile nüfuz edebilir.

---

(57) Bakınız: La democratle, Cilt II. Sah. 284, 1938. Paris - Alcan.

Elhasıl ibadet, ferdi hâlikına yaklaştırmak suretiyle onda zengin bir mâneviyat kuvveti yaratır ve insandaki "mukaddesat" duygusunu *(sens du sacre)* inkişaf ettirir. İnsan ibadet ve duâ ile Allah'a yükselir. Ferd kuvvet ve bu duygu sayesinde hayatın binbir güçlüğüne karşı kendinde kolayca mukavemet imkânı bulur. Dikkat edersek, mâneviyat kuvvetinden mahrum olanlar, bunalma anlarında selâmeti ya kendilerini sefahetle avutmakta, veya kilimin dört ucunu bırakıp serseriliğe vurmakta yahut da intihar etmekte arar. İyi günlerinde maneviyatı hiçe sayanlardır ki, uğradıkları bir felâket karşısında kederden hasta olup ölürler. Hakiki dindarlardan ne sefih ve serseri olanı görülmüş, ne de kederlerinden hasta olup intihara kalkışanı işitilmiştir. Çünkü dindarın nazarında, fani bir dünyanın çok kısa bir hayatı ve çabuk geçici zevki, kederden kıvranmaya değmez. Bu hayatta gülenin de, ağlayanın da nihayet gideceği yer birdir, ebediyet evidir. Ve orada az yaşayan ile çok yaşayan, az gülen ile çok ağlayan hep müsavidir.

Bunun içindir ki bir memlekette mâneviyat bağları çözüldüğü zaman sefahet ve her çeşit cinayet alıp yürür; intiharlar çoğalır ve insanlar birbirinin kudurmuş kurdu olur; kimsenin kimseye inanı ve güveni kalmaz; kardeşler birbirine göz koyar; analar oğullarına âşık olur; evlât ana babalarını, talebe hocalarını vurup öldürür. En yüce mevkilere yükselmiş devlet adamları ellerini en âdi ve iğrenç işlere sokup bulaştırır.

Fakat garibi şudur ki, bütün bu sefalet ve redaetlerin hakiki sebepleri aranmaz. Herkes birbirini ayıplar ve itham eder, fakat asıl ayıbın nereden neş'et ettiği üzerinde durulmaz. Emin olunuz okuyucum, hakiki sebep ruh boşluğudur; asıl ayıp mâneviyat ve mes'uliyet duygusu yokluğudur.

Kabul ederim ki, bir cemiyette yüksek mâneviyatın ve mes'uliyet duygusunun kaynağı sade din ve ibadet değildir. Üstün ilim, felsefe ve san'at sahibi insanlar da mâneviyatın yüksek derecelerine ulaşabilirler. Fakat, yukarda da söylediğim gibi, din mâneviyatının ve kudsiyet duygusunun *(=le sens du sacre)* yerini tutacak, o kuvvet ve metanette, insan için, bir hayat desteği, hattâ bir hayat rehberi bulunamamıştır. Dünya varolalıdan beri din ile ahlâk, kudsiyat duygusunun birer nevi zuhuru halinde, daima birbirine bağlı kalmıştır. Sokrat'tan beri filozoflar, dinden ayrı ve müstakil bir ahlâk sistemi aramış, fakat bulamamıştır. Bulamaz, çünkü din ve ahlâk insanda ayni bir manevi oluşun tezahürü ve ayni bir kudsiyat duygusunun ifadesidir. Bunun içindir ki, tarihe dikkat edersek, kudsiyyat duygusu dumura uğrayan ve mâneviyat kültürü zayıflayan cemiyetlerde, ferdi ve içtimaî şekliyle bütün ahlâk da düşmekte ve bu sebeple bu cemiyetler, içinden çürüyerek nihayet yüksek ahlâklı ve dinç cemiyetlerin boyunduruğu altına girmektedir.

Ümid edelim ki, ileride cihanşümûl bir insanlık idealine bağlı yeni bir ahlâk kurulacak ve cemiyetler muhtaç oldukları mânevi enerjiyi bu ahlâkda bulacaklardır. Bu mümkündür. Fakat, iyi düşünülürse din ile insanlık ideali birbirini nefyetmez; bilâkis, din ferdi insanlığa götürür ve cemiyeti yarının yüksek meziyetli insanlığına bugünden hazırlar. Kanaatımca, büyük dinlerin, hususiyle İslâmiyetin ferdi ve içtimaî ahlâkıyatı insanlık ahlâkıyatının aynıdır. Başka bir deyişle, din halka inmiş ve kitleye mal olmuş insanlıktır. Böyle olduğu içindir ki, dine ve mâneviyata düşman olanlar, dikkat ederseniz, insanlığa da düşmandırlar.

Günün makine medeniyeti ve fabrika gürültüsü içinde şaşkına dönen modern insan, bu hakikatı unutarak, zekâya duygudan daha üstün bir kıymet vermekle; bütün kuvvetini fikrî faaliyetlere yöneltip buna mukabil,

hissî faaliyetlerini ihmâl etmekle hayatı ve saadeti için, ne büyük bir hataya düştüğünün farkında değildir. Hayatta muvaffak ve mes'ut olmak için zekânın terbiyesi kadar ve belki daha çok hislerin terbiyesi mühimdir. Bugünün mektep ve maarifinin terbiye sisteminde ahlâk, estetik ve kudsiyat duygularının inkişafına lâyık olan ehemmiyetin verilmemesi tamiri ve telâfisi güç bir hatâdır. Unutulmamalıdır ki, insanın değeri, yüklendiği bilgi hamulesinden ziyade, şahsiyet ve seciyesindedir. Şahsiyet ve seciye ise, iyi terbiye görmüş hislerin meyvesidir.

Şahsiyet ve seciye yapan hisler arasında din duygusu ve Allah şuuru başta gelir. Bu duygu ve şuur ise en mükemmel ifadesini "ibadet"te bulur. İbadet bir takım hareketler, okumalar ve yalvarmalardır. Bazan da eşya ve kâinatın izafi varlığından sıyrılıp ebedi ve mutlak varlığa doğru yükselen levhayı derin bir hayranlık sükûtu içinde temaşadır.[58] Hareket ve temaşa şeklini alan ibadet, gayesi itibariyle ruhun levsiyyattan temizlenip yükselmesi ve şuurun Allah hakikati içinde erimesi demektir.

İbadet ve daha şumûllü bir tabirle din, mâneviyat âlemine aittir. Bu âlem ise ilmin ve teknolojinin dışında kalır. Çünkü teknolojinin sahası maddedir. İlmin sahası ise, müşahede altına alınabilen muhit ve hâdiselerdir. Din duygusu, tıpkı aşk ve güzellik duygusu gibidir, kitaptan alınmaz. İnsan, iman sahibi olmak için âlim olmak lâzım gelmez. İnsanların en basit ve cahili bile, gülün yapraklarından nefis gül, kokusunu duyduğu gibi, eşya ve ecsamın binbir esrarından da Allah'ı duyar. Elverir ki duymak istesin.

Bu bahiste şurası muhakkaktır ki, bugüne kadar, Allah şuurunun ulviyetine yükselebilen bir duygu ve şuur

---

(58) İslâmdaki bazı tarikatler, meselâ Nakşibendi tarikati, tefekkür ve temaşa şeklinde ibadet etmektedir.

mevcut olmamıştır. Ve bir memleket için felâketlerin en büyüğü Allah şuurunu kaybetmektir. Bu şuuru *"kaybeden bir millet her nevi idealden de mahrum kalır. İdealden, mahrum bir millet ise, hayat yolunda istikametini kaybeder ve nereye gideceğini bilmeyen bir şaşkına döner."*[59] Gayet tabiî; İdeal, gerek ferd, gerek millet için, hayat yolunun karanlıkları içinde nûr saçıp etrafı aydınlatan bir ışıktır. İdealden mahrum ve mâneviyatı çürümüş bir cemiyette cinayetlerin önüne halktan silâh toplamakla, intiharların önüne bunların neşrini yasaklamakla geçmeye çalışmak boştur. Böyle bir cemiyette cinayetleri ceza kanunlariyle önlemeye çalışmak, hastalığı zehirle tedaviye kalkışmaktır. Çünkü böyle bir cemiyette yerine servet ve bilgi ile, ne tehdit ve tedhişle doldurulamayan bir boşluk vardır: Mâneviyat boşluğu.[60]

Hülâsa edelim: İbadet serbestliği din hürriyetinin çeşitli cephelerinden biridir ve ferd için mukaddes bir haktır. Buna el uzatmak ve ferdin en tabii bir hakkı olan ibadet serbestliğini hırpalamak, din hürriyetine ve vicdan selâmetine alçakça tecavüz etmektir. Gönüldeki iman gibi mâbeddeki ibadet, duâ ve münâcât da bir kanun ve karar mevzuu değildir ve olamaz. Kanun vâzıı ve hükûmet jandarması mâbed içinde hükmedemez.

---

(59) Filozof ve devlet adamı Edgar Quinet Buguit'den naklen, Traite de Droit constitutionel, cilt V, sah. 402. 5'inci baskı.

Bu mevzuda meşhur Amerikan devlet adamı ve Birleşik Amerika Devletlerinin kurucusu Washington'un Amerika milletine yaptığı veda nasihatları arasındaki şu nefis nasihatı hatırlatmakta fayda vardır. "Bir milleti siyasî huzur ve saadete götüren imkân ve desteklerin başında din ve ahlâk gelir. Ahlâksız bir halk hükûmetinin yaşamasına imkân yoktur. Dinsizde ahlâkın mevcut olmasına imkân yoktur." Bakınız: Lesfondemeuts do la religion, par. J. V. Linden, Payot, Paris, 1957, sah. 237.

(60) Din ve mâneviyat üzerindeki bu mülâhazalarından okuyucunun beni faydacılığa kaymak ve dini sırf kederli ve üzüntülü anlarımızda bir teselli kapısı görmekle itham etmemesini rica ederim. Nazarımda din ne sefihler seyrangâhıdır, ne de sefiller ve miskinler tekkesi. O bir ilâhî yoldur. O yolda yürümek insan için bir vazifedir. Dindar sadece vazifesini bilen ve yapan bir insandır. Yalnız, din yolunda yürümenin ferd ve cemiyet için bir çok da faydaları ve selâmet sağlayan panzehirleri var ki, ben buradaki mülâhazalarımla sırf bunlara işaret etmek istedim.

Zira kanunun gayesi ve hükûmetin varlığının hikmeti kötülükleri önlemek ve ahlâk dışı hareketlere meydan vermemektir. İman ve ibadet ise birer kötülük değildir; bilâkis, kötülüğe mâni olan ve ferdi iyilik ve adalet duygularına bağlayıp yücelten birer ilâhî kuvvettir.[61]

Talim ve tedris, neşir ve telkin hakkı:

- Kafaları bilgi nuru ile aydınlatınız, tâ ki onları kesme ihtiyacı duymayasınız.

Victor HUGO

İman sahibi insanların inandıkları Allah'a karşı vazifelerinden biri de, mensup oldukları dinin akide ve erkânını başkalarına öğretmek, okutmak, yaymak ve telkin etmek ve bu sayede onları cehaletin pençesinden kurtarıp kazanmaktır. Bütün dinlerde ve bilhassa İslâmiyette "neşr-i din" ve "i'lâ-yı kelimetullah" tabirleriyle ifade olunan vazife, Allah indinde en makbul amellerdendir. İslâmiyetin "i'lâ-yı kelimetullah" ideali ve hususiyle bu idealin İslâm-Türk tarihinde oynadığı rol üzerinde durmaya bu etüdün çerçevesi müsait değildir.

---

(61) Bu bahiste ve sırası gelmişken biraz da ibadet dili üzerinde durmak isterim. Dinlerin kendilerine mahsus ve bünyelerinin mantığına uygun akideleri ve ibadet usulleri olduğu gibi birer de ibadet ve dua dili vardır. Bu dil o dine mahsus olarak ve o dinin nasları ile ve asırlar içindeki teamülleriyle yerleşip kökleşmiştir. Meselâ Hıristiyanlıkta Katolik kilisesinin ibadet dili, Lâtincedir. Müslümanlığın ibadet dili de Arapçadır. Çünkü İslâmın mukaddes kitabı Kur'an Arapçadır. Müslüman ferdin ibadet hakkı, ibadeti İslâm dinince yerleşmiş olan usul, âdab ve lisan ile yâni Kur'an diliyle yapabilmesini icap eder. İslâm dinine mahsus ibadetlerin usûl, âdab ve lisanı üzerinde herhangi bir düşünce ile oynamak ve bunları gelişi güzel değiştirmeğe kalkışmak ve meselâ "ezan"ı asırlardan beri dünyanın dört köşesinde günde beş defa okunduğu dilden başka bir lisanla okutmağa zorlamak, yalnız diyanete değil, aynı zamanda Müslüman vatandaşın ibadet ve dua hakkına zalimce tecavüzdür.

Tekrar edelim ki, İslâmın ibadet dili Kur'an'dır. Kur'an ise kelimesi ve lâfzı ile, ruhu ve mânası ile Kur'an'dır. Tercüme Kur'an, Kur'an değildir ve tercüme Kur'an ile yapılan ibadet İslâmi ibadet değildir. Esasen Kur'an'ı başka bir dile çevirmek hem imkânsızdır, hem de mânasız ve faydasızdır. Çünkü bu ilâhi kitap, en sembolik bir müzikten ve en lirik bir şiirden daha ince bir zevk, bir mâna ve işaret taşımakta ☛

Yalnız şu kadar diyelim ki, bir ucu Hind'e ve Çin'e, bir ucu Avusturya ve İspanya'ya uzanan İslâm-Türk dünyasının bu genişlemesini sırf askeri üstünlüğe ve iktisadi bir gayeye bağlamak tarihi yanlış anlamaktır. Bu genişlemede ve bu hayret verici muvaffakiyetlerde "neşr-i din" idealinin birinci derecede rol oynadığı muhakkaktır.

Bir dindar için, hususiyle bir din adamı ve âlimi için, mensup olduğu dinin akide ve erkânını okutup öğretmek hem bir vazife, hem de bir haktır. Bir vazifedir, çünkü, yukarıda dediğimiz gibi, bu bir nevi ibadet ve Allah indinde makbul bir ameldir. Bugün Afrika'nın kızgın çöllerinde, Tibet'in göklere uzanmış karlı dağlarında dolaşıp ömür çürüten Hristiyan misyonerleri, bu

---

ve hiç bir lisanın ifade edemiyeceği kadar geniş ve zengin bir muhteva kucaklamaktadır. Düşünülsün ki, insan meramını ya "nazım" veya "nesir" şeklinde ifade eder. İnsan için, lisan ile, üçüncü bir ifade vasıtası yoktur. Kur'an ise, ne "nazım"dır; ne de "nesir"dir. Bu ilâhi kitabın dili ve ifade şekli, insanlara mahsus olan dillerin ve ifade şekillerinin hiç biri değildir. Bunun içindir ki, Kur'an'ın en kısa bir suresi bile en namlı şairler tarafından taklid edilememiş ve benzeri ortaya konulamamıştır. Yine bunun içindir ki, Âhir zaman Peygamberinin en büyük mu'cizesi Kur'an-ı Kerim olmuştur. Alelâde bir şiirin bile yazıldığı dilden başka bir dile çevrilemediği herkesçe bilinen bir hakikat iken, Kur'an gibi bir eserin bütün incelikleri ve ilâhi işaret ve delâletleriyle bir dile tercümesi, elbet te imkansızdır. Hattâ yalnız imkânsız değil, hem de mânasız ve faydasızdır. Çünkü Kur'an ne bir mektep kitabı, ne de bir laboratuvar rehberidir. O bir nevi nağmesi ile cana hitap eden ilâhi bir eserdir. Böyle bir eserin faydasını lafzında ve tercümesinde değil, beşer âleminin her asır ve devirdeki vüs'atine ve inkişafına göre, yapılacak tefsirinde aramalıdır. Hülâsa Kur'an, Kur'an olarak tercüme edilemez ve Kur'an'ın tercümesi Kur'an olamaz.

Kabul etmelidir ki din, insanları idare eden ve kuvvet ve müesseseler arasında, en çok maziye ve maziden gelen teamüllere dayanan ve esaslarında tamamiyle muhafazakâr olan bir kuvvet ve müessesedir. Fakat bu keyfiyet din için bir noksan değil, bilâkis bir meziyettir. Her ân değişen insan arzu ve fantezileri yanında dinin mânevî ve içtimaî kıymeti muhafazakârlığında ve bu sayede hayata huzur ve istikrar vermesindedir. İlim ve felsefe daima terakki eder, değişir ve yenileşir. Din ise esaslarında sâbittir, değişmez. Dinin ilim ve felsefeden farklı olduğunoktalardan biri de budur.

Bununla dinde hiç bir değişiklik ve yenilik yapılmaz demek istemiyorum. Müslümanlığın amel ahkâmında, içtihaden yenilik yapmak daima mümkündür. Hattâ lâzımdır. Ancak esaslı akidelerde ve nassın sarahati karşısında içtihad cereyan etmez. İçtihadın mümkün olduğu yerlerde de, bunun ilmi, ehliyeti ve dini salâbeti âmmece sabit olmuş otoriteler tarafından ve dinde yerleşmiş içtihad kâidelerine uygun olarak yapılması şarttır. Bunun aksine, her rastgelenin, hususiyle politika adamlarının, din mes'elelerine karışmaları, bilmedikleri ve inanmadıkları bu işlere el sürmeleri mânasızlık, hattâ küstahlıktır.

fedakârlıklarıyla en sevaplı bir ibadeti eda ve en hayırlı bir vazife ifa ettiklerine kanidirler.

İslam'da "Cihad"ın farz olduğu malûmdur. Cihaddan maksat, Din-i İslâmı yaymak ve "İ'lâ-yı kelimetullah" vazifesini ifa etmektir. Bu ise, İslâmı iyi anlatım ve kalem ile mümkündür. İslâm dinini yaymak için cephelerde harp eden bir Müslüman eri ile, şehir ve köylerde sözleri ve yazıları ile aynı maksat uğrunda hizmet eden ilim ve kalem sahibi aynı derecede "mücahittir." Her ikisi de aynı bir "cihad" vazifesini yerine getirmektedir.

Dini okutup öğretmek bir haktır:

Dini öğretme ve okutma faaliyeti, dindar için yalnız dini bir vazife değil, hem de bir haktır. Çünkü bu bir insani ihtiyaçtır. Dindar, kendi kanaatince, hakikate ermiş bir insandır. Hakikatı bulan ve onun emsalsiz zevkini tadan kimse başkalarına da tattırma ihtiyacını duyar. Şu halde dinin akidelerini ve erkânını okutup öğreten din adamı ve âlimi yalnız bir vazife ifa etmiyor, aynı zamanda, insanlığının bir imtiyazı halinde sahip olduğu bir hakkı kullanıyor. Aşikâr ki, din hürriyeti prensibi okuyup okutma ve öğrenip öğretme hakkını, gayet tabi olarak, istilzam eder. Çünkü din, tıpkı ilimde ve sanatta olduğu gibi, okumak ve okutmakla beka bulur ve intişar eder. Binâenaleyh cemiyette bu hakkın istimaline imkân vermemek veya talim ve tedris faaliyetini, tehdit ve tedhiş yoluyla, baskıya vurmak hakikatte din hürriyetini ortadan kaldırmak ve dinin esasına kasdetmektir; iman ve akideyi kökünden kurutup bunun yerine dini cehalet ve dalâlet tohumları ekmektir.

Dikkat edersek, tâlim ve tedris deyince, bundan evvelâ akla dinin elemanter mes'ele ve bahislerini okutup öğretmek gelir. Bunlar bilinmesi dinen zarurî olan ilk

ve ezber bilgileridir. İlk mekteplerdeki din dersleri, evlerde dindar aile büyüklerinin çocuklarına verdikleri din terbiyesi ve nihayet bizdeki İmam-Hatip mektepleri ve Kur'an kursları bu kabildendir.

Fakat dinde, hususiyle İslâmiyette talim ve tedris bundan ibaret değildir. İslâmiyet'in tefsir, hadis ve bütün füruu ve usuliyle, fıkıh gibi yüksek ilimlerini; kelâmiyat gibi yüksek felsefesini okutup öğretmek tâlim ve tedris hakkının ve din hürriyetinin en mühim cephesini teşkil eder. Çünkü din yolu, bu ilimlerin ve bu yüksek tefekkür nurunun ışığiyle aydınlanır. Din yüksek ilim ve kültür sahibi insanların omuzlarında yükselir. Bir dini bu türlü insanlardan mahrum etmek, onu cehalete ve hurafelere gömülmeye mahkûm etmektir. Bunun içindir ki, bugün dinin yüksek ilim ve kelâmiyatının okunup öğrenilmediği memleketlerde ortalığı, din kisvesine bürünmüş, hurafe ve habasetler, en geri ve gülünç şekle dökülen akide ve tarikatler kaplamıştır. Gayet tabii; kötülüğün ve cehlin himaye gördüğü yerden iyilik ve ilim kaçar. Fakat insan bu hali gördükçe, tazyik altında ve cehaletin karanlığı içinde kalan din ve mâneviyat ihtiyacının ne garip şekiller alabileceğini ve ne akla ve hayâle sığmaz yollara dökülebileceğini daha iyi anlıyor. Halbuki tazyik ve tedhiş yoluna sapanlar bilseler ki, din insan için, ekmeğe ve suya olan ihtiyaç gibi, tabii bir ihtiyaçtır. Tabii ihtiyaçlar insan içinden kazınıp koparılamaz; bunlar tatmin edilmek ister. Din ihtiyacını tatmin etmenin akla en uygun yolu, tazyik ve tehdit ile bu ihtiyacın akışına sed çekmek değildir; bunu kanalize edip sâlim mecrasına koymaktır. Bunun için ise yapılacak iş, dinin, yalnız elemanter ve ezber bilgilerini değil, tefekkür ve muhakemeye hitap eden yüksek ilimlerini ve kelâmiyatını da okutup öğretmeye imkân vermektir.

Çünkü din ilmi yalnız İmam ve Hatip bilgisi değildir. Nitekim tıp ilmi de yalnız hastabakıcı ve sağlık memuru bilgisinden ibaret değildir. Farzediniz ki, günün bi-

rinde Türkiye'de hükûmet emriyle tıp fakülteleri kapatılmış ve tıp tahsil ve tedrisi yasak edilerek tıp hocaları tehdit ve tedhişe mâruz bırakılmış olsun. Aşikâr ki, böyle bir tedbir ile tıp ilmine ve tıp hocasına olan ihtiyaç ortadan kalkmış olmaz. Bilâkis, ihtiyaç devam eder, fakat diğer taraftan şarlatanlığa ve sahte tabibliğe meydan açılmış ve hastalar ızdıraplarının pençesine terkedilmiş olur. Fakat bugün böyle bir hareket hükûmetlerin en serseminin bile aklından geçmez ve cemiyetin tıp ilmine ve hocasına olan ihtiyacı söz götürmez hakikatler sırasında görülürken şaşıyorum ki, cemiyetin daha az mühim olmayan diğer bir ihtiyacı, yani din ilmine ve hocasına olan ihtiyacı âdeta inkâr edilmekte ve yüksek din ilimlerine ve dinî tefekkür hayatına lâyık olduğu kıymet verilmemektedir. Fakat, emin olmalıdır ki, cemiyetin din ilmine ve yüksek din hocasına olan ihtiyacı tıp ilmine ve hocasına olan ihtiyacından daha az mühim ve mübrem değildir. Tıp, insanların fizik ıztıraplarını ve bedeni hastalıklarını tedavi eden bir ilim ve sanat ise, din de mânevi acılarını dindiren ve ruhî hastalıklarını tedavi edip insanda iç temizliği yaratan bir hayat kaynağıdır. Bunun içindir ki, İslâmda din ilmi tıp ilminden hemen sonra gelir ve fakat her ikisi elele verip beraber gider. Gayet tabii; İnsan sadece adale ve iskelet değildir, aynı zamanda can ve vicdandır. Tıp insanın adale ve iskeletinin, din ise içinin derinlikleriyle vicdanının ıztıraplarını gidermeye çalışan iki kardeş disiplindir.

Çorak bir materyalizm çıkmazına saplanmış görünen bugünün bazı memleketleri bu hakikati unutmakla bir şey kazanmamış, aksine, çok şey kaybetmiştir. Son senelerde, tıp ilminin hayret verici terakkilerine rağmen, kalp ve kanser gibi hastalıkların korkunç bir şekil almasını, fizyolojik metabolizma bozukluğundan ziyade, mânevi disiplin bozukluğuna bağlamak daha yerinde olur. Şeker, kalp ve kanser gibi hastalıkların son de-

virde dünyada ve bilhassa bizde korkunç bir şekilde arttığı bilinen hakikatlerdendir. Dedelerimizde nadiren görülen bu hastalıklar, mütehassısların söylediklerine göre; üzüntü, sinir gerginliği, hayat kaygısı, korku ve keder gibi ruh sıkıntılarıyla yakından alâkalıdır. Aldığı bir acı haber üzerine, birkaç gün içinde saçı sakalı ağaran, şeker veya kalp hastalığına tutulanları, hemen her gün işitip görmekteyiz. Dövünmeyelim, kendi kusurumuzdur: Küçümsediğimiz ve senelerce inkâr ettiğimiz hakikatler, bugün bizden intikam alıyor. Son otuzbeş senelik devirde, Rusya'dan başka daha bazı memleketlerde, dini inançlara ve müesseselere karşı girişilen mücadeleleri, din adamlarına çektirilen ezayı ve reva görülen hakaretleri burada sayıp dökmeye lüzum görmem. Kısmen politika menfaatleri uğrunda, kısmen de kısa görüşlü bir materyalist düşünce ile yapılan bu yersiz muameleler ile hırs ve şehvet şeytanlarının zincirleri koparılmıştır. İstikbalde hayır ile şerrin mücadelesi çok çetin olacağa benziyor.

Neşir hakkı din hürriyetinin en hayati cephesidir:

Bir fikir ve kanaatin neşri yazıyla veya sözle olabildiğine göre, neşir hakkı deyince bundan evvelâ dini akide ve ahkâmı yayan ve müdafaa eden gazete ve mecmua çıkarma, eser ve risale basma ve yayma; sonra da dini mevzular üzerinde mev'ize, hitabe ve konferans gibi sözle ifade ve telkinde bulunma hakları anlaşılmak lâzım gelir.

Neşir hakkı din hürriyetinin en esaslı ve hayati bir cephesidir. Hattâ bu hak din hürriyeti prensibinden doğan hakların en ehemmiyetlisi ve neticeleri itibariyle en

kıymetlisidir. Çünkü diyanet neşriyatla kendini koruyacak, müdafaa edecek ve tekâmül imkânları bulacaktır.

Dini neşriyat dindarlar camiasının ağzı ve dilidir. Bu neşriyattan mahrum olan bir memleketin dindarları, tıpkı dili koparılmış bir kötürüme döner. Buna mukabil dini neşriyatın teşvik gördüğü ve hür bir saha bulduğu memleketlerde bu neşriyat fevkalâde bir inkişaf gösterir ve düşman neşriyatın en azılılarını bile susturur. Çünkü, ilmî ve hasbî olması şartiyle, dini neşriyat ruhları fetheder. Bundan dolayıdır ki, politikacılardan diyanete düşman olanların en çok korktukları ve bu sebeple baskıya vurmak istedikleri hakda, dini mahiyetteki neşriyat hakkıdır. Fakat açıkça söylemelidir ki, dini neşriyatın diğer neşriyattan ayrı olarak, hususi maksat ve kanunlarla yahut, bazı memleketlerde yapıldığı gibi, el altından idare edilen hükûmet emri ile, baskıya vurulduğu, yıldırma ve sindirme politikasına boğulduğu memleketlerde din hürriyeti yok olur.

Hülâsa ibadet hakkı gibi, neşir ve telkin, talim ve tedris hakkı da din hürriyeti prensibinden doğan kudsi bir haktır. Bu hakkı yok edercesine tahdit edip baskıya vuran bir idarenin adamları, ne memleket içi siyasetinde, ne de milletlerarası münasebetlerinde din ve vicdan hürriyetinden bahsedemez. Ederse yalan söylemiş olur.

İlâve edelim ki, bugün bu hakkın en geniş ve teminatlı bir şekilde tanındığı ve himaye gördüğü memleketler Garp demokrasileridir. Bugün lâik Fransa, İtalya ve Belçika'da Hıristiyan din adamları tarafından idare edilen tam teşkilatlı birçok enstitü ve üniversiteler mevcuttur. Hıristiyanlık bu müesseselerde bütün incelikleri ve ahkâmiyle okutulmakta ve değerli genç din âlimleri yetiştirilmektedir. Bizim bildiğimiz ve az çok neşriyatını takip edebildiğimiz, Fransa, Belçika ve İsviçre gibi memleketlerde her sene dini mevzular etrafındaki ki-

tap, mecmua, gazete neşriyatı hayret edilecek bir yekûn tutmaktadır.

Bugün dini tâlim, tedris ve neşir hakkının tam ve teminatlı bir himayeden mahrum olduğu memleketler arasında, esef ederim ki, Türkiye'miz de vardır. Bizde dini tahsil veren ve tedrisat yapan müesseseler yani medreseler, 1926'da çıkan "Tevhid-i Tedrisat Kanunu" ile kapatıldıktan sonra, bugüne kadar Müslümanlığın yüksek ilmi, kelâmiyat ve bediiyatı okutulmamıştır. Ve bu uzun devre içinde, tabiatiyle, Türkiye'de din âlimi de yetişmemiştir. Kabul edelim ki, eski medreseler modern devrin ihtiyaçlarını karşılayacak bir durumda değildi; fakat bunlar kapatıldıktan sonra, gönül isterdi ki, yeni müesseseler kurulsun ve cemiyetin muhtaç olduğu yüksek din adamları ve âlimleri yetiştirilsin. Bu yapılmadı. Fakat bu yapılmak için bugünden tezi yoktur.[62]

Din neşriyat ile himaye ve müdafaa edilir:

Bu bahiste ne kadar ısrar edilip durulsa yeridir. Çünkü tekrar edelim ki, din tâlim ve tedris, terbiye ve telkin ile yaşadığı gibi, neşriyat ile de himaye ve müdafaa edilir. Bu haklar birbirinden üstün ve mühimdir. Neşir hakkını kullanacak, kalemle veya sözle dini neşriyatta bulunacak kimseler, şüphe yok ki, iyi bir dini tahsil müessesesi içinde yetişirler. Buna mukabil neşir hakkı da, hususiyle zamanımızda, talim ve tedris hakkının en kuvvetli teminatını teşkil eder. Bunun içindir ki, dini tedris hakkını yok etmeye karar veren bir idarede,

---

(62) Bu vaziyeti ıslâh için, yüksek İslâm ilimlerinin tahsil ve tedrisine mahsus bir "İslâm İlimleri Enstitüsü" kurulması hakkında bir teklifimiz ve hazırlanmış bir projemiz vardır. Bunu bu eserin son kısmına ilâve edeceğiz. Bu eserin ikinci baskısı için yazdığımız ön sözde bahsettiğimiz yüksek "İslâm İlâhiyat Enstitüsü"kurulması hakkında 1959'da kabul edilen kanun ile bu temennimizin tahakkuk yoluna girdiğini görmekle sonsuz bir sevinç duymaktayız. Bu satırları yazdığımız sırada, bahsettiğimiz enstitü üçüncü tedris yılına başlamış bulunuyor.

tecavüze uğrayan bir adamın sesini kesmek için ağzına mendil tıkadıkları gibi, evvelâ neşir hakkı yok edilir, dini neşriyat yıldırma ve sindirme politikasına boğulur. Bu gibi işlerle uğraşanlar, suçlu veya suçsuz tevkif edilir; ailesine, eşine ve dostuna karşı kadri ve itibarı kırılır.(63) Din mevzularına temas etmek büyük bir cesaret mes'elesi halini alır. Dindar adamların sessizce bakışlarından bile rahatsız olanlar, zaman zaman bir yaygara koparır. Vurun, tutun şamataları arasında, kendi halinde ve zararsız kanaatlariyle yaşayan üç beş kişi tahkir edilip hapse tıkılır.

Dini talim ve tedris faaliyetinin içtimaî ve millî ehemmiyeti:

"İnsan insanın kurdudur."

HOBBES

Bu faaliyetin gayesi, ehliyetli din adamları yetiştirmek ve bu sayede halkın mâneviyat ihtiyacını en iyi bir surette temin etmektir. Binaenaleyh bu faaliyet yalnız

---

(63) Bu mevzuda hatırladığım bir hâdiseyi kaydetmek isterim. Hâfızam beni yanıltmıyorsa, 1952 senesi yazı idi. Sebilürreşad mecmuası sahibi ve baş muharriri Eşref Edip bey dostum, bir aralık görünmez olmuş ve bu hal üç-dört ay sürmüştü. Bir gün, Feneryolu'ndaki evime çıkageldi. Hoşbeşten sonra, hayır ola, rahatsız mı idiniz, çoktan beri görüşemedik dedim. "Hayır hapishanede idim. Suçumun ne olduğunu bilmiyorum ama, bir gün eve polisler, geldi. Müddeiumumîlikten çağrıldığımı söylediler ve beni İstanbul Müddeiumumîsinin huzuruna çıkardılar. Müddeiumumî bana "Eşref Edip bey, bir müddet istirahat etmeniz lâzımdır" dedi. Suçumu sordum, Sonra öğrenirsiniz gibi bir cevap verdi ve beni hapishaneye götürdüler. Tam dört ay câniler içinde kaldım. Neticede hâlâ suçumun ne olduğunu öğrenemedim. Fakat nakdî kefaletle şimdilik tahliye edildim" cevabını verdi. Sonra öğrendik ki bu tevkif Sebilürreşad'da neşrettiği bir yazıdan dolayı imiş.

"Haksızlığın envaını gördük... bu mu kanun
En gamlı sefaletlere düştük... bu mu Devlet."

Tevfik FİKRET

dini bakımdan değil, hem de içtimaî ve millî bakımdan bir ehemmiyet taşır.

Bir kere dini bakımdan ehemmiyetlidir, çünkü tekrar edelim ki, din okutma ve öğretme ile yaşar. Fakat okutmak ve öğretmek için, okumuş ve öğrenmiş ehliyetli din hocaları lâzımdır. Bunların da yetişmesi, her şeyden evvel, tâlim ve tedris hakkının teminat altında bulunmasına ve bu hizmeti hakkıyle ifa edecek müesseselerin varlığına bağlıdır. Tâlim ve tedris hakkının yokedildiği veya yok olurcasına baskılandığı bir memlekette diyanet ahkâmını ehliyetle öğretecek din adamları da yok olur. Bu yokluk ise, memlekette yalnız mâneviyat buhranı ihdas etmek ve halkı din bahsinde cehalete boğmakla neticelenmez; aynı zamanda ve belki daha mühim olarak, dinde bütün tekâmül imkânlarına sed çeker.

Dinde tekâmül olur mu? Din değişmez temellere dayanan ilâhî bir yoldur, dedik. Bu fikir ile tekâmül fikri arasında aykırılık vardır, diyeceksiniz ve bunda bir dereceye kadar haklısınız. Ancak, tekâmül ile ihtilâl ve inkılâbı karıştırmayalım. Tekâmül temelden değişme demek değildir. Bilâkis, bir şeyin asli hüviyetini muhafaza ederek müsait olduğu kemâle erişmesi demektir ve bu bakımdan ihtilâl ve inkılâptan ayrılır. Hiç şüphe edilmesin ki, her içtimaî müessese gibi, din de tekâmül eder. Bahçenize diktiğiniz bir fidan sizden bilgili bir hizmet ve himaye görürse, büyür, kemâle erer, bol meyve verir. Hizmet etmez, bakmazsanız pusurur kalır. Bunun gibi, din de, ilim ehlinden hizmet ve himaye görürse her an inkişaf edip kemâline erer. İnsan okuyup öğrendikçe, insan içi ilmin nuriyle aydınlandıkça, ilâhî emirler ve ahkâm daha iyi anlaşılır. Bundan da dinde kemâl doğar.

Dini okutup öğretme faaliyeti içtimaî ve millî bakımdan da bir ehemmiyet taşır. Çünkü, ne neviden olursa

olsun, okuyup öğrenmekte, ferd için olduğu gibi cemiyet için de, daima ve muhakkak surette fayda vardır. Ancak inatçı cahillerdir ki, bazı nevi bilgilerden yılar ve faydayı cehalette arar.

Herhangi bir bilginin sesini duymamak için kulaklara pamuk tıkamakta, aslâ fayda yoktur. Bilâkis, bunda zarar vardır. Zira bazı nevi bilgilere karşı kulağa pamuk tıkama taassubuna saplanan insan, çok mümkündür ki, bu taassubun doğurduğu haşin bir müsaadesizlikle, en lâzım ve faydalı bilgilere karşı da bigâne kalsın. Vaktiyle Aristo'nun eserlerini dinen muzırdır diye afaroz edip okunmasını yasaklayan kilise, bu hareketiyle yalnız Hıristiyanlığa değil, ilme ve insanlığa da ne büyük darbe vurduğunun farkında olmamıştır. Kanaatimce, yeryüzünde insan için okuyup öğrenmesi yasaklanacak hiç bir eser, mes'ele, sır ve hakikat yoktur. Bunun aksini düşünmek için insanın mutlaka koyu bir taassup çamuruna batmış olması lâzımdır.[64]

Herhangi bir fikre kulak vermeyi, herhangi bir eseri veya doktrini okuyup öğrenmeyi yasaklamakta veya baskılamakta cemiyet için, diyorum, hiç bir menfaat yoktur. Var gibi görünen menfaat, emin olmalıdır ki, çölde serap kabilindendir. Bunda, bilâkis, cemiyetin ve insanlığın muhakkak bir kaybı vardır. Çünkü biz cemiyetin yarın alacağı istikameti ve tutacağı yolu bugünden bilmiyoruz. Tekâmül vetiresinin insanlığı yarın nereye götüreceğini bugünden keşfedemiyoruz. Bugün hayat ve cemiyet hakkında ileriye sürülen muhtelif fikir ve görüşlerden istikbal için hangisinin daha faydalı olduğunu, neticelerinden evvel bilmeye imkânımız yok-

---

(64) Her türlü neşriyatın geniş bir müsaadekârlıkla himaye gördüğü memleketlerden biri ve muhakkak başta geleni İngiltere'dir. Düşünülsün ki, iki Dünya Harbinde harp zarureti olarak, hemen her memlekette neşir hürriyeti az çok kısıldığı halde, İngiltere'de normal zamanlara mahsus serbestliğiyle devam etmiştir. Söz ve yazı hürriyetinden korkan ve bunu kısmağa çalışan hükûmetler, hakikatte, doğruluğundan kendilerinin de emin olmadıkları iş ve icrâatlarının yanlışlığının ortaya konulacağından korkmaktadırlar.

tur. Bu hususta en müsbet ilimlere bile güvenemeyiz. İlmin bize istikbale ait öğrettikleri hep birer tahminden ibarettir. İlmin zaman içindeki sahası hal ve biraz da mazidir. İstikbal ilmin sahası dışında kalır ve istikbal için ilim yalnız tahminde bulunur. Gariptir ki, çok şey bildiğini sanan ve bundan gurur duyan insan, bir an sonra kendisinin ne olacağını bilmez. 1908'i tâkip eden İkinci Meşrutiyet senelerinde Osmanlı İmparatorluğunun devamı ve bekası, bu geniş ülkeli eski tip devletin yenileşerek bir nevi federasyon yani birleşik devletler halinde teşkilatlanmasında görülmüş idi. Ve bu fikirden hareket edilerek o devrin merkeziyet usulû yerine siyasî adem-i merkeziyet usulünün kabulû teklif edilmişti. O zamanın politikacıları muhitinde şiddetli reaksiyon uyandıran bu fikir muzır telâkki olunmuş ve fikrin sahibi[65] vatan haini addedilecek kadar ileri gidilmişti. Bugün, eski Osmanlı İmparatorluğu ülkesinde peydah olan irili-ufaklı devletlerin durumları ve birbiriyle münasebetleri karşısında, bu çok enteresan fikrin hakikatleşmeye doğru gittiğini görür gibi oluyoruz. Osmanlı İmparatorluğu ülkesinde kurulan devletlerin istikbalde, tıpkı Amerika Birleşik Devletleri gibi, bir federasyon halinde birleşmelerini mümkün görmek, hattâ daha geniş bir ölçüde, birbirine komşu olan Müslüman milletlerin müşterek bir hayat müdafaası uğrunda birleşmelerini özlemek bugün artık ne bir rüyadır, ne de vatana ihanet.[66]

---

(65) Merhum Prens Sabahaddin.

(66) 1952 Mayısında, Pakistan'ta toplanan büyük bir İslâm Kongresine çağırılmıştım. Gittim ve kongrenin umumî toplantılarından birinde söz alarak uzun bir konuşma yaptım. Bu konuşma o zaman Karaçi gazetelerinde neşredildi. Söylemesi bana düşmez amma, çok da alâka uyandırdı. İstanbul'a dönüşümde konuşmayı on iki makale halinde bir gündelik gazetede neşrettim. O zaman bu makaleler, bazı gazeteciler tarafından pek nâhoş karşılandı. O sırada pek moda idi: Dine ve İslâm dünyasına dair ne söylense, hemen bir irtica yaygarası koparılıyordu. Yine öyle yapıldı ve bize bir hayli çatıldı. Biz, kötü söz ve geçmez akça sahibinindir dedik ve sustuk.

Elhasıl, mantıklı düşünürsek, bugün okutulup öğretilmesini yasakladığımız veya zararlı görerek baskıladığımız bir fikir ve doktrin, mümkün ve muhtemeldir ki, cemiyetin ve insanlığın yarınki tutacağı yolu ve gidece-

---

Aradan seneler geçmiş olmasına rağmen biz bugün de aynı fikirdeyiz. Biz o zaman ve konuşmamızda ezcümle şunları söyledik:

"İçinde yaşadığımız İkinci Dünya Harbi sonu devrinin milletlerarası siyaset bakımından, en açık vasfı, bunun, bir bloklaşma devri olması dır. Bütün milletler, haldeki menfaatlerine, tarihî ve siyasî yakınlıklarına göre birleşmekte ve istikbali için, birer blok teşkil etmeye çalışmaktadır. Slâv peykleri bloku karşısında Anglo-Amerikan mihveri etrafındaki bloklaşmanın mânası budur.

Bu arada Müslüman milletler niçin birleşmesin ve altı yüz milyonluk bir insan ve iman bloku vücuda getirmesin? Bunda yalnız Müslüman milletler için, değil, dünya sulhü için de fayda vardır. Bugünkü İslâm dünyası için sadece varlığı muhafazadan başka ne bir ideoloji harbi, ne de bir toprak kavgası bahis mevzuu değildir. Binâenaleyh Müslüman milletlerin birleşmesi sulh için ve insanlığın selâmeti için bir teminattan başka bir şey olamaz.

Bugün bloklaşan milletlerden bir çoklarını geçici tehlike hisleri ve menfaat düşünceleri birleştirmiştir. Halbuki Müslüman İslâm dünyasında birlik ve beraberlik zaten mevcuttur. Bu babda bizim yapacağımız şey, aramızdaki tarihî ve manevî bağları kuvvetlendirmek; ırk, lisan, milli menfaat ayrılıklarının üstünde ve bu ayrılıkların menfi tesirlerini bertaraf etmek üzere müşterek bir şuur yaratmaktadır.

Sözlerime son vermezden evvel, bir noktaya daha işaret etmek isterim: İslâmiyet düşmanları bir İslâm birliğinden bahsetmeyi tehlikeli görüyor ve böyle bir teşebbüsün dünya Hristiyanlarını aleyhimize çevireceğini ve yeni bir Ehl-i Salip ruhu yararacağını ileri sürüyor; ortalığa böyle bir vehim ve endişe salarak bir taraftan cesaretleri kırmaya, bir taraftan da resmi ve mes'ul makamları aleyhte kışkırtmaya çalışıyor. Diğer Müslüman milletleri bilmiyorum amma, Türkiye'de ikide bir bu ağzı kullanan bazı gazeteciler var. Fakat temin ederim ki, bu bir manevradır ve sadece bazı merdudların aklından geçen bir şeytanlıktır. Hristiyan Avrupa birleşti, federasyon kurdu. Amerika ile el ele verdi. Bu teşebbüsleri biz Müslümanlar sevinçle karşıladık. Zira bunda sulhun bir teminatını gördük. Bu teşebbüslerden gocunarak aklımızdan, uzak bir mazinin Ehl-i Salip hikâyeleri geçmedi ve geçemez. Din kavgaları çoktan tarihe intikal etti. Bugün hakikatte ne İslâm dünyasının düşmanı Hristiyan garptır; ne de Hristiyan garbın düşmanı İslâm dünyasıdır. Düşman başkadır ve garp ile aramızda müşterektir. Bunu herkes biliyor. Bunu yalnız İslâm dünyasını kundaklamak isteyenler bilmez görünüyor.

Emin olunuz ki, bir İslâm birliği teşebbüsünden, ilk memnun olup sevinç duyacak olan Avrupa ve Amerika'dır. Gün geçtikçe biraz daha kabaran İslav kini ve silâhlı kuvvetleri karşısında, canlı ve imanlı yüreklerden örülmüş, bir İslâm birliği kalesi önünde, muhakkak ki, hürmetle ilk eğilecek olan Avrupa ve Amerika'dır. Çünki İslâv kininin tuğyanından Avrupa ve Amerika'yı ve dolayısiyle bütün medeni dünyayı -eğer kurtulmaları mukadder ise- yalnız ve yalnız maneviyat kuvveti kurtaracaktır."

Okuyucum, vaktiyle bazılarınca irticaî bir mahiyet verilen ve üstünde yaygara koparılan, fakat bugün hükûmet politikası olarak, kısmen de olsa, hakikatleşen bu fikirleri burada tekrar etmekten maksadım şunu göstermektir:

Cemiyet işlerinde çok kere bugün bâtıl olan yarın hak, bugün hak olan da yarın bâtıl olur. Ve istikbal ilim sahasına değil, farz ve tahmin sahasına girer. Tahminde ise yanılmak daima mümkündür. Binâenaleyh her çeşit fikre ve kanaate karşı müsaadekâr hattâ hürmetkâr olmaya ahlâkan mecburuz.

ği istikameti göstersin. Bu takdirde, okutmaya ve öğretmeye koyduğumuz yasak damgası, netice itibariyle, bizim körlüğümüzü ve cehaletimizi ilân etmekten başka bir şeye yaramaz. Tarihte böyle olmamış mıdır? Vaktiyle ilme ve serbest tefekküre karşı şahlanan cehalet ve taassup, insanlığı tekâmûl yolundan alıkoyamamış ise de, neticeyi asırlarca geciktirmemiş midir? Meydanlarda ve hamam külhanlarında muzırdır diye yakılan fikir eserleri ve ilim kitaplariyle birlikte yanıp kül olan hakikatleri tekrar bulup meydana çıkarmak için asırlarca beklemek ve çalışmak lâzım gelmemiş midir? Bugün dini eserlere, fikir ve hakikatlere ve bunların neşrine, tâlim ve tedrisine karşı bazı memleketlerde gösterilen düşmanlığın aynı neticeyi vermeyeceğini ve bu düşmanlığın yarınki insanlık nazarında bir cinayet teşkil etmeyeceğini kim temin eder? O dini eserler, fikir ve hakikatler ki, üzerlerinde Müslüman milletler asırlarca durup düşündü, çalışıp göz nuru döktü ve enerji tüketti.

"İnsan için insandan daha korkunç
bir mahlûk yoktur."

MONTAIGNE

İnsanda iç huzuru mâneviyat terbiyesinin meyvasıdır:

Biliyorum, son senelerde, hususiyle bizde, dini tahsil ve tedrisini ve buna ait neşriyatın faydasız ve hayat için yararsız olduğundan bol bol bahsedenler ve bu sahada köpeksiz köy bulup değneksiz gezenler var. Bunlara göre tahsil ve tedrisin faydalısı, sadece hayat ve tabiat bilgileri verenidir. Çünkü insan bu bilgilerle yaşar ve hayat için lâzım olan serveti ve konforu ancak bu bilgilerle temin etmek kabil olur. Dinî ve metafizik bilgiler

ise, insanların fikrî enerjilerini israf edip tüketmekten başka bir netice vermez.

Dikkat edersek, zamanımızın bazı memleketlerinde hükûmetlerin bütün kudret kaynaklarını iktisadi varlık ve konfor gayesine tahsis edip, buna mukabil, mâneviyat terbiyesini ve ruhî ihtiyaçları bir tarafa atmalarındaki sır ve mâna budur. Bugün sistemli bir şekilde din ve mâneviyat düşmanlığı güdenler, bilerek veya bilmeyerek, bu görüşün tesiri altındadırlar.

Hareket noktasını Karl Marx'ın tarihi maddeciliğinde bulan ve bugünkü Rus Komünistleri tarafından dünyayı ateşe vermek için bir fitil gibi kullanılan bu görüş hakkında tamamiyle yanlıştır, demeye imkân yoktur; fakat âşikâr bir surette eksik ve kifayetsizdir.

Şüphesiz ki servet, konfor, hülâsa iktisadi varlık hayat için lâzım ve faydalıdır. Bu hususta münakaşa bile yersizdir. Müsbet ilimler bize madde üzerinde müessir olmayı ve dolayısiyle iktisadi varlığı arttırmayı öğretmiş; inkişaf eden teknoloji zaman ve enerji iktisad etmenin yolunu göstermiştir. Bu sayede bugün beşer kudreti akla hayret verecek bir şekilde artmıştır. Bütün bu noktalar şüphe götürmez. Fakat bundan, ruh ve mâneviyat terbiyesini bir tarafa bırakıp ihmâl edelim neticesi de çıkmaz. İktisadi varlık, ruh ve mâneviyat boşluğunu doldurmaz. İnsan hayatı bakımından mes'ele, servet ve konfor gibi iktisadi varlıkta olmaktan ziyade, rahat yaşamaktır. Rahat yaşamanın ise bir çok şartları vardır. Ve iktisadi varlık bunlardan yalnız biridir, hattâ, kabul etmek lâzımdır ki, başta geleni değildir. Başta geleni olsa ve saadet sırf servetten doğsaydı, etrafımızda gördüğümüz bir çok bahtı kara zenginlerin bedbahtlığının mânası kalmazdı. Hülâsa, insan için rahat hayatın bir şartı servet ve konfor ise, öbür şartı da emniyet duygusu, iç huzuru ve gönül zenginliğidir. Bu duygu, bu huzur ve zenginlik de ruh ve mâneviyat terbiyesinin

meyvasıdır. Din ise bu meyvanın ağacıdır. Dini tahsil ve tedrisin gayesi de bu ağacı yetiştirecek ve insanlara bu terbiyeyi verip onları iç huzuruna kavuşturacak ehliyetleri var etmektir.

Dinin emirlerini yerine getirme hakkı:

Din hürriyeti prensibinden doğan hakların sonuncusu dinin emirlerini yerine getirme, yasa ve yasaklarına itaat edip bağlanma hakkıdır. Tekrar edelim ki, din yalnız iman, ibadet, talim ve tedristen ibaret değildir. Din hayat için hareket ve faaliyet kaideleri ihtiva eden ve dindara muayyen bir hayat yolu gösteren ilâhi bir kanundur. Bu kanun ferde şunu yap, bunu yapma tarzında emirler vermektedir. Dindar için bu emirlere itaat etmek mukâddes bir vazifedir. Bu vazifeyi serbestçe yerine getirmeye ve bu hususta hiç bir engele rastlamamaya ferdin hakkı vardır. Devlet, dindar ferde bu hakkı tanıyıp temin etmeye mantıken mecburdur. Çünkü devlet, Anayasası ile ve İnsan Hakları Dünya Beyannamesiyle, ferde iman hakkı ve din hürriyeti tanımıştır. Dinin emirlerini yerine getirme hakkı, tıpkı ibadet, talim ve tedris hakları gibi, iman hakkının ve din hürriyeti prensibinin mantıkî ve zaruri bir neticesidir. Madem ki ferdin, iman hakkı ve din hürriyeti vardır, o halde inandığı ve mensup olduğu dinin emirlerini yerine getirmeye de hakkı vardır. Nazari mantık bunu icap ve emreder.

Fakat bu noktada nazarî mantık ile ameli hayatın icapları maalesef çarpışmaktadır. Ameli hayatta ve münasebetler sahasında dinin kanunu, emir ve nehiyleri var. Din ile devletin birleşik olduğu devirlerde mes'ele yoktu; dinin emri devletin, devletin emri de dinin emri demekti. Fakat bugün din ile devlet bir çok memleketlerde olduğu gibi bizde de birbirinden ayrılmıştır.

Önünde durulmaz ve direnilmez bir tarihi gidiş bugünün devletlerini bu neticeye götürmüştür. Bugün dinin kanunu ile devletin kanunu her hususta birleşmemekte, hattâ çok kere birbirine aykırı düşmektedir. Bugün muayyen bir devlet camiası içinde yaşayan insanlardan pek çoğunun dindar ve vatandaş diye iki sıfatı vardır. Dindar ferd, bu sıfatla muayyen bir dine; vatandaş sıfatiyle de muayyen bir devlete tâbidir. Bu iki tabiiyet merkezinin ferde verdiği yap veya yapma emri birbirini tutarsa, ne âlâ mes'ele yoktur. Fakat tutmazsa –ki, çok kere tutmayacaktır– ne yapılır? Bu çetin nokta ile biz şimdi din hürriyeti ve bundan doğan hakların hududu mes'elesi ile karşılaşmış bulunuyoruz.

— III —

DİN HÜRRİYETİNİN VE BUNA BAĞLI HAKLARIN HUDUDU

Din hürriyetinin hudutlanması lâzımdır.

Söylemeye hacet yoktur ki, cemiyet içinde yaşayan bir insan için, münasebetler hayatının hiç bir sahasında, ölçüsüz bir hak ve hudutsuz bir hürriyet düşünülemez. Binaenaleyh din hürriyetinin ve bundan doğan hakların kanun ve örf ile tayin ve tesbit edilmiş bir hududu olmak lâzım gelir.

Gerçi din, mahiyet itibariyle, ferdî vicdanın bir mu'tasıdır; dindarın iç âleminde yaşar. Bu âlem ise hiç bir suretle kayıd altına alınamaz. Fakat onun ferdî vicdanından taşıp haricileşen ve bir teşkilât, usûl ve âdâb şeklini alan bir mahiyeti daha vardır ki, bu itibar ile din içtimaî bir müessesedir. Ve her içtimaî müessese gibi, hayat ve münasebetlerin zaruretlerine uyularak nizamlanması icap eder. Cemiyetin hattâ bizzat dindarın emniyet ve selâmeti bunu emreder. Hudutsuz ve kayıtsız dine aykırı bir hürriyetin doğuracağı anarşiden ve sapıklıktan üzülüp eza duyacakların başında dindarlar gelir. Asırların tecrübesi göstermiştir ki, din işleri şahsî menfaat ve istismar mevzuu olmaya çok müsaittir. Kayıdsız bir hürriyet rejiminde, hakikatte diyanetle hiç alâkası olmayan bazı menfaat düşkünü sefillerin, yüzlerine dindar nikabı geçirerek, bir takım saf insanları aldatıp avlamaları; daha kötüsü, bazı sefil politikacıların

diyaneti siyasi emellerine ulaşmak için bir merdiven yapmak isteyen bedbahtların her devirde bulunduğunu, milletlerin, hususiyle Türkiyemizin tarihi göstermektedir.

İmdi kötülükleri ve kötü emellerin meydan almasını önlemek âmmenin menfaat ve selâmetinin koruyucusu sıfatiyle, devlete düşen bir vazifedir. Devletin, kanun yoluyla, din hürriyeti fikrinden doğan haklardan her birinin hududunu belirtmesi lâzımdır. Bu, yalnız camianın değil, diyanetin de faydasınadır.

Ancak bütün mes'ele, din hürriyeti hangi yönden, neye göre ve nasıl hududlanabilir noktasındadır. Bu mes'eleyi çözmek için, din hürriyeti prensibinden doğan haklar üzerine tekrar gelelim. Yukarıda gösterdik ki, din hürriyeti, dindar için, dört nevi hak doğuran bir prensiptir. Bu hakları birer birer ele alalım.

İnanma hakkı hudutlanabilir mi?

Kabul etmek lâzımdır ki, ferdin inanma ve iman etme hakkı kanun ile hudutlanamaz. İman ve akide bir kanun mevzuu olamaz. İnsan herhangi bir deney, fikir veya doktrine inanmaya veya inanmamaya mecbur edilemez. Engizisyon mahkemesi önünde "dünya dönüyor" sözünü geri almaya zorlanan Galile, mahkemeden çıkarken: "Bununla beraber dünya dönüyor" demişti. İçimizdeki inanç, cebir ile değiştirilemez. İman ve akidenin kanunu olmaz. Çünkü, tekrar edelim ki, iman ferdin iç âleminde yaşar. Bunun içindir ki İslâmiyet "dinde cebir ve ikrah"ı yasak etmiştir. Devlet ve kanun iç âleme hükmedemez ve bu âlemin umuruna karışamaz. İman, vicdan evimizin sahibidir. Bu evin kanunu, devletin yasası değildir; ferdin bilgisi, duyguları ve terbiyesidir. Eğer iman ve akideye bir hudud aramak lâ-

zım gelirse, bunu ferdin ilmî ve fikrî olgunluğunda aramalıdır. Devlet ve kanun, insanların yalnız dış âlemi ve münasebetler hayatiyle alâkalanır. Devletin faaliyet ve otorite sahası ve kanunun mevzuu, yalnız dış âlemdir, yâni fiil ve hareketlerdir.[67]

Din hürriyeti ve ibadet hakkı:

Şu halde, din hürriyetinin kanun ile hududlanması mümkün olan cephesi ibadetten başlar. Çünkü ibadetle artık din hayatının fiil ve hareketler sahasındayız. Devlet ve kanun ise, dediğimiz gibi, yalnız bu sahada hüküm sürer. Fakat devlet ferdin ibadet hakkına, din hürriyetinin bu cephesine, ne dereceye kadar el uzatır ve bu hakkı neye göre hudutlar? Bu hususta konulacak bir kanun yasağının mesnedi ve ölçüsü nedir ve ne olabilir? Cevap verelim:

Devlet ve kanun, hiç şüphe yok ki, camia menfaat ve selâmetinin bekçisi ve koruyucusudur. Bu sıfatla bu menfaat ve selâmeti tehdit eden fiil ve hareketleri önler ve meneder. Fakat fiil ve hareketler çok çeşitlidir ve bu sahada çok geniştir. Bunlardan hangileri camia selâ-

---

(67) Bununla sadece kanunun tanzim ettiği münasebetler sahasını göstermek istiyoruz. Yoksa, devlet ferdin akide ve kanaatlerinde hiç bir suretle müessir olamaz demek istemiyoruz. Bilâkis, hususiyle zamanımızda, binbir çeşit reklâm ve propaganda vasıtalarına mâlik olan; hükûmet adamları, geniş bir ölçüde akide ve kanaatler üzerinde müessir olmakta hattâ diledikleri gibi oynamaktadırlar. Bugün hükûmetler gerek politikalarını ve gerek doğru sandıkları görüşleri mektep kitapları, resmî neşriyat, radyolar ve gazeteler marifetiyle, yalnız küçüklere ve halkın saf tabakalarına değil, yetişkinlere ve okumuşlara bile çabucak ve kolayca aşılamaktadırlar. hükûmet adamları, fikir ve kanaat aşılamak veya mevcut bir fikir ve kanaati yaymak için, bugün çok ileri bir tekniğe ve geniş imkânlara sahiptirler. Bugün hükûmetlerin elinde her noktası inceden inceye işlenmiş ve etüd edilmiş müthiş bir propaganda tekniği vardır. Her sınıf halka göre hazırlanan bu tekniğin ilk hareket kademesi mekteptir. daha ilk mektepten itibaren küçük vatandaşlara, bir çoğu hakikat olmaktan uzak bir takım fikir ve görüşler vitamin hapları gibi yutturulur. Radyolar ve matbuat vasıtasiyle yağdırılan propaganda yağmuru vatandaşı iş yerinde ve tarlada bile rahat bırakmaz. Köy, kasaba ve şehirlerde sokak başlarına yerleştirilen hoparlörler, ekseriya hakikat olmaktan uzak hükûmet propagandasının birer yorulmaz ve çok geveze hizmetçisidir.

metini tehdit eder mahiyettedir, bunu nasıl bilelim? Bu hususta hukukun bir ölçüsü var mıdır? Bu suale cevap verebilmek için fiil ve hareketlerimize dikkatle bakalım. Bunlar, hâsıl ettikleri neticeye göre, başkalarını ilgilendirip ilgilendirmemek bakımından, ferdi ve içtimaî olmak üzere, ikiye ayrılır.

Fiil ve hareketlerimizin tasnifi:

Ferdi fiillerimiz başkalarını ilgilendirmez. Bunların eseri sırf şahsımıza münhasır kalır. İçtimaî fiiller ise, başkalarını alâkalandırır ve bizimle başkaları arasında bir bağlantı ve münasebet vücuda getirir. Meselâ, kendi odamda, kendi başıma yemek yeme fiilim ferdidir. Bu fiilin neticeleri bana racidir. Başkalarını alâkadar etmez. Fakat pazarda alış veriş etme, yahut bir lokantada ve müşterek bir masada yemek yeme fiilim, ferdi değil, içtimaîdir. Çünkü bu fiillerim başkalarını alâkalandırmakta; benimle başkaları arasında bir nevi alâka ve irtibat husule getirmektedir. İşte, umumiyetle, camia menfaat ve selâmetini tehdit eder bir mahiyet alabilen ve bu sebeple devletin kontrol salâhiyetine girerek kanuna mevzu olan fiil ve hareketler bunlardır, yânî başkalarını alâkalandırıp arada bir nevi münasebet peyda eden içtimaî fiillerdir.[68]

İbadet, mahlûkun Hâlikını yâd ve tezkâf etmesi, onu düşünerek içini minnet hisleriyle temizlemesi demektir. Binaenaleyh ibadet ferdler arasında değil, ferd ile Allah arasında bir münasebettir ve tamamiyle ferdi bir fiildir. Kanun mevzuu olamaz. Lâik devlet bir dinin ibadet ve dualarına, bunların icrası tarzlarına, usûl ve âdâbına, di-

(68) Bu fikir ve tasnif üzerine bakınız: Devlet nizamı ve Hukuk (Devletle Hukuk arasındaki münasebet üzerinde bir izah denemesi) Ali Fuad Başgil, İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası, cilt VI. sayı, 1-2 1950.

line karışamaz.[69] Bu hususlara, bir din âlimi ve müçtehidi gibi, müdahelede bulunamaz. Dinlerin ibadet ve âyinleri devletin kontrol salahiyetine girmez. hükûmet adamları, bu sıfatla, bunlara el süremez. Sürerlerse, vazifeleri dışına çıkmış, ehliyet ve salâhiyetleri sahasına girmeyen bir işe fuzuli surette karışmış olurlar. İbadet mevzuunda ancak din âlimleri ve müçtehitler salâhiyetlidir.[70]

Fakat, ibadet ve âyinler ferdi fiil olmaktan çıkar da içtimaî bir hareket vasfı alırsa, bu takdirde, her içtimaî fiil gibi, lâik devleti alâkalandırır. Devlet, cemiyetin bekçisi ve âsâyişin koruyucusu sıfatiyle, içtimaî bir hareket şekli alan ibadet ve âyinlere müdahale eder, hattâ icabında bunlardan yasakladığı da olur. Nitekim, Fransa'da Katoliklerin mezhebî âyinlerinden "Procession" denilen nümayiş ve bizde İranilerin Muharrem ayında yaptıkları gösterili yürüyüş devletçe memnu âyinlerdendir.[71]

---

(69) Bununla beraber bizde devlet adamları lâik olduklarını ilân ettikleri halde, İslâmiyetin ibadet ve usul âdâbına ve ibadet diline müdahale etmekte beis görmemişlerdir. Bu hususta elde bulunan binbir misalden birini zikredeyim:

Vaktiyle Beşiktaş semtinin camilerinden birinde imamlık vazifesi, gören yaşlı bir zat, günün birinde (Arapca ezan) okumakla suçlandırılarak yakalanmış, evinden ve ailesinden koparılıp Bursa'ya sürgün edilmiştir. Bu zatı bana yazdığı mektuplardan tanıdım. Kendisi Samsunlu imiş. Bursa'da harap bir han köşesinde ömür çürüttüğü senelerde bana her ramazan başı, hemşehri sıfatıyla ve Hoca Mahmut Efendi imzasıyla bir mektup yazarak dert döker ve benden maddî yardım isterdi. Ben de kendisine elimden gelen yardımı yapardım. Üç-dört sene bu, böylece devam etti, Nihayet bu mazlum ihtiyarın sesi kesildi. Öğredim ki, hastalık ve sefalet içinde can vermiş.

(70) Gerçi resmî bir dine bağlı devletlerde, devlet ibadetlere fiilen müdahele eder. Fakat bu nevi devletlerde müdahale eden, hakikatte devlet adamları değil din adamlarıdır.

(71) İlâve edelim ki, bir fiilin ferdi veya ictimâi olduğunu ve devlet müdahalesine mevzu olup olmayacağını tayin bahsinde, fillin tek bir kimse tarafından yapılmasiyle üç beş kişi tarafından birlikte ve topluca yapılması arasında hiç bir fark yoktur. Mesele fiili icra eden veya edenlerle başkaları, arasında bir hak ve vazife münasebeti doğup doğmamasındadır. Doğmadığı takdirde, fiil daima ferdidir. Binaenaleyh devlet müdahalesine ve yasağına mevzu olamaz. Şu halde bir ibadet ve âyinin, ferdi bir fiil ve hareket mahiyetini aşmaması yâni başkalariyle bir nevi hak ve vazife münasebeti doğurmaması şartiyle, bir dindar tarafından tek başına yapılmasiyle bir araya gelen bir kaç dindar tarafından birlikte yapılması hukukan tamamiyle müsavidir. Bu ibadet ve âyin ferdilik vasfını muhafaza eder ve resmî müdaheleye mevzu olamaz.

İbadet ne zaman ve ne şartlarla içtimaî fiil vasfı alır?

Şimdi kendi kendimize şunu soralım: Bir ibadet fiili ne zaman ve ne şartla içtimaî vasfı alır ve devlet müdahalesini celbeder? Bu hususta tatbik edilecek ölçü nedir. Bu sualin cevabını bize eski Anayasamızın 75'inci maddesi vermektedir.[72] Bu maddenin ilk fıkrasında ferde mutlak bir iman ve kanaat hakkı tanıdıktan sonra, ikinci fıkrasında "âsâyiş ve umumi muaşeret âdâbına ve kanunlar hükümlerine aykırı bulunmamak üzere her türlü dini âyinler serbesttir" denilmektedir. Şu halde, prensip itibariyle, ibadet ve âyin serbesttir. Herkes mensup olduğu dinin ibadet, dua ve âyinlerini serbestçe, yâni hiç bir müdahaleye, tehdit ve tedhişe maruz kalmaksızın icra edebilir. Ancak, ibadet ve âyinlerin âsâyişi bozacak bir şekil almaması ve memlekette yerleşmiş ahlâk ve umumî muaşeret kaidelerine aykırı olmaması şarttır. Aksi halde, devlet derhal harekete geçer.

Maddedeki "âsâyiş ve umumî muaşeret âdâbı" mefhumları üzerinde durmayacağım. Bunlar hukukta malûm olan elemanter mefhumlardır. Yalnız eski 75'inci maddede diğer bir kayıt daha var ki, burada üzerinde ısrarla durulmaya değer. Filhakika, âyinlerin âsâyiş ve umumî muaşeret kaidelerine aykırı olmamasını şart koşan yukarıdaki anayasa maddesi, bu kadarla kalmayarak, bir de "kanunlar hükümlerine" aykırı olmamak kaydını eklemektedir. Bugün demokrasi ile idare edilen memleketlerden bir çoğunun anayasalarında, din ve âyin serbestliği bahsinde, rastlanmayan bu kaydın mânası nedir? Bu kayıtdan, anayasa, alelâde kanun vazına

(72) Eski Anayasanın 75'inci maddesini tekrar hatırlatalım: "Hiç bir kimse mensup olduğu felsefi içtihad, din ve mezhepten dolayı muahaze edilemez. Âsâyiş ve umumi muaşeret âdâbına ve kanunlar hükümlerine aykırı bulunmamak üzere her türlü âyinler yapılması serbesttir."

ibadet ve âyinleri dilediği gibi tahdit edip yasaklamaya salâhiyet vermiştir, mânası çıkar mı? Aslâ! Eski Anayasanın 75'inci maddesinden böyle bir mâna çıkarmak, alelâde kanun vazına ibadet ve âyinleri dilediği gibi, yâni politikanın isteklerine göre, tehdit edip yasaklamaya salâhiyet tanımak, netice itibariyle, din hürriyetini tâ kökünden koparıp atmak demek olur. Vatandaşlara din ve vicdan hürriyeti ve ibadet hakkı tanıyan eski 75'inci madde ile anayasa vazıı, muhakkak ki, böyle bir mâna ve netice kasdetmemiştir. Bunun aksini iddia etmek, anayasa vazıını sağ eliyle verdiğini sol eliyle gizlice alan bir açıkgöz durumunda görmek olur. O halde, 75'inci maddede "kanunlar hükümlerine" kaydının mânası ne olsa gerektir?

Bizce bu kayıt, anayasanın 68'inci maddesinde beyan olunan umumî bir prensibin değişik bir tâbir ile tekrarıdır. Filhakika, eski 68'inci maddede hürriyetin ferd için tabiî bir hak olduğu ve münasebetler hayatında herkesin hürriyetine başkalarının hürriyetinin hudud teşkil ettiği ve hürriyetlerin hududunu ancak kanunların tâyin ve tesbit edeceği söylenilmiştir. Buna göre, ibadet ve âyin hürriyeti de, gayet tabii olarak, kanunlar ile tahdit olunacak yâni ibadet ve âyin serbestliği kanunların yasak hükmüne aykırı gitmemek kaydiyle kayıtlanacaktır. Şu halde eski Anayasanın 68'inci maddesinde beyan olunan bu hükmün 75'inci maddesinde tekrarı, mânada bir ziyadelik hasıl etmez, sadece evvelki beyanı kuvvetlendirmekten ibaret kalır. Fakat bu noktada asıl mesele ibadet ve âyin serbestliğine kanunların neye ve hangi ölçüye göre yasak hükmü koyabileceğini tâyindedir. Kanun vazıı ibadet ve âyin hakkını kendi keyfince ve dilediği gibi yasaklayamıyacağına göre, konulacak yasağın yahut çizilecek hududun ölçüsü nedir?

Dikkat edersek, bu ölçü eski 75'inci maddede gösterilmiştir ve âmmenin âsâyişi ile umumî muaşeret âdâ-

bına aykırılıktır. İbadet ve âyin hak ve hürriyetinin hududu ve bu babda konulacak kanuni yasakların mesnedi âsâyiş ve umumî muaşeret kaideleridir. *İbadet ve âyinler, âsâyişi ihlâl etmemek ve umumi muaşeret âdâbına aykırı olmamak şartiyle serbesttir. İşte, ibadet ve âyin hakkının hudutlanması bahsinde konulacak bir kanunun veya hükûmetçe alınacak bir tedbir ve müdahalenin ölçüsü budur. Bunun dışında ibadet ve âyinlere konulacak kanuni veya idari her takyid ve yasak anayasaya aykırı olduğu gibi hukukun yüksek prensiplerine de aykırıdır.*

Dindarın secdegâhına hükûmet kuvvetleri ayak basamaz:

Netice itibariyle, devlet ferdi fiil şeklinde ibadet ile mâbed içinde veya hariminde yapılan âyinlere hukuken müdahale edemez. Çünkü bu yolda yapılacak bir ibadet ve âyinin âsâyişi ve umumî âdab ile hiç bir alâkası yoktur. Eski Anayasanın 75'inci maddesi ibadet ve âyinlere kanunî bir müdahale imkânını yalnız âsâyişi ihlâl ve umumî muaşeret âdâbına aykırılığa bağlamıştır. Eski yasanın bu sarahati karşısında tevile ve başka türlü bir içtihada mahal yoktur.

Mâbedin içi ve harimi mukaddes mekândır ve dindarın secdegâhıdır. Devlet eli ve hükûmet kuvvetleri buraya ancak içeriden imdat istenirse girer. Halka, Anayasasiyle ve İnsan Hakları Beyannamesiyle, din hürriyeti tanıyan ve tabiatiyle bundan doğan haklara riayet etmeyi yalnız Türk Milletine karşı değil, hem de dünyaya karşı taahhüd edip söz vermiş olan bir devlette, hükûmet adamları, herhangi bir dinin yerleşmiş ve mensupları tarafından kabul olunmuş naslarına, ibadet ve âyinlerine el süremez. Ancak bunları umumî âsâyiş

ve muaşeret âdâbı bakımlarından murakabe eder. *hükûmet adamlarının herhangi bir dinde reform yapmaya kalkışmaları kadar haksız hatta gülünç bir hareket tasavvur olunamaz. Dinde reform lâzım gelebilir. Fakat bunu yapmak ve dinin âdâb ve erkânına karışmak hükûmet adamlarının ne hakkıdır, ne vazifesidir, ne de ehliyetli oldukları bir iştir. Dinde, eğer icap ediyorsa, reform yapmak, buna karar vermek, bir dinin akide ve erkânı üzerinde konuşmak o dinin müçtehitlerine, âlimlerine ait bir salâhiyettir. hükûmet adamları ise, ne müçtehitdirler, ne de ilâhiyat doktoru.*

Talim ve tedris, neşir ve telkin hakkının hududu:

Talim ve tedris, neşir ve telkin faaliyetinin dini amellerden en yüksek mertebelisi ve ibadetlerin en makbullerinden olduğunu bir daha tekrar edelim. Yalnız, dikkat olunsun ki, bu faaliyet, ibadet gibi ferdi fiillerden değildir. Hususiyle neşriyat işleri geniş bir ölçüde içtimaîdir. Binaenaleyh her içtimaî fiil gibi, talim ve tedris, neşir ve telkin fiilinin de tahdit edilmesi ve devlet murakabesine tâbi tutulması gayet tabii hattâ zaruridir. Fakat dini talim, tedris ve neşriyatın tâbi tutulacağı murakabe ve tahdit, memlekette umumî talim, tedris ve neşriyatın tabi tutulduğu tahditlerden ve murakebe rejiminden ayrı ve istisnaî bir şekil alamaz. Alması için mâkul ve meşrû hiç bir sebep gösterilemez.

Dini talim ve tedris hakkını indi kararlar ile kısmak ve vatandaşın bu hürriyetini bir takım entrikalı politika mülâhazalarıyla baskı altına almak, yalnız anayasaya ve hukukun yüksek prensiplerine aykırı değildir, hem de bundan evvel işaret ettiğimiz gibi, halk kitleleri, arasında dini cehalet ve dalâlete meydan açmaktır. Tekrar

edelim ki, din insan için ferdi ve içtimaî bir ihtiyaçtır. Ve bu ihtiyaç hayatidir. Bu türlü ihtiyaçlar insan gönlünden kazınıp çıkarılamaz, bunlar ancak sâlim mecrasına konulur. Ferdin gönlünden din duygusunu ve mâneviyat sevgisini kazırsanız, bunun altından insanlık değil, behimiyet çıkar. İnsan denilen zalim hayvanın egoist tıynetini terbiye edip onu insanlaştıran âmiller arasında din ve mâneviyat başta gelir.

Fakat âşikâr ki, bir memlekette din ihtiyâcını sâlim mecrasına koymak ve en iyi bir şekilde tatmin etmek için, herşeyden evvel, yüksek bilgili ve sağlam seciyeli din adamlarına ve âlimlerine lüzum vardır. Bu adamlar gökten inmez ve insan anasından din âlimi doğmaz, dini tahsil ve tedris müesseselerinden yetişir. Nitekim tıp, hukuk, fen adamı ve âlimi de bu nevi mevzular üzerinde çalışan tahsil ve tedris müesseselerinden çıkar. Fakat memlekette yüksek dini kültür veren tahsil ve tedris müesseseleri yok olursa, bu husustaki ihtiyaç ortadan kalkmış olmaz; sadece yüksek seviyeli din adamı ve âlimi yok olur. Diğer taraftan, bu yokluğu fırsat bilerek sahneye din adamı ve âlimi diye gayet sathî, yarı cahil bir takım kimseler çıkar. Ve tabiatiyle etrafı din adına hurafe ve cehalet bürür.

Böyle bir neticeyi bertaraf edip bu vaziyeti ıslâh etmek için yapılacak iş, mükemmel ve modern dinî tahsil ve tedris müesseseleri kurmak ve memlekette din ve mâneviyat ihtiyacının istediği din adamlarını yetiştirmektir. Nitekim bir memlekette hastalıkları önlemek ve hastaları tedavi etmek için yapılacak iş, tıp tahsili veren müesseseleri yok etmek değildir, bilâkis var etmek ve bunları ıslâh edip mükemmel bir surette işler hâle koymaktır.

Bugünün medeniyeti ve terakkileri karşısında artık dinin rolü ve hükmü kalmamıştır ve dinin yerini bugün ilim ve teknoloji almıştır denilemez. Bunu demek için il-

min hududunu görmemek ve insan yaradılışının binbir esrarından hiçbirini anlamamış olmak lâzımdır. Bundan evvel gösterdik ki,[73] ilim ile din tıpkı akıl ile his gibidir. Bunlar birbirini nefyetmez; bilâkis birbirini lâzım kılar ve tamamlar.

Dini neşriyatın tahdidi:

Yukarıda da söylediğimiz gibi, dini neşriyatın devlet kontrolüne tâbi olması gayet tabiidir. Ancak bu neşriyatın tâbi tutulacağı kontrol ve tahdit rejimi, memlekette umumî neşriyat sahasında mevcut kontrol ve tahdit rejiminden ayrı ve aşkın bir rejim olamaz. Olması için hukuken makbul ve meşrû bir sebep gösterilemez. Dinî neşriyatın yıldırma ve sindirme havasına boğulup yok edilmesinde ne millet ve ne de insanlık için hiç bir fayda mülâhaza edilemez. Bu neşriyata karşı takip edilecek aşkın bir şiddet politikası, dinî neşriyatın iknâ kuvvetinden, çekici ve sürükleyici kıymetinden korkulduğunu gösterir. Fakat iknâ kuvvetine ve mantık metanetine karşı cebir ve şiddetle mukabele etmek haksızlık ve geriliktir.

Hukuka bağlı bir devlette bütün fikirler ve kanaatler, devlet nazarında, müsavi ve aynî derecede muhterem tutulmak lâzımdır. Çünkü böyle bir devlet, muayyen bir sınıfın veya zümrenin değil, umumun devletidir. hükûmet adamları bu hakikati bir tarafa bırakır da, memlekette mevcut fikir ve kanaat akışlarından bazılarını destekler, bazılarını da ellerindeki âmme kuvvetleriyle yok etmeye kalkışırlarsa haksızlık etmiş ve şerre alet olmuş olurlar. Millet ve insanlık için fayda ve menfaat, bütün fikir ve kanaatlerin serbest bir münakaşa meydanında serbestçe ortaya dökülüp çarpışmasında

(73) *Bakınız, Din ve Lâiklik, Birinci Kısım.*

ve elenmesindedir. Bu suretle çarpışan fikirlerden çürükleri düşecek, sağlamları ve kalbur üstü kalanları da gün görüp insanlığa hizmet edecektir. Serbest bir fikir meydanında serbestçe münakaşa edilerek elenmeden ve tenkid tornasından geçmeden hakikat diye kabul olunan ve başkalarına zorla kabul ettirilmeye çalışılan düşünce ve görüşlerin üste çıkması ve kıymet alması, işte aziz okuyucum, millet ve insanlık için en büyük dalâlet ve şer yolu budur. Serbestçe münakaşasından bir millet için zarar doğacak bir fikir ve kanaat bilmiyorum. Bir millet hayatında serbest münakaşanın zararlı olduğu bir zaman ve ahvalde bilmiyorum.[74]

Dinin emirlerini yerine getirme hakkının hududu:

Bu nokta ile din ve devlet münasebetleri mes'elesinin en çetin bir büklümünde bulunuyoruz. Tekrar edelim ve iyice anlaşalım ki, din sırf inançtan ve ibadetten ibaret değildir; aynı zamanda muayyen bir hayat ve cemiyet sistemi ve bir fiil ve hareketler kanunudur. Din insanların bütün fiil ve hareketlerine ve birbirleriyle olan münasebetlerine hattâ ferdin kendi nefsine karşı hareketlerine birer kıymet biçer. Bazı hareketlerin yapılmasını ve bazılarının yapılmamasını emreder. Dindar olan ferdin nazarında bu emir haktır ve mutlaktır; bunu yerine getirmek ve dinin yasakladığı her fiilden kaçınmak bir borçtur.

Ancak bu ferd aynı zamanda muayyen bir devlet ülkesinde yaşamakta ve o devletin vatandaş sıfatını taşımaktadır. Bu sıfatla, devlet de ona, kanunlariyle şunu yap ve bunu yapma emri vermekte, bâzı hareketlere

(74) Bu nokta hakkında bakınız: H. Haski, La Libesté.

müsaade edip bazılarını yasaklamaktadır. Din ile devletin birleşik olduğu yahut, daha doğrusu, devletin dine bağlandığı eski devirlerde bu vaziyetten büyük bir mahzur doğmamakta idi. Çünkü bu vaziyette dinin kanunu devletin anayasası mesabesinde idi. Devletin yasa ve yasakları dinin kanununa uymak zorunda idi. Fakat, zamanımızın bir çok memleketlerinde olduğu gibi, din ile devlet birbirinden ayrılır ve bunlardan her birinin kanunu diğerine zıd bir vaziyet alır da birinin müsaade ettiği bir fiil ve münasebeti diğeri yasaklarsa bu takdirde ne yapılır ve dindar vatandaşın hali nice olur? Başka bir deyişle muayyen bir devlet vatandaşı sıfatiyle dindar için dinin emirlerini yerine getirme hakkının hududu nedir?

Görülüyor ki, mes'ele hakikaten çetindir; fakat fikrimce, halli imkânsız değildir. Elverir ki, din ve devlet adamları iyi niyetle ve müşterek bir anlaşma zemini bulma gayretiyle hareket etsin.

Bu hususta, fiil ve hareketler üzerinde, bundan evvel yaptığımız bir tasnifi tekrar ele alalım. Ve bu tasnifin din ve devlet nazarındaki kıymeti üzerinde düşünelim.

Fiillerimiz, dedik, başkalariyle bir nevi münasebet vücuda getirip getirmemek bakımından, ya ferdi veya içtimaî olur. Hemen ilâve edelim ki, bu tasnifin din nazarında hiç bir ehemmiyeti hattâ mânası yoktur. Zira din, ferdi ve içtimaî, bütün insan fiillerini kontrol eder. Dindar olan ferdin her işi ve hareketi, en gizli, tenha ve karanlık bir köşede işlenmiş olsa bile, ilâhî kanunların hükmünden kurtulamaz. Dinin murakabesinden ve dince tesbit olunan kıymet kademesine girip de kendisine mahsus olan yeri almaktan kurtulan hiç bir insan fiili yoktur. Dikkat edersek, dinin gerek ferdi ve gerek içtimaî kıymet ve kuvveti de bu hususiyetinde kendisini gösterir. Ve bu noktada din hukuktan ayrılarak ahlâk ile birleşir.

Halbuki dinin bu genişliğine ve şumûlüne mukabil, devletin eli ve beşeri kanunların hükmü insan fiil ve hareketlerinin hepsine değil, ancak muayyen bir kısmına uzanır. Beşeri kanunların şumûlü altına giren fiil ve hareketler sırf içtimaî olanlardır. Yani başkalarını alâkalandıran, başkalarıyla borç ve alacak kabilinden bir nevi münasebet teşkil eden fiilerdir. Yalnız bunlardır ki, kanuna ve devlet otoritesine mevzu olur. Ferdi olan fiiller ise toptan devlet kanunlarının hükmü dışında kalır.[75]

Şu halde, devlet kanunları ve emirleri karşısında, dindar ferdin akide ve kanaatleriyle başbaşa kalıp tamamiyle serbest olduğu, rejimlere göre, az veya çok geniş bir saha vardır. Bu sahada ferdi dediğimiz yâni başkalarıyla hukukî bir münasebet tesis etmeyen ve neticeleri sırf failinin şahsına inhisar eden fiiller yer alır. Bunlar, ibadet, dua ve münâcat fiilleridir. Bu fiiller devlet faaliyetleri sahasına girmedikleri için, bunların ifasında dinin emirlerini yerine getirme hakkı ferd için hemen hemen mutlaktır. Yukarıda kaydettiğimiz gibi, gerek mabed içinde ve gerek mabed dışında gerek tek başına ve gerek topluca yapılsın, 1924 Türk Anayasasının 75'inci maddesinde verilen ölçüye aykırı olmamak şartiyle, ibadetler, hukuken serbesttir. Devlet eli ferdin ibadet nev'inden olan fiillerine uzanamaz.

---

(75) Gerçi devletin fiil ve hareketler karşısındaki nüfuz sahasının hudutları her zaman ve her memlekette sabit ve aynı değildir. Bu hudutlar memleketlere ve hususiyle, rejimlere göre değişir, kâh daralır ve kâh genişler. Devlet rejimi az çok liberal olan memleketlerde devletin nüfuz ve müdahale sahası nisbeten dardır. Bu saha otoriter ve totaliter rejimlerde, bilâkis, alabildiğine genişler ve bu nisbette hususî hayat sahası daralır. (Bu fikrin üzerine bizim "Demokrasi Rehberi" adlı eserimizin birinci kısmına bakınız. Yağmur Yayınları).

Çünkü bu rejimlerde devlet vatandaşlarının en mahrem hayatına girmek ve bütün hareketlerini kontrol edip en şahsî işlerine bile müdahale etmek sevdasına düşer. Bununla beraber, bu türlü rejimlerde bile ferdler hesabına yine az çok serbest bir saha bulunur. Bu sahada ferd kendine ait kalır ve devlet baskısından uzakta serbestçe nefes alma imkânını elde eder.

Devlet faaliyetinin sahası ve kanunların mevzuu içtimaî dediğimiz fiiller olmakla beraber, dikkat edersek, bunların da hepsi değildir. İçtimaî fiil ve hareket mefhumu içinde birbirinden farklı, kıymet ve ehemmiyet dereceleri gayri müsavi birkaç grup vardır. Gruplardan biri, nezaket ve muaşeret âdâbı dairesinde cereyan eden fiil ve hareketlerdir. Bunlar her memleketin kendisine mahsus nezaket ve iyi muaşeret anlayışına göre kaidelenir. Bir diğeri ahlâki fiil ve hareketler grubudur ki, bunlar da yine memlekette yerleşmiş ahlâk, telâkki ve kaidelerine bağlıdır. Nihayet içtimaî fiillerden bir grup da hukukidir. Hukuki denilen fiiller de memleketçe kabul edilen hukuk kaidelerinin hükmü altındadır.[76]

İçtimaî fiiller sahasını teşkil eden bu gruplardan devletin doğrudan doğruya himayesi ve otoritesi altında bulunan ve devlet kanunlariyle tanzim edilip devletçe maddi bir cebir müeyyidesine bağlanan yalnız hukukî fiil ve münasebetler grubudur. Yalnız bunlardır ki, devlet kanunlarına mevzu olur ve dediğimiz gibi, maddi bir cebir müeyyidesine dayanır. Bunların dışında kalan nezaket ve iyi muaşeret kabilinden olan hareketlerle bütün ahlâki fiiller tamamiyle serbest bir saha teşkil eder ve devlet müdahalesinden uzak kalması lâzım gelir.

Şu halde ferd isterse, bu serbest sahada, yani nezaket ve iyi muaşeret kabilinden olan hareketleriyle ahlâki hatta iktisadi faaliyetlerinde inandığı dinin emirlerine tâbi olabilir. Çünkü, bir hukuk devleti çerçevesi içinde, bu sahada dindar ferdin devletle karşılaşması ve devlet kanunlarına aykırı bir vaziyet alması imkânı yoktur. Çünkü bu saha ahlâk, iktisad, nezaket ve iyi muaşe-

(76) İçtimaî fiillerin bu şekilde gruplaşması ve gruplar arasındaki fark ve münasebetleri görmek için İstanbul Hukuk Fakültesi mecmuasının yukarıda kaydettiğimiz sayısındaki etüdümüze bakınız.

ret kaidelerine tâbi fiiller sahası kaldıkça, kanun ve otorite sahası değildir.[77]

Yine dikkat edersek, içtimaî fiilerden kanun ve otorite mevzuu olanlar sahasında bile dindar ferd, kısmen olsun, serbesttir. Çünkü bu nevi fiil ve münasebetlerin hepsi farksız olarak mecburi değildir. Bilâkis, bunlardan büyükçe bir kısmı ihtiyaridir. Şu mânada ki, ferd bu fiilleri işleyip işlememekte ve işlediği zaman, kanunun tayin ettiği hareket tarzını takip edip etmemekte muhayyer bırakılmıştır. Kanun fiilin işlenmesini emretmemiş, yalnız işlenmesine müsaade etmiş ve bu hususta bir örnek hareket tarzı göstermiştir. Dindar ferd isterse, bu nevi fiilleri işlemez de kendi inandığı dinin emrine ve hükmüne tâbi olur. Meselâ faiz alıp vermek dinen yasak, kanunen müsaade edilmiş fiillerdendir. Dindar olan kimse, bu hususta mensup olduğu dine tâbi olarak faiz alıp vermez. Dinen yapılması veya yapılmaması emredilmiş bir çok fiiller var ki, bunlar normal bir hukuk devletinde tamamiyle devlet müdahalesinden uzak kalması lâzım gelir. Meselâ İslâmda varlıklı Müslümanların her sene mal ve mülklerinin ya aynı veya kıymeti üzerinden kırkta birini zekât olarak fakirlere, kimsesiz düşkünlere vermeleri, bedenen ve malen muktedir olanların ömürlerinde bir defa olsun hacca gitmeleri emredilmiştir. Yine meselâ domuz eti yemek ve kumar oynamak Müslümanlar için memnudur. Bütün bu hususlarda dinin emrini dinleyip yerine getirmek Müslüman ferdin elindedir.

---

(77) Biz bu mütalâa ve görüşlerimizde normal bir hukuk devleti yâni faaliyetlerinde hukuka bağlı bir siyasî iktidarı gözönünde bulunduruyoruz. Bu hakkı, yalnız kanundan doğan bir selâhiyet görmek, vatandaşı hükûmet adamlarının ayak türabı yapmaktır. Bizce hak ve kanun ayni bir şey değildir. Kanun, muayyen bir zamanda ve muayyen bir kanun koyucusu tarafından hakkın iyi - kötü ifade edilen bir kopyasıdır. Yüksek ve ince bir fikirle, bunun kalem veya sözle ifadesi arasında nasıl bir ayrılık ve başkalık varsa, hak ile kanun arasında da öyle bir başkalık vardır.

Şu halde ve netice itibariyle, dindar için mensup olduğu dinin emirlerini yerine getirme hakkının hududu, kanunların yap veya yapma gibi bir emirle yapılmasını veya yapılmamasını mecburi kıldığı fiil ve münasebetler sahasıdır. Meselâ İslâm dininde kız ve erkek evlâd arasında miras taksiminde kaide ikili birlidir. Bugünkü medeni kanunda ise müsavi paydır. Görülüyor ki, bu iki hüküm birbirine zıddır. Fakat medeni kanunun miras kaidesi, içtimaî nizam kaidelerindendir. Devletin tapu ve kadastro işleri ve mülkiyet rejimi bu kaideye göre ayarlanacaktır. Binaenaleyh mirasçıların bu kaideye uymaları mecburidir.[78]

Bu sahanın dışında kalan bütün fiil, hareket ve münasebetlerde hukuka bağlı bir devletin dindar vatandaşları, inandıkları dinin emirlerini yerine getirmekte ve yasaklarına kulak vermekte serbesttirler. Kanunun yapılmasını emredip de dinin yasak ettiği veya bunun aksine olarak kanunun yasak edip de dinin yapılmasını emrettiği hususlarda dindar vatandaş kanuna uymakla, mensup olduğu din nazarında günah işlemiş sayılmaz. Çünkü buna mecburdur, binâenaleyh mazurdur.

Hülâsa edelim:

Hukuka bağlı bir devlette, din hürriyeti, ferdin hükûmet veya diğer ferdler tarafından, kanun yolu ile veya başka bir vasıta ile, baskıya uğramaksızın; korkutma, yıldırıp sindirme politikasına maruz bırakılmaksızın:

---

(78) Bununla bereber alâkalılar kendi aralarında mutlaka dini miras kaidesini tatbik etmek isterlerse, buna da kimse mani olamaz.

Dikkat olundu ise, biz burada evlenmeden hiç bahsetmedik ve misal vermedik. Halbuki evlenme müessesesi dinî hukuk ile bugünkü medeni kanunun çok çarpıştığı noktalardan biridir zannedilir. Hakikat böyle değildir. Bir kere İslâmda evlilik üstüne evlenme bir emir değil, sadece bazı şartlar altında bir müsaadedir. Medeni Kanunda ise evlilik üstüne evlenme memnudur. Birinde çok zevceli aile bir müsaadedir, diğerinde tek zevceli aile mecburidir. Memnuniyet ve mecburiyet müsaadeyi ifna ettiğine göre, Türk vatandaşı için evlenme bahsinde Medeni Kanuna tabi olma zaruridir.

1) Dilediği ve beğendiği bir dinin akidelerine inanması ve bunları serbestçe benimsemesi;

2) İnandığı dinin ibadet ve dualarını o dinde yerleşmiş usûl, âdâb ve lisan üzere serbestçe icra edebilmesi;

3) İnandığı ve kabul ettiği din üzerindeki düşünce ve bilgilerini, sevgi ve hayranlıklarını, sözle veya yazı ile, serbestçe yayması ve başkalarına duyurabilmesi;

4) Kabul ettiği dinin ilâhiyatını ve amel ahkâmını serbestçe tahsil edip öğrenmesi ve bunları başkalarına okutup öğretebilmesi;

5) Devlet kanunlarının yapılmasını veya yapılmamasını bir kanun ile, yâni umumi objektif ve mücerred birer kaide şeklinde emredip mecburi kıldığı hususlar müstesna olmak ve bunlarla tenakuza girmemek şartiyle, ferdî ve içtimaî hayat sahalarında, inandığı dinin emirlerini serbestçe yerine getirebilmesi demektir.

Ferdin din hürriyeti hududunu, her hak ve hürriyet gibi evvelâ, başkalarının aynı kıymet ve mahiyetteki hak ve hürriyetinde; saniyen de camianın emniyet ve âsâyişinde ve iyi muaşeret kaidelerinde bulur. Bu hududu aşmadıkça yâni başkalarının hürriyetini engellemedikçe ve memleketin huzur ve sükûnunu bozar bir hareket şekli almadıkça ferdin din hürriyetine ve bundan doğan haklarına, indi ve siyasi mülâhazalarla, kayıdlar konamaz. Bu yolda konacak kayıdlar hem Anayasanın ruhuna ve maksadına, hem İnsan Hakları Dünya Beyannamesine, hem de Hukukun yüksek prensiplerine aykırıdır.

Bu izahımızla Müslüman dindarlarımızı tatmin etmiş olmaktan uzak bulunduğumuzu takdir ediyoruz. Nitekim, bu eserin ilk basımında bazı okuyuculardan aldığımız mektuplarda bu nokta üzerinde durulmuş ve yukarıdaki izahımız tenkid edilmiştir. Bu okuyucularımız, saf İslâmiyet bakımından haklıdırlar. Çünkü İslâ-

miyetin Devlet hayatındaki üssülesası "Emri bilmâruf ve nehyi anilmünker" kaidesidir. Bu kaide gereğince, Müslümanlar, Kitap ve Sünnet ahkâmı dairesinde amel etmekle, Kitap ve Sünnetin müsaade ettiği hususları "mâruf" emir ve icra, nehiy ettiği şeyleri de "münker" men etmekle mükelleftir. Bu kaidenin dışında kalan bir devlet gidişi İslâma aykırıdır.

Bunu kabul ederiz. Ancak, şu bir vâkıadır ki, Türkiyemiz en az yüz sene evvelinden beri "Emri bil mâruf ve nehyi anilmünker" kaidesini İslâmi esaslar dairesinde tatbik ve icra etmekten yavaş yavaş ayrılmıştır. Bugün ise bu ayrılık son haddini bulmuştur. Kitap ve Sünnet, meselâ, hırsızın elinin kesilmesini, zâninin taşlattırılmasını ve kısası yâni dişe diş göze göz cezasını emrettiği halde daha ondokuzuncu asırda bu cezalar değiştirilmiştir. Geçen asrın ortalarında Fransız Ceza Kanunundan hemen aynen iktibas edilen Osmanlı Ceza Kanunu ile bütün bu cezalar -Halife- Sultan'ın "tazir hakkı" na sığınılarak değiştirilmiş ve hapse çevrilmiştir. Halbuki İslâmi esaslarda, Müslümanların emrine yâni devlete ait olan "tâzir" yânî ceza verme hakkı, nas ile sabit olmuş bulunan "Hudud-u Şer'iyye" dışında muteberdir.

Yine geçen asrın ortalarında Fransız Ceza Muhakemeleri usûlü kanunu ile suçların sübutu şekilleri İslâmi esaslardan başka kaynaklara bağlanmış, Şer'iye Mahkemelerinin yanıbaşında ve bunları gölgede bırakmak üzere "Nizamiye" denilen Mahkemeler kurulmuştur. Bugün ise, bu yolda daha ileriye gidilmiş, Şer'iye Mahkemeleri ilga edildikten başka, İsviçre Medeni Kanunu iktibas edilmek suretiyle bütün Şer'i usûl ve esaslar Türkiye Devlet hayatından tamamiyle çıkarılmıştır. Bu bir vâkıadır. Bir, hattâ bir buçuk asır süren bu vâkıa üzerinde bugün münakaşa etmek beyhudedir. Milletlerin hayatı, dini olsun veya lâ dini, her zaman kanun duvarları içinde sıkışıp kalmıyor. Bir an geliyor ki, bu ha-

yat bu duvarları aşıyor ve her millet kendi tarihi kaderine göre bir istikamet takibediyor. Bunun önüne geçemeyiz, kaideleri değiştiremeyiz. Vâkıaları değiştirmeye ve bir milleti tuttuğu tarihi yoldan çevirmeye çalışmak, ırmakları kaynaklarına akıtmaya çalışmak kadar boş bir gayrettir.

Nitekim bu keyfiyet, az çok benzeri bir şekilde Hıristiyanlıkta da böyle olmuştur. Garp memleketlerinde Hıristiyanlıkla Devlet münasebetleri az çok bizdekine benzer bir gidiş almıştır. Hıristiyanlığın, bilhassa Papa ile temsil olunan Katolik kolunun da, Müslümanlık gibi, kendi mensuplarına mahsus, bir hukuki nizamı vardır. *(Droit Canonique)* yani *"Kilise Hukuku"* denilen bu nizam ile devlet hukuku arasında, tıpkı bizde olduğu gibi, açık ve barışmaz tezatlar vardır. Meselâ, Kilise Hukuku faizi men'eder, karı-koca arasında boşanmaya aslâ müsaade etmez. Çünkü Hıristiyanlıkta karı-koca arasında ilâhi irade ile tahakkuk etmiş mukaddes bir bağ vardır. Kul iradesi bu bağı çözemez. Halbuki Garbın devlet kanunları bu noktalarda Hıristiyanlığın tamamiyle aksinedir. Katolik Kilisesi yeryüzünün en kuvvetli din teşkilatına sahip olduğu halde, bu teşkilatın merkezi olan Roma'da, bile, İtalyan Devleti'ne karşı, Kilise Hukukunu hâkim kılamamış, Devletle başa çıkamayacağını anlayarak mücadeleden vazgeçmeyi ve mâbed harimine çekilmeyi selâmeti için yegâne çıkar yol görmüştür.

Hülâsa, bugün Türkiye devlet hayatında dini usül ve hukukun yeniden hakim olmasını istemek, bizce, muhali temenni etmektir. Binâenaleyh makul olan, dini usul ve hukuku Müslüman ferdin takip ve takdirine bırakmak ve bu usul ve hukukun Devlet hukuku ile mücadeleye girmesine meydan vermemektir. Müslümanlık içkiyi, faizi, kumarı ve fuhşu men eder. Müslüman ferdine düşen, dine imtisal ederek, bu gibi menhiyattan kendini çekmektir. Devlet kanunlarının bunlara müsaade etmiş olması buna bir mani teşkil etmez. İş bu ka-

darla kalmaz da, Müslüman ferdi, Devletin kanunları da, ilhamını dinden alsın ve menhiyata müsaade etmesin, derse; dini Devletle mücadeleye sevk etmiş olur ki, bu mücadelede muhakkak surette din kaybeder. Daha açık olmak için, biz, bugünkü gidişi ve tarihi tekâmülü gözönünde tutarak, diyanetin dindarlar muhitine ve mabet harimine çekilmesine taraftarız. Bizce bugün din için selâmet bundadır. Bizce bugün din ve devlet münasebetleri sahasında dinin devletten bekleyeceği ve isteyeceği bir şey vardır: «Gölge etme, başka ihsan istemem.» dir.

Bunu anladıktan ve din hürriyetiyle buna bağlı vatandaş haklarını gördükten sonra, şimdi bu hürriyet ve hakların teminatını ve korunması çarelerini görelim.

ÜÇÜNCÜ KISIM

LÂİKLİK NE DEMEKTİR?

LÂİKLİK VE MODERN DEVLET

Lâiklik nedir?

"Lâik" kelimesinden ve bunun lûgatteki mânasından başlayalım. *(Laic=) "laique"* lâtince *(laicus)* aslından alınmış Fransızca bir kelimedir. Ve lûgat mânasiyle, ruhanî olmayan kimse, dinî olmayan şey, fikir, müessese, sistem, prensip demektir.

Katolik dünyasında insanlar ikiye ayrılır. Bir kısmına *(Clerge=) "klerje"* denir ki, bunlar din adamlarıdır ve ruhaniler sınıfını teşkil ederler. Bu sınıf da, kendi içinde tekrar, *"Regulier"* ve *"Seculier"* diye iki zümreye ayrılır. Birinci zümreye dahil olan ruhaniler, hayattan uzak yaşayan ve manastırlara kapanıp ömürlerini ibadetle geçiren zahitler *(=tekkenişinler)*dir. İkinci zümre ise, papaz, piskopos gibi halk içinde ve herkesle birlikte yaşayan Kilise hâdimleri ve bilfiil dini vazife gören âyin sahipleridir.

İşte, lâik diye, ruhaniler sınıfının bu iki zümresinden hiç birine mensup olmayan, zahit veya papaz sıfatı almayan Hıristiyanlara denir. Kelimenin bu ilk ve asli mânası genişletilerek, dinî olmayan ve ruhanî bir mahiyet taşımayan fikir, müessese, prensip, hukuk, ahlâka da "lâik" denilmiştir. Şu halde lâik hukuk deyince bundan, dini olmayan, esaslarını dinden almayan hukuk;

lâik devlet deyince de dini akide ve esaslara dayanmayan devlet anlamak lâzım gelir. Lâik kelimesi hukuk ıstılahları arasına Fransız Büyük İhtilâli ile girmiştir. İhtilâlde Fransa Devleti ve hukuku kiliseden ayrılıp dinilikten çıkınca yeni doğan bu çocuğa bir ad vermek lâzım gelmiş ve lâik devlet, lâik hukuk denilmiştir.

Bu kelime bize Meşrutiyet yıllarında girmiş ve o zaman "lâdini" diye tercüme olunmuştur. Gariptir ki, lâik kelimesi, bizde elli senelik bir ömre malik olmasına rağmen, halkımızın büyük bir ekseriyetince de hâlâ lâyıkıyla anlaşılmamıştır.

Çünkü, Hristiyanlığın aksine olarak, Müslümanlıkta rahipler ve ruhaniler diye ayrı ve imtiyazlı bir sınıf yoktur. İslâmiyette kavim ve kabile, soy ve sop imtiyazı mevcut olmadığı gibi şahıs ve sınıf imtiyazı da yoktur. İslâmiyet, bütün Müslümanların hukukta, şeref ve imtiyazda eşitliği kaidesine dayanır. Bu kaidenin bir tek istisnası vardır, o da "Allah indinde en makbul ve mümtaz olanınız, ibadet ve tâatleriyle Allah'a en yakın olanınızdır" meâlindeki âyetin müjdelediği Müslümanlardır.

İki din arasındaki bu esaslı ve tarihi ayrılık sebebiyledir ki, Müslüman-Türk, lâikliği anlamakta güçlük çekmektedir.

Din hürriyetinin düşmanları:

Din hürriyetinin, bence, bir çok değil, yalnız bir düşmanı vardır; o da, bir kelime ile taassuptur.[79]

(79) Taassup lügatte, asabiyet sahibi olmak demektir. Asabiyet, asabeye mensup olmaktır. Asebe de ferdin mensup olduğu ve âzası bulun-duğu kavim, kabile yahut millettir. Şu halde taassup aslında bir kimseyi kendi kavim ve kabilesine veya milletine bağlıyan ruhi bir bağdır. Taassup kelimesinin bu ilk ve asli manası genişletilerek bir dine veya herhangi bir felsefî veya siyasî inanca bağlanan insanların bu inanca karşı gösterdikleri sadakat ve fedakârlığa da taassup denilmiştir.

İslâm âlimleri dinî taassubu, tefrit, itidal ve ifrat olmak üzere üçe ayırmışlar ve üç nevi taassup mütalâ etmişlerdir.

Taassup, bir kimsenin kendi inancından ve kendince hakikat kabul ettiği görüş ve kanaatten başka olan inanç, görüş ve kanaatlere ve bunları taşıyanlara karşı düşmanlık beslemesi ve onları boğup susturmaya kalkışmasıdır. İşte, yalnız din hürriyetinin değil, umumiyetle vicdan ve tefekkür hürriyetinin amansız düşmanı budur. Taassup kelimesiyle ifade edilen bu düşmanlık, "sabit fikirler" nevinden kötü bir ruhî hastalıktır. Ve dinî olduğu gibi, siyasî, felsefi de olabilir.

Dinî veya başka türlü olsun, her şekliyle taassubun kaynağı kara cahilliktir. Hattâ, bundan daha kötüsüdür, çünkü hiç okumayıp kara cahil kalan insan, mümkündür ki, insaf ede ve hiç olmazsa, bilmediğini bile. Halbuki az okuyup yarı cahil ve sığ bilgin olan, çok kere öyle bir ahmak cahildir ki, bilmediğini de bilmez; ne dediğinin ve ne yaptığının farkında olmaz, çiğnediği hakikatleri ve tekmelediği hayratı görmez. Hülâsa, hak, hakikat ve hürriyet için yarı cahil ve sahte bilgin kara cahilden daha zalim ve daha tehlikelidir.

Hakkiyle bilen ve samimi düşünen bir insanın taassuba sapmasına imkân göremem. Çünkü, hakkıyle bilen, bilir ki beşeri hakikatler hep izafi kıymet taşıyan şeylerdir. Düşününüz ki, dün hak olan, bugün batıldır. Bugün batıl olan da, mümkündür ki yarın hak ola. Karadeniz'in beri kıyısında bâtıl olan, öte kıyısında haktır. Dağlar ve denizler bile hakikatlere sınır teşkil etmektedir. Ve insanlar bir gün evvel taptıkları putlara bir gün sonra tükürmektedir. Binaenaleyh hakkıyle bilen bir kimsenin taassuba sapmasına ve kendi kanaatine or-

---

Dinde taassubun tefrit derecesi, dini mübalâtsızlık ve lâübaliliktir. İtidal derecesi ve mutedil taassub ise, dini salâbet ve metanettir. İfrat derecesi de, başka din ve kanaatlere karşı düşmanlık, tecavüz ve taarruzdur.

Dikkat edersek, Türçede taassup kelimesi, bunlardan yalnız üçüncü manada anlaşılmakta ve derhal (fanatizme) gözönüne gelmektedir. Biz de bu kelimeyi Türkçedeki mânasında yâni (fanatisme) karşılığı olarak alıyor ve öyle kullanıyoruz. (Bu mevzuda meşhur Şeyh Mehmed Abduh'un merhum Mehmed Akif Bey tarafından tercüme edilmiş güzel bir makal-

taklaşmayanlara karşı düşmanlık gösterip tecavüze kalkmasına imkan yoktur. Böyle bir hareket gururdan, gurur da cehaletten gelir.

Taassubun, felsefi şekilde olanına geçelim. Bugün din ve vicdan hürriyeti düşmanı olarak dini ve siyasi iki nevi taassubla karşılaşmaktayız.

Dini taassup:

Taassubun bu türlüsü, dindarların cahilleri tarafından başka din, mezhep ve kanaat sahiplerine karşı gösterilen düşmanlıktır. Tarih bu nevi taassup yüzünden akan nice masum kaniyle, maalesef lekelidir. Dini taassubun kabarttığı hırsla işlenen zulüm ve şenaatleri burada sayıp dökmekte bir fayda görmem.

Halbuki, iyi düşünülürse, büyük dinlerin hiç birinde, hususiyle İslâmiyette taassubun, fikir ve kanaat düşmanlığının yeri yoktur ve olamaz. Çünkü dindarın nazarında, kendi dini, hakikatin kendisidir. Fakat taassup gösteren ve ceberutluk yolunu tutan bir din, hakikatin kendi tarafında olduğundan şüpheye düşmüş ve kendisini inkâr etmiş olur. Hakikat, zaferinden emin bir insan gibi, metin ve mütevazıdır. Hususiyle, İslâmiyet gibi, mensuplarını "dinde ikrah yoktur" vecizesinin etrafında toplayan bir din tecavüze ve ceberutluğa yer veremez.

Samimi bir dindarın taassuba kayması için dini bir esas mevcut olmadığı gibi, mâkul ve müdafaası kabil bir sebep de yoktur. Hakkıyle, dindar olan ve dinini bilen bir kimsenin, kendi akidelerini kendisiyle ortaklaşmayanlara karşı, ceberutluk göstermesi değil, acıması lâzımdır. Çünkü, tekrar edelim ki, dindarın nazarında kendisi doğru yolda, fakat başka din ve kanaatte olanlar çıkmaz yoldadır. Ve bunlar bir uçuruma doğru git-

mektedir. Uçuruma giden bir kimseye tekme atılmaz; Rahim ve Gafûr olan Allah buna razı olmaz. Böyle bir kimseye acınır ve mümkün olursa elinden tutulup kurtarılır. Bundan dolayıdır ki, peygamberler ve onları takiben, din aziz ve ulular neşir ve tebliğ ettikleri ilâhi hakikatlerin akl-ı selim sahibi insanlar tarafından er geç anlaşılıp kabul edileceğinden emin olarak taassuptan daima kaçınmışlardır.

İslâmiyet ve taassup:

Taassup bahsinin bu noktasında okuyucum belki bana şunu soracak ve İslâmda cihad farzdır. Kur'an'da "Mücahede" ve "Müşriklerle mukatele..." emreden, binâenaleyh tecavüz ve taarruzu hoş gören, hatta teşvik eden âyetler vardır, bunlar hakkında ne dersiniz? diyecektir. İslâm ilâhiyatçılarının af ve müsamahalarına sığınarak buna şu cevabı veririm:

Evvelâ kabul etmelidir ki, İslâmın şanlı Peygamberi insanları, cebir ve ikrah ile değil, hikmetle yani akla ve iz'ana hitap ederek güzel söz, tatlı nasihat ve inandırıcı münazara ile ilâhi yola dâvete memur edilmiştir.[80] İslâmda amellerin en faziletlisi, insanları sevmek ve insanlığa hâdim olmaktır. Nitekim, Hazret-i Muhammed, önceleri Mekke'de, on üç sene etrafını yalnız insanî ve ahlâkî mev'izelerle irşada çalışmıştır. Fakat onun bu uzun müddet içinde, bu yoldaki tatlı mücahedesinin karşılığı kendisine ve etrafına karşı yapılan dayanılmaz eza ve hakaretler olmuş; bunun üzerinedir ki, Peygamber Mekke'yi terk ederek Medine'ye göç etmeye mecbur kalmıştır. Burada kuvvetlenen ve muhitini genişleten İslâm, zulüm ve tecavüze karşı koyma imkânını bul-

(80) "Dinde ikrah yoktur" ve insanları "Rabbinin yoluna hikmet ve mev'ize ile dâvet eyle..." meâlindeki âyetler üzerinde düşününüz.

muş ve cihad bunun için emredilmiştir. Fakat şunu söylemek lâzımdır ki, mücahede ve mukatele emreden âyetlere dikkat olunursa evvelâ İslâm'da mücahedenin mutlaka silâhla muharebe ve mukatele demek olmadığı; saniyen silâhla muharebe mânasına geldiği yerde de cihadın bir tecavüz harbi değil, bilâkis, tecavüze karşı koyma zaruretinden doğan bir farize olduğu nihayet cihad farizesinin, hukuki ve ahlâki, birçok kayıtlarla kayıtlı bulunduğu kolayca anlaşılır.(81)

Tekrar edelim ki, İslâmın ilk devirlerindeki harbler taarruz harbi olmaktan uzaktır. Bunlar hep müdafaa ve varlığı koruma mücadelesidir. Mekke'deki düşmanları içinde barınma imkânından mahrum kalan Hazret-i Muhammed, bir avuç cemaatiyle, Medine'ye göç etmek gibi mühim bir karar alınca, öyle çetin ve tehlikeli bir mücadeleye atılmış oluyordu ki, bu mücadelede ya mahvolma, yahut her ne pahasına olursa olsun, kendini ve etrafındakileri kurtarma yolunu tutacaktı. Üçüncü bir yol daha yoktu.

Mücadele cidden çok çetin idi: Bir tarafta anarşi içinde bir cahiliyet ve barbar bir materyalizm, diğer tarafta ise yüksek bir Allah ideali, içtimaî ve ahlâki yeni bir hayat nizamının müjdesi olarak çarpışıyordu. İslâm

(81) Bunu isbat eden bir çok âyet vardır. Ezcümle Kur'an'da: "Ey Müslümanlar! Sizinle dövüşmeye kalkışan düşmanlarla Allah yolunda dövüşünüz. Fakat haddi tecavüz etmeyiniz, (Yâni ihtiyarlara, kadınlara ve çocuklara dokunmayınız. Sizinle muahede yapmış olan milletlere saldırmayınız. Allah tecavüz ve taarruz edenleri sevmez) denilmiştir. Görülüyor ki bu âyetle cihad farizası, evvelâ, düşman tarafından vâki olacak bir taarruza ve bir harp hâli ihdisana, saniyen de ahlâki kayıdlara bağlanmış ve bugün Devletler Hukukunun en büyük prensibi olan "Ahde vefa" kaidesi vaz'edilmiştir.

Yine Kur'an'da "Size taarruz ve tecavüz edenlere karşı siz de misliyle ve yoluyla taarruz ve tecavüz ediniz ve Allah'tan korkup kendileriyle muharebeye mezun olmadığınız kimselere tecavüz etmekten sakınınız"
denilmiştir ki, burada taarruza karşı taarruz daha sarih bir surette görülmekte; hususiyle harp halinde bile adalete riayet olunması ve harp musibetlerinin imkân nisbetinde hafifletilmesi emredilmektedir.

Diğer bir âyette de "Vatanınıza taarruz eden ve sizleri evlerinizden ve ocaklarınızdan süren düşmanlarınızı nerede bulursanız öldürünüz ve onları sizi çıkardıkları yerlerden çıkarınız" denilmektedir ki, burada taarruzun ancak taarruza karşı olabildiği şüpheye mahal kalmayacak surette sarihtir.

peygamberi bu ideali yaymaya azmetmiş ve getirdiği dini kökleştirmek için ilâhî bir vazife yüklenmişti. İşte ilk devrin harpleri, diyorum, bu azmin ve bu ilâhî vazife hissinin tabii neticeleridir. İslâm'da harbi, tecavüz ve taassubu bir kaide gibi göstermek açık bir bühtandır. Bilâkis, İslâm eski bir barbar dünyaya, dinî olduğu kadar, insanî bir nizam getirmiş ve harp zaruretini insanlık ve ahlâk kaideleriyle sımsıkı bağlamıştır.

İslâmiyetin, aslında, mutaassıp ve mütecaviz bir din olduğu iddiası, bizim bazı yarı aydınlarımızla Garbın Müslüman düşmanı tarihçilerinin ve kindar müsteşriklerinin ileri sürdüğü bir fikirdir.[82] Bu fikir, maalesef, Garpte çok yayılmış ve asırlarca Garp milletleri bu fikri mütearifeler sırasında bir hakikat görmüştür. Bereket, ki, son senelerde hakikat güneşi kin ve yalan bulutları altından sıyrılmaya başlamıştır. Son senelerde Garbin en selâhiyetli ve bitaraf tarihçileri ve fikir adamları bu iddiaları yalanlamaya koyulmuşlardır. Bugün artık anlaşılmıştır ki, "Dindarlık titizliğiyle müsaade ederlik ruhunu telif eden yalnız İslâm olmuştur. Yalnız Müslümanlardır ki, dinlerini müdafaa için giriştikleri harplerde, İslâmiyeti kabul etmeyerek, kendi dinlerine bağlı kalmak isteyenleri, serbest bırakmış ve onlara müsamaha göstermiştir. Hz. Muhammed kumandanlarına

(82) Bunu anlamak için Hazret-i Muhammed'in harp eden askerler ve kumandanlara verdiği şu hikmet dolu talimatı okuyalım:

"Çocukları sakın öldürmeyiniz. Ve düşman ordusuyla kendi toprakları üstünde harp ederken, rahat duran ahaliyi incitmeyiniz, kadınlara dokunmayınız, evleri yıkmayınız, tarlaları çiğnemeyiniz, meyveleri harap etmeyiniz. Hurma ağaçlarını kesmeyiniz. Gayri müslimlerin Allah'a kulluk eden rahip ve zahitlerine dokunmayınız."

Peygamberin izinde yürüyen ilk halife Ebu Bekir'in kumandan ve valilere gönderdiği şu tamimi de okuyalım:

"Ahaliye işkence etme. Onları faydasız yere ayaklanmaya zorlama. İyi ve âdil ol. Çocukları ve kadınları öldürme. Evlere ve tarlalara dokunma... Düşmanla bir muahede yaparken, şartlara riayet et. Hıristiyan ülkelerde yolun üzerinde rahip ve zahit insanlar göreceksin ki, kiliselerde ve manastırlarda Allah'a ibadet ve dua ile meşguldürler, bunlara işkence etme. Kilise ve manastırlarını tahrib etme." İşte İslâmın muvaffak olup kök tutmasının ve asırlara yayılan bir ömre sahip olmasının sırrı!

rahip ve zahidlere işkence etmemeyi emretmiştir. Halife Ömer Kudüs'ü aldığı zaman Hrıstiyanların kılına dokundurtmamıştır. Aynı Kudüs'ü Haçlılar zaptettikleri zaman Müslümanları kılıçtan geçirmişlerdir."[83] Rahip Michoud "Şarkta Dini Seyahat" adlı eserinde diyor ki: "Hrıstiyan milletler hesabına esef ederim ki, bunlar dinî müsaadekârlığı Müslümanlardan öğrenmeye muhtaçtırlar."[84] "Kur'an kuvvetle değil, ikna yoluyla intişar etmiş ve sür'atle yayılmıştır."[85] "Müslümanlar mağlup ettikleri milletleri kendi dinlerini muhafazada daima serbest bırakmışlardır. Hrıstiyanlar fevc fevc Müslümanlığı kabul etmişlerse, bunun sebebini Müslüman fatihlerin gösterdikleri büyük anlayış ve adalette aramalıdır."[86] Hattâ "İslâmiyet müsaadekârlığı yalnız fiilen tatbik etmekle kalmamış, onu ilâhi nizamın temeli yapmıştır."[87]

Yanlış anlaşılmasın: İslâm dünyasında dün ve bugün taassup yoktur, demiyorum. Hicretin ilk asrı ortalarından itibaren İslâm camiasına türlü soy, cins ve medeniyetten milletler katıldıkça İslâm dini bünyesine hurafelerle birlikte cahilâne bir taassup da girmiştir. Ancak, diyorum, İslâmın aslında ve saf Müslümanlıkta taassup ve temerrüdün yeri yoktur. O kadar ki, tarihte din namına yapılan harplerin çoğu, hakikatte dini değil, tamamiyle siyasidir.

Yalnız, taassup ile dini selâbet ve metaneti birbirine karıştırmamalıdır. Bir dindarın inandığı dini akide ve erkânına sımsıkı bağlanması ve bunda müsamaha ve mübalâtsızlık göstermemesi, taassup değil, dini salâbet ve metanettir ve bu lâzımdır. Din ancak dindarın bağ-

---

(83) George Rivoire: L'Islame en marche, Le mois Suisse, No. 60. Mars 1944, sahife 139.

(84 ve 85) Aynı mecmua ve aynı sahife.

(86 ve 87) Laura Vecciya Vaglieri: Apologic de L'Islame. Edit, Nilson, Paris, sah. 22-41.

lanacağı böyle bir iç disiplin sayesinde korunup devam edebilir. Tekrar edelim ki, taassup, hırçın ve mütecavizdir. Dini selâbet ise, hak ve kuvvetinden emin bir insanın sessiz vakarı gibi, metin ve sakindir.

Siyasi taassup:

Dini taassup, dedik, cahil dindarın kendi dini akidelerini mutlak surette hak ve başka akide ve kanaatlerinde mutlak surette bâtıl olduğuna inanmasından doğan bir tuğyan ve hırçınlıktır. Fakat din ve vicdan hürriyetinin düşmanı yalnız bu değildir; bunun kadar siyasi taassup da bu hürriyetin düşmanıdır. Hattâ belki daha kindar, daha zalim ve yıkıcıdır. Çünkü, dini taassupta çok kere hasbilik hakim olduğu halde, siyasî taasupta hemen daima şahsî fayda his ve hırsı hakimdir.

Siyasî taassup, bir şahsın hayat ve cemiyet hakkında kendi görüşlerini mutlak surette hak ve başkalarınınkini bâtıl telâkki etmesinden ileri gelen cahilâne bir düşmanlıktır. Bu düşmanlığın bugün bizim memlekette başlıca hedefi din ve mâneviyattır. Çünkü, hemen ilâve edelim ki, siyasi taassup koyu bir surette materyalisttir. Onun inandığı ve bağlandığı şey yalnız madde ve menfaattir. Fakat madde ve menfaat fikri etrafında kitleleri coşturup harekete getirmek kolay değildir. Onun için siyasi taassup bir efsane *(=Mythe)* yaratmaya ve bu sayede taraftar avlamaya mecburdur. Bu efsane zamanımızda, memleketlere ve tekâmül seviyesine göre, faşizm, komünizm gibi "İzm" ekli bir kelime ile süslenen bir bayraktır.

Hülâsa dinî taassup, kendisine inandırmak için, devletten kılıç kuvveti ve hizmeti isteyen mâbedin hırçınlığı ve tecavüzüdür. Siyasi taassup da, omuzlara daha kuvvetle çökebilmek için bütün hareketlerini mâbede

alkışlatmak isteyen politikanın hırçınlığı ve tecavüzüdür. Fakat, tekfirleri ve afarozlariyle, dini taassup din ve vicdan hürriyetinin bir düşmanı ise; cezaevleri, darağaçları, toplanma ve sürgün kampları ile, siyasi taassup da diğer bir düşmanıdır. Din hürriyetinin ve bundan doğan hakların bu iki düşmana karşı korunması lâzımdır. Fakat nasıl? Ve ne gibi bir tedbir ile?

* * *

Din hürriyetini koruma çaresi ve lâiklik prensibi:

Bu hürriyeti, hem dini, hem de siyasi taassuba karşı korumak için alınacak tedbir, bir kelime ile lâikliktir. Geçen devirleri bir tarafa bırakalım. *Bugün için yaşadığımız devirde ve bugünkü Avrupa hayat realiteleri karşısında, din hürriyeti ancak lâik bir devlette gün görüp yaşayabilir.* Fakat lâiklik nedir? Kelimenin lûgattaki mânasından başlayalım.

Garp hukukunda lâiklik:

Bugünün Garp memleketleri hukukunda lâiklik, din ile devletin ayrılması ve devletin din, dinin de devlet işlerine karışmaması; memlekette mevcut ve mâruf din ve mezheplere karşı devletin tarafsız bir vaziyet alması, bunlardan hiçbirini, diğeri aleyhine olarak, hususi surette imtiyazlandırmaması; buna mukabil, dinin de devlete karşı, nisbi de olsa, bir muhtariyet içinde ahlâki ve mânevi hayatın nizamı olarak hüküm sürmesidir. Lâik bir devlette hükûmet ve idare işleri ve bunları tanzim eden kanun ve kaideler, prensiplerini dini mülâhazalardan değil, sırf ihtiyaçlardan ve hayat realitelerin-

den alır. Halbuki lâik olmayan devlette kaide ve kanunlar dini esaslara dayanır. Şu halde lâiklik ne münkirliktir ne de hususiyetle din düşmanlığı demektir; sadece devlet hayatında ve âmme münasebetlerinde, dini kaide ve esasları dindarlar muhitine ve ferdi vicdanlara bırakarak sırf hayatın akışına ve münasebetlerin mantığına uymaktır.

Lâiklik münkirlik değildir:

Lâiklik sırf devlet hayatına ait bir hareket ve faaliyet prensibidir. Binaenaleyh ferdin hususî ve mânevi hayatı ve ailesi içindeki vaziyeti ile tenakuza girmez ve dindarlığı asla nefyetmez. Lâikliği dinsizlik sanmak, onu yanlış anlamaktır. İnsan iş ve münasebetler hayatında lâik olur, yâni işin ve münasebetlerin devletçe vaz'edilen kanunlarına göre hareket eder de, diğer taraftan, ferdi ve hususi hayatında dindar olarak yaşar. Tekrar edelim ki, lâiklik sadece devlet faaliyetlerine ve âmme faaliyetleri sahasına ait bir prensiptir. Ferdin hususî ve mânevi hayatı, ailesi ve sevdikleri muhiti bu prensibin dışında kalır.

Yalnız bu bahiste bir nokta üzerinde iyice anlaşmak lâzım gelir. Dinler, bilhassa İslâmiyet, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, sırf ferdi ve manevi hayatı tanzim etmekle kalmaz; aynı zamanda devlet hayatını ve içtimaî münasebetleri de nizamlar. İslâm dini hem ferdi hayatın mânevi mesnedi, hem de Müslümanlar camiasının ilâhî nizamıdır. Eğer din, sırf ibadet ve duadan ibaret olsaydı, ferd hususî hayatında ailesi ve sevdikleri muhitinde dindar kalır, münasebetler hayatında da lâik olabilirdi. Halbuki din yalnız ibadet ve duadan ibaret değil, hem de ahlâk ve hukuktur. İslâmiyet dünya münasebetlerinin hepsine ve devlet faaliyetlerine dair kaideler vermiştir ki, bunların hey'et-i umumiyesi İslâm hu-

kukiyat ve ahlâkıyatını vücuda getirir. Müslüman vatandaş, dinin yalnız ibadet ahkâmına değil, hukukiyat ve ahlâkıyatına da riayetle mükelleftir.[88] Fakat bu mükellefiyet ile lâiklik yâni münasebetler hayatında "lâ dinilik" nasıl barışır ve birlikte yürür?

İtiraf ederim ki mes'elemizin en çetin noktası üzerindeyiz. Dikkat edilirse, yalnız bizde değil, Garp memleketlerinde de lâiklik ile dinilik en çok bu nokta etrafında çarpışmış ve çarpışmaktadır. Çünkü yalnız İslâmiyet değil, Hıristiyanlık da, münasebetler hayatına dair kaide ve nizam koymuş ve bu dinde de *(Droit Canonique)* denilen bir Kilise Hukuku vücuda gelmiştir.

Mes'ele çetin olmakla beraber içinden çıkılmaz bir halde de değildir, sanırım. Yalnız mes'elenin halli çaresini nazariyattan ziyade realitelerde ve hayatın akışında aramak lâzımdır. Realite şudur: Bugün Garp medeniyeti yolunu tutan memleketlerde dini hayat ile iş ve münasebetler hayatı fiilen birbirinden ayrılmış ve her gün biraz daha ayrılmaktadır. Tanzimattan, hattâ evvelinden, yâni aşağı yukarı yüzelli seneden beri Türkiyemiz bu iki hayatın birbirinden ayrılması yolundadır. Türkiye'yi bu yoldan çevirmek ve devlet hayatını yeniden dinîyat çerçevesi içine sokmak kimsenin elinde ve iktidarında değildir. Dereleri yokuş yukarı akıtamayız; sadece yollarını açıp akışlarını düzeltebiliriz. Türkiye'de eski dini hukuku yeniden tatbike bugün için imkân yoktur. Bizde bu imkân ta İkinci Mahmud devrinden beri yavaş yavaş, Cumhuriyetten sonra da hızla ortadan kalkıp kaybolmuştur. Bugün buna imkân aramak ve bu noktada nazariyata dayanarak ısrar etmek, din mevzuundaki mücadele ve müşatemeyi devam ettirmektir. Bu ise hem diyanetin, hem de âmmenin zararınadır. İslâmiyette âmmenin zararına olan her hareket mezmum ve memnudur.

88) Bakınız yukarıda ikinci kısım, giriş, sayfa 89

Hatırlatalım ki, İslâmda dinî umur ve ahkâmdan her hangi birinin bir zamanda imâli mümkün olmazsa, o hüküm imhal olunur, yâni takip ve tatbiki başka bir zamana bırakılır. Nitekim, İslâm Hukukunun "ukûbat" kısmı yani ceza hukuku Türkiye'de hemen bir asır evvel tatbik sahasından kaldırılmış ve yerine lâik bir ceza hukuku konulmuştur. Bizim Cumhuriyetten evvelki devrin Ceza Kanunu, Fransız Ceza Kanunundan hemen hemen aynen iktibas edilmiştir. Bugün ise Türkiye'de İslâm Hukukunun yalnız "ukûbat" kısmı değil "muamelât" ve "münakehat"ı yâni akidler ve borçlar ahkâmiyle evlenme ve boşanma sistemi, hülâsa hey'et-i umumiyesiyle bütün İslâm Hukuku bu vaziyettedir. Biz istesek de, istemesek de vaziyet bugün budur. Bu vaziyet tarihi bir oluşun ve sosyolojik vukuat seyrinin doğurduğu bir neticedir.

Bu bahsi bitirmeden bir noktaya daha tekrar gelmek isteriz. Lâik devlet nizamı içinde yaşayan bir dindar, mensup olduğu dinin ibadet ahkâmını olduğu gibi, "muamelât" ve "münakehat" yani bugünkü tabirlerle akidler, borçlar ve evlenme ahkâmını da isterse, ferden ve şahsen takip edebilir. Buna mani ve bunun lâiklik esasına aykırı bir ciheti yoktur. Meselâ, dini nikâhın lüzümuna kani olan, isterse, sivil nikâhtan sonra bir de dini nikâh yapar. Faizin dinen memnu olduğuna kani olan faiz alıp vermez. Hülâsa, devletin kanun ve nizam ile yapılmasını men etmediği veya yapılmamasını emretmediği her iş ve muameleyi dindar, mensup olduğu dinin kaidelerine uyarak yapabilir.[89] *Şu halde bu bakımdan lâiklik, münasebetler hayatına dair olan dini kaide ve kanunların, resmiyetten kalkması; bunların, devlet müeyyidesini kaybederek, hususi hayata çekilip vicdanlarda yer almasıdır.*

(89) Bakınız: İkinci Kısım (Dinin emirlerini yerine getirme hakkının hududu) bahsi.

Lâiklik din düşmanlığı demek hiç değildir:

Gerçi vaktiyle Fransız İhtilâlini din düşmanlığı ile kana ve ateşe boğan Jakobinlerden sonra, iki dünya harbi arası devirde, bazı memleketlerde, lâiklik perdesi arkasında kindar bir din düşmanlığı güden siyasi taassuplar görülmüştür. Fakat bunlardan bazılarını İkinci Dünya Harbi fırtınası silip süpürmüştür. Bugün ayakta durabilen bazıları da, oynadıkları facianın dehşetinden kendileri bile ürkmüş görünüyor.

Lâiklik, diyorum, ne münkirliktir, ne de hususiyle din düşmanlığıdır. Lâiklik din ile devletin birbirinden ayrılması; dinin mâna ve ruh âleminde ve ferdin, hususî hayatı ile ailesi hariminde, devletin de madde ve cisim âleminde ve cemiyetin umumî hayatında hükümran olması demektir. Lâik devlette din vatandaşın ruhunda ve ahlâkıyatında, hususî ve manevî hayatında, devlet ise cisminde ve umumî münasebetlerinde hüküm süreceğine göre; ferdin ruhu ile cismi birbirinden ayrılmış ve iki ayrı kumanda merkezine bağlanmış olacaktır.

Fakat canlı, akıl ve irade sahibi bir mevcudun ruhu ile cismi birbirinden ayrılır mı? Ayrılırsa mevcut yaşayabilir mi? Diyecek ve ilâve edeceksiniz; yaşayamayacağı içindir ki, bünyesinden dinîliği kovup çıkaran modern devlet, -tabir caizse- yeni bir lâik din aramış ve bunun ırk ve insaniyet gibi fikirlerde bulunduğunu sanmıştır. Fakat sorarız: Bu berikiler din akidesinden daha mı az *(mythiqu)* ve metafizik *(metaphysique)* dir? Çetin bir münakaşa mevzuu, fakat bahsimizin dışında. Biz burada lâikliğin Garp hukukundaki manası üzerindeyiz. Bu manaya göre, tekrar edelim ki, lâik devlette din ve devlet ayrılacak, biri ruh ve vicdanlar sahasında, diğeri de münasebetler dünyasında hüküm sürecektir. Bunu anlamak ve bu vaziyeti iyice görmek için lâik devletin tam zıddı olan diğer iki devlet sistemini gözden

geçirmek lâzımdır. Bunlar "Dine bağlı devlet" ve "Devlete bağlı din" sistemleridir.

Dine bağlı devlet sistemi:

Orta ve yeni zamanlar Avrupasında ve yakın senelere kadar bizde yaşanmış olan bu sistemde, cemiyet içindeki bütün hayat ve münasebetler, uzaktan veya yakından, doğrudan veya dolayısiyle, hep din kaide ve kanunlarına bağlanır ve dini bir nizam içinde cereyan eder. Hukuk, ahlâk, kanun, tahsil ve terbiye, hattâ ilim ve san'at bile dini düşünce ve esaslara göre âyarlanır ve memleket mâbedden idare edilir. Devlet ise, dini müessese ve nizamın muhafazasına memur bir jandarma rolünde kalır. Bu suretle yalnız ruhani hâkimiyeti değil, aynı zamanda cismani hâkimiyeti de emrinde tutan mâbed -diyanet aslında mevcut olmasa bile-, ister istemez taşkın bir taassuba kayar; devlet kuvvetleriyle silâhlanan ruhaniyet, memlekette başka din, fikir ve kanaatlere karşı bir müsaadesizlik yoluna sapar. Hususiyle serbest fikir ve kanaatlere karşı koyu bir taassup zihniyeti içinde boğulup kalır. Telkin, ikna, tatlı söz ve güzel mev'ize yollarını bırakarak zorbalığa kalkışır. Bir Hallac-ı Mansur'u,[90] Şehabeddin-i Sühreverdi'yi[91] mahkûm ve idam eder. Engizisyonlar kurar. Tarihteki din ve mezhep kavgaları, Sünnilik, Katoliklik, Protestanlık mücadeleleri hep devlet kuvvetlerine arka veren dini taassubun eserleridir.

Dine bağlı devlet sistemindeki bu taassup taşkınlığı, kabına sığmayan bir kuvvetin bütün hayat ve münase-

(90) Hallac-ı Mansur, İslâm'ın meşhur mutasavvıflarından olup şeriate aykırı sözler söylemekle suçlandırılarak Hicretin 306'ncı senesinde Bağdad'da idam olunmuştur.

(91) İslâm'ın meşhur hakim ve mutasavvıflarından olup akide bozukluğu ile suçlandırılarak Hicretin 585'inci senesinde otuzaltı yaşındayken idam olunmuştur.

betleri din esasları ile çerçevelemek istemesinden ileri gelir. Bu sistemde mâbedin telkin ve ikna kuvveti zayıflamış ve bunun yerine tahakkûm ve ceberrutluk kuvveti almıştır. Memurlaşan, üniforma ve saltanat sevdasına kapılan din adamlarının ilmi ve ahlâki kıymeti düşmüş ve gözlerini şahsî menfaat kayguları bürümüştür. Bu adamlarda dini sadakat, salâbet ve feragat hislerinin yerini menfaat ve ihanet almıştır. Bir din için en büyük tehlike, hâdimlerinin memurlaşması, kürk ve saltanat hırsına düşmesidir. Bu tehlikeyi bildikleri içindir ki, Ebu Hanife ve Ebu Bekir El Râzi gibi İslâm ululları kendilerine teklif edilen devlet memuriyetini, kabul etmemişlerdir. Meşhurdur ki, Hanefi mezhebinin sahibi İmam-ı Âzam Ebu Hanife, Abbasî halifelerinden El Mansur'un kendisine ısrarla teklif ettiği Kadı-ı Kuzatlığı reddetmiş ve bu yüzden hapsolunup dövülmüştür. Tarihçiler bu reddi muhtelif şekillerde tefsir ederler. Fakat bizce bunun sebebi, bu büyük İslâm dahisinin memurlaşıp saltanat sevdasına düşmekten korkması ve bu hususta din adamlarına örnek olmak istemesidir.

Bizde ötedenberi din terakkiye mâni midir, değil midir? diye münakaşa edilir, durulur. İkinci Meşrutiyetten beri pek moda olan bu mes'ele hakkında bizim diyeceğimiz şudur: Din esasında elbette terakkiye mâni değildir. Mâni olsaydı, sekizinci asırdan on dördüncü asra kadar bütün parlaklığıyla hüküm süren bir İslâm ilim ve medeniyeti doğmazdı. Terakkiye mâni olan sapıklıktır ve dinin devlet kuvvetleriyle silâhlanıp saltanata düşmesidir.

Devlet kuvvetleriyle silâhlanan din terakkiye mânidir:

Çünkü mâbed hariminden taşarak taassup karanlıklarına dalan ve devlet kuvvetlerine arka verip saltanat

sevdasına düşen din, ister istemez başka dinlerin ve hususiyle serbest fikir ve kanaatlerin düşmanı kesilmeye mahkûmdur. Terakkinin ise başlıca şartı, fikir ve kanaatlere hürmet ve müsaade ederliktir. Taassup ile terakki birbirinden nefret eder. Bunlardan birinin bulunduğu yerden diğeri hemen kaçar. Dikkat edersek, Türkiyemizin modern terakkide geç kalması sebeplerinden birinin ve belki başlıcasının, yakın zamanlara kadar bizde devletin dine bağlı kalması ve bu yüzden memleketin silâhlı taassubdan kurtulamamış olmasıdır. Taassup esasen başlı başına terakkinin düşmanı iken, bu bir de devlet kuvvetleriyle silâhlanırsa memleket için bir belâ kesilir.

Mâbet hariminde kalan din terakkiyi destekler:

Mâbet hariminden taşarak devletleşen dinin terakkiye mani olmasına mukabil; politikadan, kürk ve koltuk hırsından yahut devletten ekmek parası dilenme sefaletinden kurtulan din de terakkiyi kamçılar hatta terakkiye zemin olur. Çünkü bir memlekette müsaade ederlik zihniyeti terakkinin bir şartı ise hasbilik ve feragatle çalışma da diğer bir şartıdır. Kısa görüşlülük ve maddi menfaat kaygusu terakki düşmanlarının başında gelir. Hasbiliğin ve feragatin en zengin kaynağı ise din ve maneviyat terbiyesidir. Ancak bu terbiyedir ki, insanı egoistliğin pençesinden kurtarır ve ona feragat ve fedakarlığın emsalsiz zevkini tattırır. Bunun içindir ki, "Vahdaniyet akidesi"nin kâşifi Eflâtun'dan, devrimizin fikir ve felsefe dâhilerine kadar, tarihte insanlık, uğrunda çalışmış ve terakkiye hizmet etmiş olan büyük âlim ve filozofların hemen hepsi, Allah'ı tanımış mâneviyatçı insanlardır.

Tekrar edelim ki, insanlığın terakkisine, iyilik yolunda ilerlemesine ve yüksek duygulara yükselmesine mâni olan dinin kendisi değildir. Olamaz, çünkü bütün büyük dinler, hususiyle İslâmiyet, hep iyilik, insanlık ve ahlâk telkin etmektedir. Terakkiye mâni olan evvelâ din fikrine ve saf Allah duygusuna eklenen bir takım hurafe ve esatirdir. Saniyen de din adamlarının silâhlanarak taassup yoluna sapması, diğer dinlere ve serbest fikir ve kanaatlere meydan okur bir hal almasıdır. Nasıl mâni olur ki, din ruhun gıdası, terakki aklın meyvasıdır. Dinin merkezi yürek, terakkinin merkezi kafadır. İnsanda his ile zekâ, yürekle kafa birbirini nefyeder mi ki, din terakkiyi nefyetsin?

Devlete bağlı din sistemi:

Dine bağlı devlet sisteminde, dedik, ferdî ve içtimaî hemen bütün hayat, en teferruatına varıncaya kadar, dini kaide ve esaslara bağlanmaya çalışır; devlet hayatı ve içtimaî münasebetler mâbedden yâni fiiliyatta memurlaşan din adamları (=Ulemâ-i rüsum) tarafından idare edilmek yolu tutulur. İtiraf etmelidir ki, bu sistemde kâh devletle omuz omuza yürüyen ve kâh onu emri altına alan memurlaşmış din adamları, yatağından taşan ırmak halini alır; kör ve kindar bir taassuba saplanır ve bütün ilerlemelere karşı isyan ve mukavemet kalesi teşkil eder.

Bereket ki, bugün bu sistem medeni memleketlerin hepsinde ömrünü yaşayıp rolünü oynamış ve tarihe karışmıştır. Fakat bugün, bazı memleketlerde, bunun yerine, hayat ve cemiyet için daha az zararlı olmayan, diğer bir sistem yâni dinin devlete bağlanması sistemi geçip oturmuştur. Gerçi bu sistemde lâiklik taklit edilerek, dini kaide ve kanunlar devlet hayatından çıkarılır ve devletle mâbed birbirinden ayrılırsa da, bu ayrılma-

nın hukuki neticesi olarak dini müessese ve teşkilatın devlete karşı muhtar bir vaziyet alması lâzım gelirken bilâkis bunlar, tamamiyle devletin yâni fiiliyatta hükûmetin koltuğu altına konulur, diyanet siyasete kurban edilir.

Devletin dine bağlanması sisteminde siyaset ve idareye diyanet ve din adamları hâkim olduğu gibi, dinin devlete bağlanması sisteminde de, onun tamamiyle aksine olarak, diyanete siyaset ve hükûmet adamları hâkim olur. Dinî müessese ve teşkilatı onlar kurar, onlar kapar, onlar idare eder. Din adamlarını vazifeye onlar tayin eder, onlar mükâfatlandırır, cezalandırır, hattâ onlar doyurur. Hülâsa bu sistemde hükûmet adamları bütün dinî hareket ve hayatı ellerinde tutarlar ve diniyata diledikleri gibi istikamet vererek onu politikalarının sadık bir hizmetkârı görmek isterler. Ve bu yolda tabiatıyla feci bir siyasi taassuba ve körlüğe saplanırlar. Dine bağlı devlet sisteminde din adamları nasıl birer Sezar kesilirse, devlete bağlı din sisteminde de hükûmet adamları ve her cins huydan politikacılar birer fuzuli din doktoru ve ehliyetsiz reformatör rolü oynamaya kalkışırlar. Dinin asırlar içinde yerleşmiş, örfi ve tarihi birer hakikat kıymeti almış olan akîde ve erkânı, usûl ve âdâbı üzerinde, tıpkı oyuncaklarıyla oynayan çocuklar gibi, oynamaya yeltenirler. Diyanete ve dinî hayata dair indî kararlar vererek bunları jandarma ve polis kuvvetleriyle icraya kalkışırlar. Din adamlarına ve dini müesseselere karşı memleket havasında bir soğukluk ve efkârda bir düşmanlık yaratmağa kalkışırlar. Memlekette Allahsızlığı bir moda haline koyarlar. Mâneviyatla alay ederler. Diyanete karşı lâübaliliği ve din adamlarına karşı hakaret etmeyi bir nevi ilerilik gibi gösterirler. Bu sistemin mekteplerinde çocuklara dinden yalnız onu tezyif için bahsedilir. Tarih ve felsefe dersleri gibi kültüre ait ders kitaplarında çocuklara,

açıktan olmazsa, hileli ve örtülü bir şekilde din aleyhtarlığı telkin olunur.

Dinin devlete bağlanması sisteminde mâbedin muhtariyeti hattâ başlı başına bir varlığı kalmaz. Onun varlığı sırf hükûmet adamlarının müsaadesine bağlıdır. Bu sistemde, sırf cehaletlerinin verdiği küstahlığa güvenen bir takım politika düşkünleri devlet kuvvetlerine arkalanarak taştıkça taşarlar, ortalığı tehdit ve tedhiş havasına boğarlar: Bu havadan faydalanarak diyaneti ve dindarları binbir şekilde tahkire kalkışırlar. Bu sistemde din namına konuşma ve dinin erkânından olan talim ve tedrisi, neşir ve telkin vazifelerini yerine getirme yasaktır. Böyle bir hareket müthiş bir suç teşkil eder. Bu sistemin politikacı taraftarları, din adamlarından ve dindarlardan tezyifkâr bir lisanla bahseder ve devlet kuvvetlerini dindarlar aleyhine teşvik ederler.

Hülâsa, devletin dine bağlanmasını hukuken ayırd eden nokta, cismanî kuvvetlerin ruhanî hâkimiyete tâbi kalması ve yukarıda dediğimiz gibi, devletin din kanunlarıyla idare edilmesidir. Berikini, yâni dinin devlete bağlanması sistemini ayırd eden nokta ise, tamamiyle aksine olarak, ruhaniyetin maddi ve cismani kuvvetler eline ve emrine geçmesidir. Dinin devlete bağlandığı memleketlerde dini teşkilat ve personel devlet kadrosu içine alınır. Personeli memurlaştırılıp emir kulu haline konulan dini teşkilâtın hiç bir nevi muhtariyeti ve karar selâhiyeti kalmaz.

Lâiklik bir itidal ve muvazene sistemidir:

Din ve devlet arasındaki hâkimiyet mücadelesinden doğan iki zıd sistemi gözden geçirdikten sonra şimdi lâikliğin nasıl bir ortalayıcı ve mutedil sistem olduğunu anlamak kolaylaşmıştır. Filhakika lâiklik devletin dine

ve dinin devlete bağlanması sisteminin her ikisine de ayni derecede muarız ve her ikisini aynı şekilde nefyeden üçüncü bir itidal ve muvazene sistemidir. Bu sistemde ne devlet dine, ne de din devlete bağlanır. Sadece din ve devlet birbirinden ayrılır ve her biri diğerine karşı muhtar (=Autonome) bir vaziyet alır. Devlet ne din bezirgânlığı yapar, ne de din düşmanı kesilir. Buna mukabil, din de ne devlet müşavirliğine, ne de siyaset kâhyalığına kalkışır. Lâik devlette, tekrar edelim sadece ruhanî ve cismanî kuvvetler birbirinden ayrılır ve bunlardan her biri kendi hariminde yani din, ferdi vicdanlarda, devlet de siyaset ve idare sahasında hükümran olur. Ruhanî kuvvetin merkezi mâbedtir. Cismanî kuvvetin merkezi de, bugünkü demokratik nizamda, parlamentodur. İşte ruhanî ve cismani iki kuvvetin bu suretle ayrılması ve her birinin kendine mahsus sahada hükümran olması cemiyette bir itidal ve muvazene havası yaratır. Vatandaşın din hürriyeti ve buna bağlı hakları ancak böyle bir itidal ve muvazene havası içinde gün görüp yaşayabilir.

Şu noktaya dikkat olunsun ki, lâik sistemde din ile devlet, mâbet ile hükûmet birbirinden ayrılacak ve her biri kendi sahasında kalacaktır demek, bunlar birbirine karşı lâkayd ve yabancı yahut, daha kötüsü birbirine rakip olacak demek değildir. Aslâ! Bilâkis, bu ayrılış, evvelâ, ruhani ve cismanî iki kuvvetin bir elde ve bir merkezde toplanarak kabına sığmaz bir hal almasın; saniyen de, bu ayrılış sayesinde kuvvetlerden her biri kendine mahsus sahada kalsın ve burada daha büyük bir kemal ve ihtisas ile işlesin içindir. Birbirinden ayrılan din ile devlet, mâbet ile hükûmet birbirine karşı lâkayd ve yabancı kalamaz. Hele bunlar birbirine karşı rakip ve düşman vaziyet aslâ alamaz. Zira, iyi düşünülürse, mâbedin ve hükûmetin son ve en yüksek hedeflerinden biri de: cemiyet ve dolayısıyla ferddir. Her ikisi de insan ferdinin iyiliği, emniyeti, huzur ve rahat

içinde yaşaması içindir. Mâbed bu hedefe ferdin iç âlemini hükûmet ise dış münasebetlerini tanzim etmek suretiyle yürür. Ne mutlu o memleketlere ki, toprakları üstünde mâbed ile hükûmet, aynı bir yolun yolcusu iki dost gibi kol kola gider!

Din ve devlet münasebetleri ihtiyaçlardan doğar:

Zannediyorum ki, din ile devlet arasındaki bağlılığı ve bunun şeklini tarihi ihtiyaçlar ve içtimaî realiteler tayin etmektedir. İptidai devirleri geçelim, büyük dinleri alalım. Bilindiği gibi, Hrıstiyanlık Roma'da kuvvetli ve merkeziyetçi bir devlet ile karşılaşmış ve devrine göre, ileri bir içtimaî muhit bulmuştur. Yalnız Hıristiyanlığın zuhuru sıralarında Roma devleti görünüşte kuvvetli ise de, hakikatte çürümüş ve çöküntü alâmetleri göstermeye başlamıştı. Bu vaziyetteki bir devlet camiasında yeni doğan bir din için iki şıktan birini kabul etmek vardı. Ya devlet işlerine karışıp onunla birlikte harcanıp çürümeliydi, yahut da bu işlerden uzak kalarak bu sayede hem temizliğini muhafaza etmeli, hem de henüz pek zayıf varlığı üzerine politikanın kıskançlığını ve düşmanlığını çekmemeliydi. Büyük Hrıstiyan azizi Saint Paul "Sezar'a ait olanı ona, Allah'a ait olanı da Allah'a bırakınız" düstürunu koyarak, Hrıstiyanlığa ikinci şıkkı tercih etmesini ihtar etmiş ve Hrıstiyanlık ile devlet arasındaki münasebetin şeklini göstermiştir.

Buna mukabil İslâmiyetin karşılaştığı durum daha başka olmuştur. İslâmiyet, doğduğu topraklar üstünde siyasi bakımdan bir anarşi ve bitmez tükenmez bir kavim ve kabile kavgasiyle, içtimaî bakımdan da koyu bir cahiliyet ile karşılaşmıştır. Binâenaleyh ister istemez, içinde bulunduğu bu anarşik cemiyetin hükûmet otori-

te ve nizam ihtiyacını temine koyulmuştur. İslâmiyetin bünyesindeki devlet ve otorite ile sıkı münasebet ve bağlılık bundan ileri gelmiştir. Bu bağlılığın bir sistem halini alması ve İslâm Devletlerinde "din içinde devlet" ve saltanat şekline dökülmesi Ebû Süfyan oğlu Muaviye ile başlar. Emevilerin bu ilk halifesidir ki, İslâmî an'anede din ile devlet ihtişamlı bir saltanat şeklinde birleşir ve bundan evvelki basit ve pederşahî idare yerine, artık politika esası ve büro teşkilatı üzerinden yeni bir idare kurulur ve bu hal bütün İslâm Devletlerinde bir gelenek olur gider.

Fakat bugün ihtiyaçlar ve bunları doğuran realiteler tamamiyle değişmiştir. İslâmiyette şu bir akidedir ki, zamanların değişmesiyle dinin amel ahkâmı da değişir. Din ile devlet münasebetleri İslâm dininin itikadî ahkâmından değil, sırf âmeli ahkâmındandır. Dünden hattâ başlangıçtan beri din ile devletin birleşmesini icabeden hattâ devletin tamamiyle dinî bir mahiyet almasını emreden ahkâm bulunabilir. Madem ki, diyoruz, bu ahkâm itikadî değil, amelîdir ve madem ki dinin amelî ahkâmı zamanın ve hayat şartlarının değişmesiyle değişir; o halde dün olduğu gibi bugün de din ile devletin birleşmesi lâzım gelmez. Çünkü zaman ve şartlar değişmiştir. Binâenaleyh değişen zamanın ve hayat şartlarının icabına göre hareket etmeye; dinin her amelî meselesi gibi, bu meseleyi de zamanla hayat şartları altında mütalaâ ve halletmeye mecburuz.

Böyle mütalaâ ettiğimiz takdirde bugün dinin devletten ve politikadan uzak kalması, yaşaması ve vazifesini hakkiyle görebilmesi için, hükûmet ve siyasetten yakasını sıyırması ve hâkimiyetini ferdî fiiller ve ferdî vicdanlar diyarında tesis etmesi bir zarurettir. Bugün din için selâmet bundadır. Bu realiteyi görmemek ve diyaneti politikanın kuyruğu haline koymak, ona hizmet değil, kanaatimce ihanet etmektir.

Tekrar edelim ve iyi anlaşalım ki, bugün dinin devletten bekleyeceği bir şey vardır: *"Gölge etme, başka ihsan istemem"*dir. Lâikliğin mânası ve bugünün din ve devlet münasebetlerindeki rolü de budur: Yâni dini devlete, devleti de dine tâbi olmaktan kurtarmak ve bu sayede mâbed ile hükûmet arasındaki tezatları kaldırmak; mâbedin ferdi vicdanların kalesi, hükûmeti de madde ve menfaat dünyasının nâzımı yapmak suretiyle aradaki iktidar kıskançlıklarını en küçük haddine indirmektir.

Zamanımızda lâik rejimde olmayan bir devlette, diyanet, ister istemez politikanın emrine girmeye ve politikacıların bir maşası olmaya mahkûmdur. Esasen, tarihe dikkat ederseniz, dinin en kuvvetli olduğu ve devletin tamamiyle dine bağlandığı devirlerde bile bu, böyle olmuştur. Şu kadar ki o devirlerde devlet adamlarından bir çoğu dindar insanlar olduğu için dinin politika emrine girmesi büyük bir mahzur teşkil etmemiştir. Bugün ise herkes biliyor ki, vaziyet tamamiyle başkadır; bugün devlet adamlarından dini salâbet sahibi olanları -hiç yok değilse de- muhakkak ki, çok azalmıştır. Dindar olmayan kimselerden dinin ahkâmını yerine getirmeyi beklemek riyaya ve sahteliğe meydan açmaktır. Riyanın ve sahteliğin ise dinde yeri yoktur. Din, inanmış ve iman nuru ile aydınlanmış samimi insanların himmetleriyle yaşar. Binâenaleyh tekrar edelim ki, bugün din ile devletin birbirlerinden ayrılması ve her birinin kendi sahasında kalması; devletin dine dinin de devlete ve siyasete karşı tarafsız bir durum alması, yâni, bir kelime ile lâiklik, devrimizin ihtiyaçlarından doğan bir zarurettir.

Lâik rejimde mâbed siyasete karışmaz; devlet faaliyetlerine direktif vermez; hükûmet politikasını dine uygunluk bakımından tenkid ederek dindarları aleyhe teşvik etmez, hülâsa din adamları birer politikacı kesilmez. Buna mukabil, devlet de diyanete karışmaz;

hükûmet adamları dini kendi emellerine ermek için bir merdiven olarak kullanmaz ve hepsi birer fahrî ve fuzulî din müçtehidi rolü almaz.

Hemen ilâve edelim ki, lâik rejimde devlet dine karışmaz demek, dinin iman, ibadet, tâlim ve tedris işlerine müdahele etmez ve resmen muayyen bir dinin ahkâmını, kendi işlerine rehber almaz, demektir.

Yoksa, meselâ Türkiye gibi, nüfusunun büyük bir ekseriyeti Müslüman olan bir memlekette, devlet, dini teşkilâta ve müslüman halkın dini ihtiyaçlarını temine yardım etmez demek değildir. Bir halk hükûmetinin başta gelen prensibi, halk için çalışmaktır. Binâenaleyh halkın dini ihtiyaçlarını düşünmek ve bunları temin etmek halk hükûmetinin vazifesidir. Eğer bir memleket halkının ihtiyaçları sırf sağlık, servet ve konfor, ilim ve eğlenceden ibaret olsaydı, devlet de yalnız bu ihtiyaçları düşünürdü. Halbuki bu meyanda halkın dini ihtiyaçları da vardır. Ve bunların tatmini cemiyet için mühimdir. Devlet bu ihtiyaçlara da yardım etmeye ve bunları düşünmeye mecburdur. Bugün garp memleketlerindeki Kilise vergisi ve buna devletin müsaadesi bu düşünceye dayanır. İsviçre'de vatandaşlar ihtiyarî mahiyette kilise vergisi verir.

* * *

Hülâsa, zamanımızda ve tekâmülün bugünkü merhalesinde din hürriyetinin ve bundan doğan hakların teminatı ancak devletin lâik olmasındadır. Lâik olmayan bir devlette bu hürriyetin güvenilir bir teminatı yoktur ve olamaz. Çünkü, evvelâ dine bağlı devlet sistemini alırsak, bu sistemde devlet resmen bir dine sahip ve bütün hukukiyat ve teşkilâtiyle muayyen bir dinin kaide ve prensiplerine tâbi olacağından; *"devlet dini"*nden başka bir dine sahip ve bütün hukukiyat ve teşkilatıyla muayyen bir dinin kaide ve prensiplerine

tâbi olacağından; devlet dininden başka bir dine sahip veya hiçbir dine mensup olmayan kimseler için, tabiatiyle din ve vicdan hürriyeti teminatsız kalır. Bir kere bu takdirde, devlet dininden başka bir dine sahip olanlar, kendi dinlerinden başka, kanaatlerince bâtıl bir dinin ahkâmına riayet etmeye mecbur edilmiş olur. Çünki unutmamalıdır ki, samimi bir dindarın nazarında kendi dini hak, başka dinler bâtıldır. Bu halde *"devlet dini"*nden başka bir dine mensup olanlar kendi hak dinleri dururken, başka bir bâtıl dinin kaidelerine tâbi kılınmış ve binâenaleyh din hürriyetinden mahrum bırakılmış olurlar. Hiçbir dine mensup olmayanlar ise, bunlar da inanmadıkları bir dinin esaslarına riayete mecbur ve dolayısiyle vicdan hürriyetinden mahrum edilmiş olurlar.

Saniyen devlete bağlı din sistemini alırsak, burada din doğrudan doğruya politikanın emrine ve hizmetine girmiş, kudsiyet ve ruhaniyetini kaybetmiştir. Bu sistemde de din adamları memurlaştırılmış ve bunların imanları menfaat ve üniforma mukabilinde satın alınmıştır. Binâenaleyh böyle bir rejimde din hürriyetine teminat aramak esesen mânasızlıktır.

Lâiklik prensibini samimiyetle kabul ve tasvip eden bir devlette bütün bu aksaklıklar bertaraf edilmiş olur. Dindarlar, mensup oldukları mâbed içinde inandıkları din ile başbaşa bırakılmış, hiçbir dine mensup olmayanlar ise, onlar da kendi talihlerine terkedilmiş olur. Bu sayede, din, ilim ve felsefeden her biri kendi sahasında ve her üçü aynı bir gayeye yâni insanın insan tarafından istismarını önlemeye yürür.

DÖRDÜNCÜ KISIM

TÜRKİYE'DE DİN VE DEVLET MÜNASEBETLERİ TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

Ey Hak!
Bildim seni âlemde penahım
Âlemde budur varsa günahım
Abdülhak HÂMİD

Din ve devlet münasebetleri bahsindeki sistemleri gözden geçirdikten ve lâikliğin modern devletteki yerini ve rolünü gösterdikten sonra, şimdi şu noktaya cevap verelim: Türkiyemiz bu sistemlerden acaba hangisi üzerindedir?

Eğer Hakk'ın diliyle konuşmak bir suç sayılmazsa, tereddütsüzce diyeceğiz ki, Türkiye bugün ve otuz küsur senelik bir devir içinde dinin devlete bağlanması sistemindedir.

Türkiye Anayasasının 1928'den beri tam lâik bir anayasa olmasına ve hükûmet adamlarımızın, sırası geldikçe, Türkiye'de lâiklik tesis etmiş olmakla övünmelerine rağmen, Türkiye henüz, Garp hukukundaki mânası ve şekliyle, lâikliği tatmamıştır. Garp hukukunda lâiklik, devletin din ve mâbed işlerine müdahalesini maskelemeye yarayan bir paravana değildir; fakat din

ve vicdan hürriyetinin en sağlam bir teminattır. Bizde ise, lâikliğin zıddına olarak, diyanet bütün teşkilatı ve personeliyle hükûmet adamlarının emri altına girmiş ve din işleri sımsıkı devlete bağlanmıştır. Uzun bir tarihi oluşum, siyasi ve içtimaî vukuat silsilesinin bir neticesi olan bu vaziyetin nasıl doğup yerleştiğini burada hülâsa olarak göstermek faydalı olur.

TÜRKİYE'DE ÜÇ DEVİR VE ÜÇ SİSTEM

Türkiye'nin din ve devlet münasebetleri tarihine dikkat edersek, bunun üç devre ayrıldığını ve birbirinden farklı üç sistem arzettiğini görürüz. Birinci devir "dine bağlı devlet" sistemi devridir ki, Osmanlı devletinin kuruluşundan, daha doğrusu Osmanlı padişahlarının Yavuz Sultan Selim ile Halife ünvanını almalarından itibaren ondokuzuncu asrın birinci yarısı sonlarına kadar devam eder. İkinci devir 1839 "Gülhane Hattı"nın ilânından 1924'de şimdiki Diyanet İşleri Reisliği teşkilâtının kurulmasına kadar süren "yarı dini devlet" sistemi devridir. Nihayet, üçüncü devir 1924'den beri içinde yaşadığımız "devlete bağlı din" sistemi devridir.

1 – Türkiye'de dine bağlı devlet sistemi:

Bizde dine bağlı devlet, imparatorluk devrinin sistemidir. Filhakika Osmanlı devleti kuruluşunda İslâmi bir devlet olmuş ve son günlerine kadar, asırları kaplayan ömrü boyunca, dine bağlı kalmıştır. Yalnız bu bağlılık hep aynı kuvvette gitmemiş, evvelleri çok sağlam ve samimi iken, sonraları gevşek ve riyacı bir gidiş almıştır.

Osmanlı imparatorluğunun dini vasfı, hususiyle Osmanlı hünkârları, Yavuz Sultan Selim ile,[92] Halife ün-

(92) Yavuz Sultan Selim'e kadar Osmanlı hükümdarları sadece devlet Reisi iken, bu padişah, halife ünvanını almıştır ve böylece bir ruhaniyet iktisab etmiştir. Bilindiği gibi Yavuz Selim Mısır'ı zaptedince; o zamanlar Abbasilere mensup halifelerin sonuncusu Mütevekkil Al Allah ile görüşerek kendisinden "Emânât-ı Mükaddese"yi ve "Alâmât-ı Hilâfet"i devir almıştı. (Hicri 923). Bu tarihten sonra artık Osmanlı Hünkârları "Halife-i Müslimin", "Hâdimü'l-Haremeyn", "Emirü'l-Müminin", "Halife-i Rûyi Zemin" ünvanlarıyla yâdedilmişlerdir.

van ve selâhiyeti aldıktan sonra, tamam olmuş ve kemalini bulmuştur. Artık Osmanlı Padişahı devlet başında yalnız en yüksek bir siyasi şahsiyet ve Osmanlıların metbuu değil, hem de, âhir zaman peygamberinin halefi ve vekili sıfatiyle en yüksek dini ve ruhani bir şahsiyettir. Ve bu sıfatla bütün dünya Müslümanlarının metbuu ve hâmisidir. Devletin Anayasası Şeriat, hükûmet ve idare umdesi de saltanattır. Devletin, bütün hususi hukuku gibi, âmme hukuku ve idare esasları da doğrudan ve dolayısıyla İslâm dininin kanunlarına dayanmaktadır.

Gerçi devlette "Kanunname-i Padişahi"ler vardır ve Halife Sultan, bu sıfatla, (mülk ve milleti) idare için gerek hususi hukuka ve gerek âmme hukukuna mütedair, kanun ve nizamlar koyar ve tebasını bunların ahkâmına riayete mecbur eder; fakat bütün bu kanun ve nizamların "Şer'i Şerif"e uygun olması şarttır.(93) Devletin hiçbir kanun ve nizamı "Şer'i Şerif"e aykırı bir hüküm ihtiva etmez. Halife-Sultanın vazifesi ve ifasiyle mükellef olduğu şey "emr-i bilmâruf ve nehyi anilmünker"dir, yâni Şeriat kanunlarının emir ve nehyini yerine getirmektir. Halife-Sultan bu kanunların hiç bir hükmünü terkedemez ve şer'in gösterdiği yoldan dışarıya çıkamaz.

Halife-Sultana şer'in emrini ve nehyini bildirmeye ve işlerinde, icraatında ona daima şer'in yolunu göstermeye ve onu irşad etmeye memur devlette "Meşihatı İslâmiye" diye yüksek bir dini makam vardır. Bu makamın sahibi "Şeyhülislâm" ve "Müfti El'enam"dır.(94) Şey-

---

(93) "Şer'i Şerif", "Şeriat", "Şeriat Kanunları" İslâm dininin temel ahkâmını vücuda getiren kaide ve kanunlardır. Bu kanunların başlıca kaynakları "Edille-i Erbaa" denilen dört delil veya rehberdir ki, bunlar, başta Kur'an gelmek üzere, "Sünnet", "İcmâ-i Ümmet", "Kıyâs-ı Fukaha"dır. Tafsilât için Türkiye Siyasi Rejimi ve Anayasa Prensipleri eserimizin giriş kısmına bakınız.

(94) Fatih devrine kadar bütün İslâm memleketlerinde olduğu gibi Osmanlı ülkesinde de müftüler vardı. Ve devlet merkezindeki müftüler, taşra müftülerine biraz mümtazca idiyseler de, arada büyük bir fark yoktu. Fatih Sultan Mehmed ☙

hülislâmlık, şer'in muhafızı ve Halife-Sultanın dinî rehberi olarak, devlette en mühim ve en nüfuzlu bir makamdır. Gerçi Şeyhülislâmı Halife-Sultan tayin eder ve onu bu makama o getirir; fakat bir kere o makama geldikten sonra Şeyhülislâm fevkalâde bir nüfûz ve kudret kazanır ki; bu nüfuz onun icabında vereceği bir (hal'i) fetvasıyla, Halife-Sultanı hükümdarlıktan azle kadar gider.

İşte geçen asrın birinci yarısı sonlarına kadar Türkiye'de bu telâkki ve sistem hüküm sürmüş ve devlet hayatı bu telâkkiye göre ayarlanmıştır. O suretle ki, bütün teşkilâtı, kanun ve nizamlariyle devlet dine bağlanmıştır.[95]

2 – Türkiye'de yarı dini devlet ve lâikliğe doğru gidiş:

Bu devir, memleketimizde yenilik hareketlerinin başlangıcı sayılan "Tanzimat" ile açılır.[96] Tanzimat devrini de Gülhane meydanında Sultan Abdülmecid'in Başveziri Koca Reşid Paşa tarafından 1839'da okunan

---

İstanbul'u fethettikten sonra o devrin en yüksek ilim ve kemâl sahiplerinden olan Celâlizade Hızır Bey'e "Şeyhülislâm" ünvanını tevcih ederek onu diğer bütün müftülerden mümtaz kılmıştır. Şeyhülislâmlık, Kanuni devrinde ve ondan sonra fevkalâde bir ehemmiyet almış ve devlette çok üstün bir makam olmuştur.

(95) Batıda da 18'inci asır sonlarına kadar Garp devletleri, biraz farklıca olmakla beraber, aynı vaziyette idiler. Meşhur St. Paul'ün, yukarıda kaydettiğimiz hikmet dolu sözü çoktan unutulmuş, orta ve yeni zamanlarda Hrıstiyan Avrupa (dine bağlı devlet) sisteminde yaşamıştır. Bu sisteme karşı ilk büyük reaksiyon Fransız ihtilâliyle ortaya çıkmış ve Avrupa'da lâiklik 19'uncu asrın modası olmuştur. Bu noktada Garpten farkımız, bizde dine bağlı devlet sisteminin daha uzun sürüp yakın zamanlara kadar devam etmesidir. Bu bahiste tafsilât için Türkiye Siyasî Rejimi ve Anayasa Prensipleri eserimizin giriş kısmına bakınız: (Türkiye'de Anayasa Hareketleri Şimdiki Anayasamızın tarihi, fikri ve siyasî kaynakları.)

(96) Gerçi bizde yenilik hareketleri Üçüncü Selim devrinden, hattâ daha evvelinden başlar ve İkinci Mahmud devrinde geniş bir ıslâhat hareketi şeklinde devam eder. Fakat bizim bahsimiz olan din ve mezhep hürriyet ve emniyetine dair ilk teminat, adı geçen fermanlarda görülür.

ve okunduğu Gülhane Meydanına izafetle "Gülhane Hattı Hümayunu" diye anılan meşhur ferman ile bunun tatbik suretini gösteren "Islâhat Fermanı" açar.

Bu ferman ile Türkiye halkına evvelâ can ve mülk, ırz ve namus emniyeti verilmiş, saniyen de, din ve mezhep hürriyeti teminat altına alınarak bu hususta lâzımgelen kanun ve nizamların konulması ve bunların, din ve mezhep farkı gözetilmeksizin, bütün tebaaya müsavat dairesinde tatbiki kararlaştırılmıştır. Bu karar gereğince, birçok kanunlar yapılmış ve devlet hayatı yeni bir nizama bağlanmıştır.[97, 98]

Gerçi Tanzimat devrinde, yukarıda bahsettiğimiz, "devlet içinde din" teşkilatı kalkmış değildir. Bu teşkilat devam etmiş ve devlet, eskisi gibi, İslâm dinine bağlı kalmıştır. Ancak Tanzimat devrinde:

a) İslâm dini, prensip itibariyle, devlet dinî olmakta devam üzere ise de, fiiliyatta, hükümlerine devletçe mecbur edilir olmaktan yavaş yavaş çıkmış ve bu hareketle muvazi olarak, iktidar sivil ellere geçmiştir.

b) Yeni yapılan kanun ve nizamlarda, dinî esaslardan ziyade münasebetler hayatının icapları gözününde tutulmuş ve dinî esaslar bu icaplarla uzlaştırılmaya çalışılmıştır.

c) Halk arasındaki Müslümanlık ve Hıristiyanlık farklarından neş'et edip yerleşmiş olan istisnalar kaldırıl-

---

(97) Tanzimatta ve İmparatorluk devrimizin yenileşme hareketlerine dair bizde -ekserisi yabancı kaynaklardan alınma- bir çok eser vardır. Bunlar arasında Tanzimat'ın yüzüncü yıldönümü münasebetiyle İstanbul Üniversitesi tarafından neşredilen "Tanzimat" adlı eser başta gelir. İhtiva ettiği bir hayli propaganda yazısıyla ilmî kıymetini düşüren bu eser birçok fikir adamları tarafından yazılmış makalelerden mürekkeptir. (Tanzimat, I. 1940 Maarif Matbaası, İstanbul).

(98) Tanzimat devrinde yapılan hareketlerden, Mecelle ve Arazi Kanunu gibi, bazıları yerlidir. Ticaret Kanunları, Ceza Kanunu, Usulü Cezaiye ve Hukukiye Kanunları gibi, diğer bazıları da Avrupa'dan bilhassa Fransız kanunlarından iktibas edilmiştir. (Tanzimat adlı eserde, Ord. Prof. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun makalesine bakınız).

mış ve devlet dini olan Müslümanlığa eskiden tanınmış olan imtiyazlardan birçoğu ilga edilmiştir.[99]

d) Muhtelif tarihlerde çıkan fermanlarla Hıristiyan halka tanınmış olan din ve mezhep imtiyazları, yeniden gözden geçirilerek, bunların muteberliği kabul ve teyit edilmiştir.

Hülâsa, Tanzimat fermanı ile başlayan devirde, eski dinilik sisteminden sıyrılma teşebbüsleri ve devlet idaresini lâikleştirme hareketleri bütün açıklığıyla göze çarpmaktadır. Memlekette artık eski şer'i hukukun yanı başında ve gittikçe, onu gölgede bırakmak üzere, bir de nizami diyebileceğimiz, lâik zihniyette bir hukuk tekevvün etmiştir. Ve bunun neticesi olarak eski şer'i mahkemelerin yanı başında nizami mahkemeler, eski dinî tahsil müesseselerinin yanı başında modern talim ve tedris metodlarıyle çalışan mektepler açılmıştır.

İlk Kanunu Esasî ve lâiklik hareketleri:

Tanzimat devrinin yarı dinilik mahiyeti ve lâikliğe doğru gidiş şeklinde devam eden hareket ve teşebbüsleri, ilk defa olarak, 1876 "Kanunu Esasî"sinde anayasa teminatına kavuşmuştur. Filhakika "Kanunu Esasî" 11'inci maddesiyle Türkiye'de din hürriyeti tesis etmekte ve memlekette mevcut, bütün dinlerin serbestçe icrasını devletin himayesine vermektedir.

Bununla beraber, "Kanunu Esasî"nin devlet sistemi, tam dinî olmadığı gibi, tam lâik de değildir; tam dinî değildir, çinkü devlet hayatı eskiden olduğu gibi, doğrudan doğruya dinî ahkâma değil, "Kanunu Esasî" gibi beşeri bir esasa bağlanmıştır. Tam lâik de değildir, çünkü, eskiden olduğu gibi, "Kanunu Esasî" sisteminde

99) Devlet memuriyetlerinin yalnız müslümanlara tahsisi ilga edilen imtiyazlar cümlesindendir.

"Devlet-i Osmaniye'nin dini, Din-i İslâmdır" (Madde 2). Delvet Reisi aynı zamanda, halife sıfatıyla, İslâm dininin hâmisi ve en yüksek ruhani reisidir (Madde 4). Padişahın vazifelerinden biri "Ahkâm-ı Şer'iyenin icrasıdır" (Madde 7). Kanun projelerinde "Umuru Diniyeye... halel verir bir şey görürse..." bunları tasdik etmemek Âyan Meclisinin başlıca vazifelerindendir (Madde 64).

Hülâsa "Kanunu Esasî"nin devlet sisteminde din ve şeriat, eskisi gibi, kanun üstü bir kıymet almakta ve devlet faaliyetlerinin meşruluğunun ölçüsünü vermekte ise de, bu faaliyetler üzerinde doğrudan doğruya müessir olma hassasını kaybetmiş görünmektedir. Çünkü Tanzimat fermaniyle tesis olunup "Kanunu Esasi"de anayasa teminatını bulan din ve vicdan hürriyeti prensibi yavaş, yumuşak ve ihtiyatlı bir şekilde de olsa[(100)] artık hiç durmadan inkişaf edip gitmekte ve Türkiyemiz tam lâik bir devlet hayatına her gün biraz daha yaklaşmaktadır.

---

(100) Tanzimat devrinde hattâ İkinci Meşrutiyet senelerinde lâikliğe doğru gidilişin bariz vasfı, gayet ihtiyatlı hareket edilmesi. Garpten alınan usul ve kanunlara, itinalı bir şekilde memleketli kaftanı giydirilerek bunlardaki yabancılık kokusunun bu sayede izaleye çalışılmasıdır. Buna en açık misâl, Osmanlı devri Ceza Kanunudur, 1274 Rumî tarihli bu kanun Fransız Ceza Kanunundan iktibas edilmiş olmakla beraber bir çok hükümlerinde, memleket örf ve inançlarına uyulmuş ve yabancılığının kokusu bu suretle giderilmiştir. 1908'de meşruti idare yeniden kurulunca usul ve nizamı tamamiyle Garp'ten alınan bu rejimdeki yabancılık kokusu giderilmek içinde Kur'an-ın "İşlerinizi aranızda müşavere ile yapınız..." meâlindeki âyetinden kuvvet alınmıştır.

Mütalea ettiğimiz devirde, zaman zaman hızlanan adımlarla lâikliğe doğru gidilmiş ve Garpten usul ve müesseseler alınmış ise de; diğer taraftan, dini esaslar tamamiyle ihmal edilmeyerek millî hayat için bunlardan da istifadeye çalışılmıştır. İkinci Meşrutiyet yıllarında medreselerin yani dinî öğretim müesseselerinin ıslâhı için sarfedilen gayretler bunu gösteriyor. Bu gayretlerin hedefi, Türkiye'de yüksek ilim ve kültür sahibi din adamları yetiştirmek ve bu sayede halkın diyanet hususundaki ihtiyaçlarını en mükemmel bir şekilde karşılamak olmuştur. Bu hedefe varınak üzere, bir yandan eski medreselerin iskolastikleşen usul ve programlarında islâhat yapılmış bir yandan da (Medresetül-Vâizin) ve (Medresetül-Mütehassisin) adlarıyla yeniden yüksek dini tahsil müesseseleri kurulmuştur. Bu müesseselerden eski Diyanet İşleri reislerinden, merhum Ahmed Hamdi Aksekili gibi hürmetle anılmaya değer ilim adamları yetişmiştir. Geniş bir ölçüde Şeyhülislâm Ürgüplü Hayri Efendi merhumun himmetlerine borçlu olduğumuz bu teşebbüsler, ne yazık ki Birinci Dünya Harbi ve harp sonu vukuatı içinde duraklamış, hattâ kısmen akim kalmıştır.

İkinci meşrutiyet ve sonrası lâiklik hareketleri:

Bu yaklaşış ve lâiklik yolundaki bu inkişaf İkinci Meşrutiyette, hattâ Büyük Millet Meclisi hükûmeti zamanında ve Cumhuriyetin ilk senelerinde devam etmiştir. Filhakika, ilk "Kanunu Esasî"nin 1909'da geçirdiği geniş tadiller arasında bu kanunu, yukarıda işaret ettiğimiz, diyanete mütedair hükümlerine dokunulmamış, binâenaleyh "Kanunu Esasî" ile tesis olunan yarı dini ve lâik sistem muhafaza edilmiştir.

Büyük Millet Meclisi hükûmeti zamanına gelince, Ankara'da kurulan ilk Millet Meclisi tarafından 1921'de yapılan ilk "Teşkilât-ı Esasiye Kanunu"nda din ve şeriat kanun üstü bir kıymet olarak kabul edilmiştir. Cumhuriyet devrine ait bu ilk anayasanın yirminci maddesinde Büyük Millet Meclisinin vazifeleri arasında "Ahkâm-ı Şer'iyenin tenfizi" yer almış ve Meclisin yapacağı kanun ve nizamlar da zamanın ihtiyaçlarına en uygun "Ahkâm-ı Fıkhıyye"nin esas tutulması lâzım geldiği tasrih edilmiştir. Yine Büyük Millet Meclisi Hükûmeti zamanında 29 Ekim 1923'de yapılan ve Cumhuriyeti resmileştiren 364 numaralı Anayasada da resmen bir devlet dini kabul edilmiş ve ikinci maddesinde "Türkiye Devletinin dini, Din-i İslâmdır" denilmiştir. Nihayet, 20 Nisan 1924 tarihli Anayasamızın ikinci maddesinde "Türkiye Devletinin dini, Din-i İslâmdır" hükmü tekrar edilmiş ve yirmi altıncı maddesinde "Ahkâm-ı Şer'iyenin tenfizi vazifesi Büyük Millet Meclisinin umumi va-

---

Sırası gelmişken ilâve edelim ki, 1953 Mayısında Irak Melikinin taç giyme merasimine Irak hükûmetinin davetlisi olarak gitmiş ve bu fırsattan istifade ederek, Irak'daki dini tahsil durumu üzerinde bilgi edinmeğe çalışmıştım. Bu maksatla Kâzimiye'deki İlâhiyat Medresesini, ziyaret etmiştim. Yurtlu ve yatılı olan ve kalabalık talebesi arasında bir kaç da değerli Türk talebeyi barındıran bu güzel müessese bana yukarıda bahsettiğim, bizdeki Medresetül-Mütehassisin'in bir örneği ve bir devamı olduğu intibaını vermiştir. Bizde akamete uğrayan bu teşebbüsün Irak'da yaşamasını ve muvaffak olmasını dilerim.

zifeleri arasına konulmak suretiyle din ve devlet bağlılığı teyid olunmuştur.

Çarçabuk gözden geçirdiğimiz mevzuat ve vukuat gösteriyor ki, Türkiyemiz uzun yıllar "Dine bağlı devlet" sisteminde yaşadıktan sonra, geçen asrın birinci yarısı ortalarından itibaren, bu sistemden sıyrılarak yarı dini bir sisteme girmiş ve her an biraz daha lâik devlet sistemine yaklaşılmıştır. Bir asıra yakın bir zaman süren bu tekâmülün yükseliş istikametinin saf lâiklik olduğu âşikârdır. Evvelâ tam dinî, sonra yarı dinî, nihayet lâdinî yâni lâik devlet, din ve devlet münasebetlerindeki tekâmülün Garp memleketlerinde de takip ettiği normal ve mantıki gidiştir.

Bununla beraber, Türkiye'de iş böyle olmamış tam ve saf lâikliğe gelinecek yerde 1924'den itibaren, eski "dine bağlı devlet" sisteminin tam zıddı olan ve ifrattan tefrite gidişi andıran "devlete bağlı din" sistemine gelinmiştir.

3 – Türkiye'de devlete bağlı din sistemi:

Tekrar edelim ki, bu sistem "dine bağlı devlet" sisteminin tam zıddıdır. Berikinde devlet işlerinde ve faaliyetlerinde, dinî düşüncelerden direktif alır ve din adamları devlet üzerinde sıkı bir vesayet icra ederek devlete başmüşavirlik eder. "devlete bağlı din" sisteminde ise, tamamiyle deminkinin aksine olarak, din kendi sahasındaki umurda bile politikadan direktif almak mecburiyetindedir ve devlet adamları din üzerinde en üstün söz ve salâhiyet sahibidir.

Dine bağlı devletin Türkiye'de asırlar boyunca nasıl aheste aheste kurulup yerleştiğini yukarıda gösterdik. Şimdi devlete bağlı din sisteminin nasıl doğup yerleştiğini görelim. Ve önceden şunu söyleyelim ki, maksadı-

mız kimseyi tenkid etmek ve suçlandırmak değildir, sadece ilme hizmet ve hakikate sadakattır.

"Hakkı tenvir ukûl için haktır."

Tevfik FİKRET

Şeyhülislâmlıktan Şer'iye Vekilliğine:

Ankara'da Büyük Millet Meclisi hükûmetinin kurulmasından itibaren din ve devlet münasebetlerindeki tarihî inkişafa dikkat edersek, bu inkişafın birkaç merhaleden geçtiğini görürüz. İlk merhale, 1920'de "Şer'iye Vekâleti"nin ihdasıdır.

Osmanlı İmparatorluğu devrinde devlet reisinin Halife-Sultan tabiriyle işaret ettiğimiz iki sıfatı ve salâhiyeti temsil ve tedvire "şeyhülislâm"ın memur olduğunu yukarıda görmüştük. Fatih devrinde tesis olunan "Şeyhülislâmlık" makamının, Osmanlı İmparatorluğu gibi sivil ve siyasi bütün usul ve esaslarının dine bağlandığı bir devlette, nasıl bir yüksek yeri ve ehemmiyeti haiz olacağı aşikârdır. O devirde devlet başında sadrazam ve şeyhülislâm omuz omuza yürür. Bunlardan sadrazam halife-sultanın dünya işlerinde, şeyhülislâm da din umurunda birer mutlak vekili rolünü ifa eder. Şeyhülislâm devlet vükelâsının yalnız içinde ve yalnız onlardan biri değil, sadrıazam ile birlikte, vükelânın başındadır. Şeyhülislâmlık makamının bu ehemmiyetinden dolayıdır ki, İkinci Meşrutiyette Kanunu Esasi'nin tadilinde, vekillerin tâyin usulü değiştirildiği ve sadrıazamdan başka diğer vükelânın liste halinde ve toptan tâyinine yâni parlâmenter kabine usulüne gidildiği halde, şeyhülislâmın tâyini usulüne dokunulmamış ve onun, eskisi gibi ismen ve şahsen, tâyini hükümdara bırakılmıştır.

23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi kurulunca, tabiatiyle ortaya hükûmet teşkili mes'elesi çıkmış ve bu mes'eleyi halletmek üzere 4 Mayıs 1920'de buna dair mühim bir kanun kabul edilmiştir. "Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin sureti intihabına dair kanun"[101] başlığını taşıyan bu kanunun ilk maddesinde Büyük Millet Meclisi hükûmetinin ayrıldığı çalışma daireleri yâni Vekâletlerden biri de "Şer'iye ve Evkaf" Vekâleti idi. Şu halde ve bu ilk merhalede din ile devlet ayrılmıyor, bilâkis, kabineye dahil ve İstanbul Hükûmetindeki Şeyhülislâm gibi, bir nevi siyasi sıfatı haiz olan Şer'iye Vekili marifetiyle birleşiyordu. Şu fark ile ki, İstanbul Hükûmetinde şeyhülislâm Halife-Sultanın vekili olduğu halde, beride Şer'iye Vekili, Milli Hakimiyetin merkezi ve mümessili olan Büyük Millet Meclisinin vekili ve bu sıfatla Meclis tarafından tâyin edilmekte idi. Örneğini İstanbul Hükûmetinden alan bu sistem, 1924'e kadar devam etmiştir.

Şer'iye Vekilliğinden Diyanet İşleri Reisliğine:

1924 Martının ikinci günü, İkinci Büyük Millet Meclisi iki büyük kanun kabul etmiştir. Biri, Şer'iye ve Evkaf Vekâletinin ilgası ile yerine Diyanet İşleri Reisliği kuran 429 sayılı kanundur. Öbürü de o zamanki Türkiye'de muhtelif idarelere bağlı çalışan öğretim müesseselerini birleştirip bunların tek elden ve Maarif Vekâleti tarafından idaresini emreden, 430 sayılı "Tevhidi Tedrisat" kanunudur.[101 a]

Bunlardan Şer'iye ve Evkaf Vekâletini ilga eden kanun, bu Vekâleti kaldırdıktan sonra (Madde 2), din ile dünya işlerini ayırmış ve dünya işlerini kanunlaştırma

(101) *Düstur, tertip 3, cilt I, sah. 6, Kanun No: 9, 7 Şubat 1337.*

(101 a) *Bakınız: Kanunlarımız, cilt I, sah. 93, 96*

selâhiyetini Büyük Millet Meclisine, kanunların icrası ve infazı salâhiyetini de, onun teşkil edeceği hükûmete vermiştir (Madde 1). Din işlerine gelince aynı kanun, bu işleri de sırf itikâd ve ibadet ahkâmiyle, cami, mescit, medrese gibi dini müesseselerin idaresinden ibaret kabul etmiş ve bu ahkâmın tedviri ile dini müesseselerin idaresi için, Başvekâlete bağlı olmak üzere (Madde 4) devlet merkezine bir Diyanet İşleri Reisliği kurmuştur. Diyanet İşleri Reisi, Başvekil tarafından seçilip inha olunur ve Cumhurreisi tarafından da tâyin edilir (Madde 3), Diyanet İşleri Reisliği Başvekâlet bütçesine mülhak ve bütçe ile idare olunur (Madde 4).

Bu arada tabiatıyla evkaf işlerine de temas eden bu kanunda bu işler için "Evkaf umuru milletin hakiki menafiine muvafık bir şekilde halledilmek üzere bir Müdiriyeti Umumiye halinde şimdilik Başvekâlete tevdi edilmiştir" (Madde 7) deniliyordu. Bu hükmün üzerinden otuz küsur sene geçtiği halde, bugün bile evkaf işleri Başvekâlete bağlı bir Umum Müdürlük şeklinde idare edilmekte olduğu noktasını geçelim.

Görülüyor ki, üzerinde durduğumuz kanun. Türkiye'de din ile devlet işlerini birbirinden sarih ve kat'i surette ayırmıştır. Ve devleti dünya işlerinde, dini de itikad ve ibadet ahkâmıyla dini müesseselerin, idaresinde salâhiyetli kılmak suretiyle din ve devlet münasebetleri tarihimizin takip ettiği gidişin normal ve mantıki bir varış noktasını teşkil etmiştir. Bundan dolayı bu kanunu överiz. Fakat, din ve devlet ayrılışında, bu kanun devleti diyanete karşı re'sen karar salâhiyetini haiz müstakil bir duruma koyduğu halde, diyanete de hiç olmazsa muhtar bir faaliyet sahası ayıracak yerde, lâiklik umdesinin bu mantığını bir tarafa bırakarak, diyaneti, bütün teşkilat ve personeliyle birlikte, hükûmetin eli ve emri altına koymuş, yani, netice itibariyle sadece "devlete bağlı din sistemi" kurmuştur.

Biz burada bunun niçinliği üzerinde yâni Türkiye'mizin bir asırdan beri takip ettiği normal gidiş yolu olan lâiklikten birdenbire niçin uzaklaşıldığı ve niçin, lâiklikten bir nevi rücû ifade eden "devlete bağlı din sistemi"ne gidildiği noktasında durmayacağız. Sadece şunu hatırlatacağız ki, meşhur Fransız filozofu H. Taine'in Fransız Büyük İhtilâli hakkındaki "Muasır Fransa'nın Menşe'leri" adlı muazzam eseri gibi hakikatlerle dolu bir tenkit eserinin intişar edip gün görebilmesi için insanlık tam seksen beş sene beklemiştir.[101 b]

Lâiklik prensibinin mantığı ve 429 sayılı kanun:

Tekrar edelim ve iyice anlaşalım: Şer'iye Vekâletini ilga eden 429 sayılı kanun, birinci maddesiyle devleti dinin vesayetinden kurtarmış, içtimaî münasebetler hayatının icra ve teşri sahalarında ona mutlak bir karar ve hareket salâhiyeti temin etmek suretiyle devlete tam bir istiklâl kazandırmıştır. Fakat, buna mukabil, mâbede de, itikat umurunda, ahlâk ve ibadete bağlı amel hususunda olsun, bir karar ve hareket salâhiyeti tanımak ve onu kendi sahasında muhtar *(=autonome)* kılmak lâzım gelirdi. Lâiklik prensibinin mantığı bunu emrederdi. İşte Şer'iye Vekâletini ilga eden kanun bunu yapmamış ve lâiklik yolunun yarısında duraklamıştır. Hattâ, dikkat edersek, duraklamakla kalmamış, kendisinden dört ay kadar evvel 29/30 Ekim 1923'de yapılıp Cumhuriyeti resmileştiren 364 sayılı Anayasa mahiyetindeki kanunun ikinci maddesiyle bir nevi tenakuza düşmüştür. Çünkü bu ikinci maddede İkinci Büyük Millet Meclisi, Türkiye Devletinin dininin Din-i İslâm olduğunu

(101 b) Bakınız: Les Origines de le France Contemporaine, H. Taine, Paris, 1887, Hachette. altı büyük ciltten mürekkep olan bu eser intişarının onikinci senesinde onbeş defa basılmıştır.

ilân etmiştir.[102] Resmen bir âmme dini kabul eden devlet, karar ve hareketlerinde tabiatıyla onun ahkâmına riayete söz veriyor, demektir. Halbuki, Şer'iye Vekâletini ilga eden 429 sayılı kanunla, aynı devlet, bu ahkâmı bir tarafa bıraktığını söylemektedir.

Buna benzer daha derin bir tenakuz, Şer'iye Vekâletini ilga eden 429 sayılı kanundan takriben birbuçuk ay sonra yine İkinci Büyük Millet Meclisi tarafından kabul olunan 20 Nisan 1924 tarihli "Teşkilâtı Esasiye Kanunu"nda görülmektedir.[103] Bu kanun 1924 Anayasamızın tadil edilmezden evvelki şeklidir. Bunun ikinci maddesinde "Türkiye Devletinin dini, Din-i İslâmdır" denilmekte ve 26. maddesinde Büyük Millet Meclisinin teşri salâhiyetleri arasında "Ahkâmı Şer'iye"nin tenfizi gösterilmekte idi.

Hülâsa eder ve bütün bu tereddüd ve tenakuzlar içindeki hükümleri yan yana getirirsek, ortaya şöyle bir şema çıkar:

- Türkiye Devletinin dini vardır. (29/30 Ekim 1923 tarihli ve 364 sayılı kanun).

- Türkiye Devletinin dini yoktur. (3 Mart 1924 tarihli ve 429 sayılı kanun).

- Türkiye Devletinin dini vardır ve bu dinin ahkâmını tenfiz etmek devletin vazifesidir. (20 Nisan 1924 Teşkilâtı Esasiye Kanunu).

Tereddüt ve tenakuzların mânası:

Dikkat olunsun ki, bu husustaki tereddüt ve tenakuzlar, o zamanki Büyük Millet Meclisi içinde ve etrafında esasen muhalefet havasının akisleri ve muhafazakâr

(102) Bu kanunun başlığı şöyledir: "Teşkilât-ı Esasiye Kanununun Bazı maddelerinin Tadilen Tavzihine Dair Kanun" Bakınız: Düstur, cilt I, bölüm 4, sah. 196.

(103) 1924 Anayasasının bu ilk şeklini görmek için yalnız B.M.M. Kavanin Mecmuası cilt 2, sah. 365. - Yahut Kanunlarımız, clit I, sah. 1.

elemanlara karşı yapılan tâvizlerin zaruri neticeleri idi. Hakikatte, Osmanlı İmparatorluğunu tasfiye ederek yerine Türkiye Cumhuriyetini kuranlar, bu yeni devletin lâik vasıfda olmasına karar vermişlerdir.[104] Bu kararın icrası daha fazla geciktirilmeyerek 10 Nisan 1928'de Teşkilâtı Esasiye Kanununun 2 ve 26'ncı maddeleriyle daha bazı müteferrik maddelerindeki diyanete müteda-ir fıkra ve cümleler kaldırılmış ve mevzuattaki tenakuzlar bu suretle bertaraf edilmiştir.[105] Nihayet, 1937 Şubatında, Teşkilâtı Esasiye Kanununda yapılan başka bir tadil ile bu kanunun ikinci maddesine giren altı prensip arasında "Lâiklik" tâbiri de yer almış ve Türkiye Devletinin lâik olduğu tasrih olunmuştur.

Fakat Teşkilâtı Esasiye Kanunundan diyanete mütedair cümle ve fıkralar kaldırılmakla ve bu kanunda Türkiye Devleti lâiktir denilmekle devlet hakikaten lâik olmuş mudur?

Kanaatimce hayır. Çünkü lâik olabilmesi için Şer'iye ve Evkaf Vekâletini ilga eden 429 sayılı kanunun da tadil edilmesi ve bu kanunla doğrudan doğruya hükûmet emrine verilen diyanet işleri teşkilatına, üniversiteler kadar olsun; bir muhtariyet tanınması; dinî gaye ile tesis olunan İslâmi vakıfların tesis olunduğu maksat ve gayeye tahsis olunması ve yüksek din adamı ve âlimi yetiştirecek dini öğretim müesseseleri kurulması icabederdi. Bunlar yapılmamıştır. Bir devletin lâik olması için, karar ve hareketlerinde dini mülâhaza ve prensiplere yer vermemesi, yalnız bu kadarla kalması kâfi de-

---

(104) Nitekim bunu Atatürk 1927 nutkunda şöyle ifade etmişti: "ilk Teşkilatı Esasiye Kanununu hazırlayanlara bizzat riyaset ediyordum. Yapmakta olduğumuz kanun ile, Ahkâmı Şer'iyenin bir münasebeti olmadığını anlatmağa çok çalıştım. Fakat, bu tâbirlerden kendi zanlarınca bambaşka bir mâna murad edenleri ikna mümkün olmadı. Kanunun gerek ikinci ve gerek 26'ncı maddelerinde zaid görünen ve Yeni Türkiye Devletinin aslî karakteriyle kabili telif olmayan tâbirler, inkilap ve cumhuriyetin o zaman için beis görmediği tâvizlerdir. Millet, Teşkilâtı Esasiye Kanunundan bu zevaidi ilk münasip zamanda kaldırmalıdır."

105) Bu husustaki tâdil teklifini görmek için bakınız: Önsöz, Not 5.

ğildir. Aynı zamanda diyanet teşkilatına da muhtariyet tanınması, yâni bu teşkilâtı kendi sahasındaki karar ve faaliyetlerinde serbest bırakması şarttır. Halbuki, tekrar tekrar kaydettiğimiz 429 sayılı kanun ile, diyanet teşkilatı Başvekâlete bağlı ve Başvekilin emri altında bir hükûmet dairesi şekline konulmuştur. Bundan başka ve bu kadarla iktifa edilmeyerek, memleketteki dini öğretim müesseseleri de kapatılmıştır.

Yukarıda 3 Mart 1924'de İkinci Büyük Millet Meclisi tarafından iki mühim kanun kabul edildiğini, bunlardan birinin Şer'iye Vekâletini ilga edip yerine Diyanet İşleri Reisliği Teşkilâtı kuran 429 sayılı kanun olduğunu söylemiştik. İkinci mühim kanun da, şimdi aşağıda bahis mevzuu edeceğimiz 430 sayılı *"Tevhidi Tedrisat Kanunu"*dur.[106]

Dini öğretim müesseseleri ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu:

Bu kanun o tarihteki Türkiye'de, murakabeleri ve bütçeleri, teşkilât ve personel kadroları, itibariyle muhtelif vekâletlere bağlı olarak çalışan öğretim müesseselerini, bağlı oldukları vekâletlerden ayırarak tek elden idare edilmek üzere, Maarif Vekâletine bağlıyordu. Bu müesseseler Şer'iye ve Evkaf Vekâletine bağlı ve dini vakıflarla idare edilen mektep ve medreselerle, Milli Müdafaa Vekâletine bağlı askeri mektepler ve Sıhhiye Vekâletine bağlı "Darüleytam" denilen yetim mektepleriydi.

Bunlardan askeri mektepler ile Darüleytamlar, bütçeleri ve kadrolariyle, Maarif Vekâletine devrolunmuştur.[107] Dinî tedrisat yapan mektep ve medreselere gelince, bu müesseselere dinî vakıflarca tahsis olunan

(106) Bakınız: Kavanin Mecmuası, cilt 2, s. 242 - Yahut Kanunlarımız, cilt I, s. 96.

(107) Maamafih askeri mektepler, bu kanun ile Maarif Vekâletine devir edildiklerinden bir sene kadar sonra kanuna ilâve olunan müzeyyel bir madde ile yeniden Milli Müdafaa Vekâletine iade ve devir olunmuştur.

"Mebaliğ maarif bütçesine nakil" edilmiş, fakat, müesseselerin kendileri kapatılmıştır. Gerçi kanunda bunların kapatılmasını emreden bir hüküm yoktur. Bilâkis, kanunun 1, 2, 3'üncü maddelerinden anlaşılan mânaya göre, dinî mektep ve medreseler de, tıpkı askeri mekteplerle Darüleytamlar gibi, Maarif Vekâletine devrolunacak ve bu Vekâlet tarafından idare edilecekti. Ancak, kanunun 4'üncü maddesine göre "Maarif Vekâleti Yüksek Diyanet mütehassısları yetiştirmek üzere Darülfünunda bir İlâhiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi hidematı milliyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşad edecek" idi. Şu halde bu dördüncü maddeye göre, o tarihte mevcut olan mektep ve medreselere artık lüzum kalmamıştı. Çünkü, bu mektep ve medreseler iki zümre din adamı yetiştirmekte idi: Biri yüksek diyanet mütehassısı müderris, müellif ve vaızlar, diğeri de imam ve hatip gibi dinin yalnız ezber ahkâmını öğrenmiş olanlar. Tevhidi Tedrisat Kanunu, yüksek diyanet mütehassısı yetiştirmek üzere Maarif Vekâletince Darülfünunda bir İlâhiyat Fakültesi kurulmasını; imam ve hatip yetiştirmek üzere de yeniden mektepler açılmasını emrettiğine göre mevcut mektep ve medreselerin kapatılmasını zımmnen âmir idi, denilebilir. Her ne ise... Vakıa şudur ki, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile o tarihte mevcut olan dini öğretim müesseseleri büsbütün kapatılmış ve uzun zaman açılmamıştır. Bunların ıslâhı ve yeniden tanzimi yahut yerlerine yenilerinin tesisi daha iyi ve memleket menfaatlerine daha uygun olmaz mıydı, noktasına geçelim. Yalnız şuna dikkat edelim ki, Tevhid-i Tedrisat Kanununun vâzıı bilerek veya bilmeyerek "Yüksek Diyanet Mütehassısı" ile İlâhiyat Fakültesinden yetişecek olan yüksek ilâhiyatçıyı birbirine karıştırmıştır. İlâhiyatçı, din felsefesi, dinler tarihi ve din sosyolojisi öğrenmiş bir mütehassıs veya filozoftur, fakat din adamı değildir. "Yüksek diyanet mütehassısı" ise her şeyden evvel, zühdü takvâ sahibi bir dindardır; saniyen de muayyen bir dinde yüksek ilim ve kemâl sahibi olmuş bir din adamıdır. Bunlardan biri hakkıyla

inanmış, öbürü ise sadece iman üzerinde zekâ oyunu oynamayı öğrenmiştir. Maarif Vekâletine bağlı ve onun murakabesi altında yahut bugün üniversite camiası içinde çalışan bir İlâhiyat Fakültesinde, itiraf ederim ki, yüksek ilâhiyat felsefecisi ve sosyoloğu yetişebilir. Fakat "yüksek diyanet mütehassısı" din adamı ve âlimi aslâ yetişemez. Çünkü, tekrar edelim ki, "yüksek diyanet mütehassısı" herşeyden evvel halis bir dindardır, zahid ve müttekidir; sonra da inandığı ve içinin samimiyetiyle kani olduğu dinde yüksek ilim ve kemâl sahibidir. Bu vasıflardaki bir insanın yetişmesi için nasıl bir hava ve muhitin mevcut olması lâzım geldiğini okuyucumun takdirine bırakıyorum. Şurası muhakkaktır ki, dünyanın hiç bir yerinde, lâik üniversite çatısı altındaki ilâhiyat Fakültelerinde din adamı ve âlimi yetişmemiştir. Üniversite gibi lâdinî bir camia içinde din adamı ve âlimi elbette yetişemez. Ve bunun yetişmemesine değil, yetişmesine hayret edilse yeridir. Kayalıkta pirinç bitmez.[108] Devlet mekteplerinde, ortaokul ve lisenin lâdinî havası, hattâ din aleyhtarı muhiti içinde yetişip onsekiz, ondokuz yaşına gelen bir genç, aldığı bu aleyhtar terbiye ve bu menfi zihniyetle, idaresi ve hocaları çok kere dine muarız olan, sivil bir İlâhiyat Fakültesinde okuyup da din adamı olamaz.

Şu halde, İslâm dininin muhtaç olduğu yüksek diyanet mütehassısı ve din âlimi yetiştirmek üzere, Darülfûnunda bir İlâhiyat Fakültesi kurulmasını emreden Tevhidi Tedrisat Kanunu, kapattığı dini öğretim müesseseleri ayarında bir müessese kurmuyordu, sadece İslâmî sahada yüksek diyanet mütehassısı adamların kökünü kurutuyordu. Filhakika, yaşayan din adamı ve âlimleri birer ikişer ebediyet diyarına göçetmiş, fakat arkadan boşlukları dolduracak adamlar yetişmediği için, otuz

---

(108) Gerçi ileri Garp memleketlerinde yüksek din adamı ve âlimi bilhassa İlâhiyat Fakültesinden yetişir, fakat bu Fakülteler, Tevhidi Tedrisat Kanununun tasavvur ettiği şekilde, Darülfünun veya Üniversite gibi, lâdini bir müessesesenin içinde ve çatısı altında değildir, katolik veya protestan enstitü ve üniversitelerinin içindedir. Bu enstitü ve üniversitelerin ve bu ilâhiyat fakültelerinin hocaları gibi idarecileri de tamamiyle (Yüksek Diyanet Mütehassısı) âlimler ve din adamlarıdır.

beş sene sonra, bugün Türkiye'de İslâm dininin muhtaç olduğu yüksek diyanet mütehassısı adamlar hemen hemen yok olmuştur.

Zaruretler miktarlarınca ölçülmek lâzımdır:

Hülâsa, bizde din ve devlet münasebetleri Tanzimatı takip eden devir içinde, hemen hemen hiç durmadan saf lâikliğe ve din ile devletin ayrılmasına doğru bir istikamet takip etmişken, 1924'den itibaren, birdenbire bu istikametten dönülüp dinin devlete bağlanması sistemine kayılmıştır. Bu neticeyi 1924-1934 seneleri arasındaki büyük inkılâp hareketlerine ve bu hareketlerin doğurduğu siyasi zaruretlere bağlamak yerinde olur. Asırların yoğurup meydana getirdiği muayyen bir hayat tarz ve telâkkisinden birdenbire başka bir hayata geçişte bu gibi zorlamaları ve tarihi gidişin normal istikametinden kayılmaları mâzur görmek icabeder. Mazur görülecek zorlamalar arasında (13 Mart 1926 tarih, 765 sayılı) Ceza Kanununun 163'üncü maddesi başta gelir.[109]

---

(109) Bu meşhur 163'üncü maddenin 1946'daki şekli şöyledir: "Dini veya dini hayatı veya dinen mukaddes sayılan şeyleri alet ederek, her ne suret ve sıfatla olursa olsun, devletin emniyetini ihlâl edebilecek harekete halkı teşvik veya bu babda cemiyet teşkil edenler, teşvikat ve teşkilatın bir güna fiili eseri çıkmamış bile olsa - muvakkat ağır hapse mahküm olurlar. Böyle bir cemiyete girenler, 313'üncü maddeye göre cezalandırılırlar.

Dini efkâr ve hissiyata müstenit siyasi cemiyetler teşkil edilemez. Bu gibi cemiyetler dağıtılır ve teşkil edenlerle âzaları birinci fıkra mucibince cezalandırılırlar."

Görülüyor ki madde, ağır bir ceza hükmü ihtiva etmektedir. Fakat dikkat edelim ki, maddedeki hükmün ağırlığı, tayin ettiği cezada değil, müphemliğinde ve istenildiği gibi tefsir ve tatbik edilmeye müsait olmasındandır. Filhakika maddedeki ceza hükmünün medarı, devletin emniyetini ihlâl edebilecek harekete halkı teşvik için dini âlet etmek keyfiyetidir. Bu ciheti tâyin hususunda elde sabit bir ölçü mevcut olmadığı için iş, kanunu tatbik ile mükellef olanların takdirine kalmış olur.

Bu ise keyfiliğe ve nefsaniyete yol açar. Bu maddenin etrafa dehşet saçmasının hikmeti de budur.

Ağır bir ceza tehdidi ihtiva eden bu maddeyi, genç ve çok değerli bir hukukçumuzun da[110] dediği gibi, yeni kurulan Cumhuriyetin bir müeyyidesi ve "yapılan inkılâplara karşı taassup kanalından geçebilecek olan hareketler"i önleyici zaruri bir tedbir olarak kabul edelim. Ancak, millet hayatında, zaruretler miktarlarınca takdir edilmek ve zaruret hali geçince hemen normale dönmeyi bilmek ve bu hususta devlet adamı sıfatıyla, cesaret göstermek lâzımdır. Kanaatimizce zaruret hali (=ètat de nècessitè) hakkı çiğnemeyi, iptal ve ihmal etmeyi meşrulaştırmaz; sadece ona riayeti imhale müsaade eder. Nitekim bir harp vukuunda devlet normalin üstüne çıkarak fevkalade tedbirlere başvurabilir. "Milletin selâmeti en yüksek kanundur" deyip vatandaşların ana hak ve hürriyetlerini baskıya vurma zorunda kalabilir. Çaresizlik karşısında yapılan bu hareket hukuken mâzur görülür. Fakat, evvelâ, bu hareketi devlet için bir hak ve meşruiyet sebebi değil, sadece mazeret sebebi teşkil eder ve binâenaleyh hakka aykırı olarak alınan tedbirler, hukuk dışı hareketler olarak kalır. Saniyen de, zaruret geçince yâni harp bitince, normale dönmek hükûmet adamları için bir vazife olur. Harp bitti amma zaruret hali devam ediyor... gibi bir takım bahanelerle hukuk dışı tedbirleri devam ettirmek meşruiyetin tamamiyle dışına çıkmaktır. Nihayet şiddete ve fevkalâde tedbirlere başvuran devlet, bu hareketinde mazur görülebilmek için, başka bir çare bulamamış olmak lâzımdır. Başka türlü tedbir almak imkânı varken hukuka aykırı tedbirlere başvurmak, devlet için bir mazeret sebebi olmaz. İşte harp halinde doğru olan ve bugünün medeni milletleri hukukunda klâsikleşen bu mütalaa, kanaatimizce, inkılâp hali ve zarureti için de doğrudur.

---

(110) İstanbul Hukuk Fakültesi Ord. Profesörlerinden Doktor Sulhi Dönmezer: "Dini cemeiyet teşkili ve din propagandası Ceza Kanununun 163'üncü maddesinin analizi" İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası cilt XVI, sayı 1-2, 1951.

Bizde inkılâp hareketlerinden doğan zaruret hali çoktan geçmişken, normale avdet edileceği, zaruretlerden doğan tedbirlerin yumuşatılarak normal hukuk rejimine girileceği umulurken, bilâkis daha şiddetli tedbirlere başvurulmuş ve diyanet bahsinde gittikçe dehşetini arttıran bir yıldırma politikası takip edilmiştir. O suretle ki, 1926 tarihli Ceza Kanununun meşhur 163'üncü maddesi, 25 sene sonra, 1949'da, şiddeti kat kat arttırılmak üzere değiştirilmiştir.(111) Maddenin aldığı yeni şekle göre, Türkiye'de din hürriyeti prensibinden doğan talim ve tedris, neşir ve telkin hakkı diye hemen hemen bir şey kalmamıştır.(112)

Hattâ bununla da kalmayarak, 1953'de "vicdan ve toplanma hürriyetinin korunması" başlığı altında yapılan bir kanunla, bu şiddet bütün ölçüleri aşacak bir halde çıkarılmıştır.(113)

Gösterilen şiddetin muhakkak ki bir takım siyasi sebepleri vardı. Nitekim 163'üncü maddenin 1949 tadili-

---

(111) 163. maddenin 1949 tadilinde aldığı şekil aynen şöyledir: "Lâikliğe aykırı olarak, devletin içtimaî veya siyasiî veya hukukî nizamlarını, kısmen de olsa, dinî esas ve inançlara uydurmak amacıyle cemiyet tesis, teşkil, tanzim veya sevk ve idare eden kimse iki yıla kadar ağır hapis cezası ile cezalandırılır.

Böyle cemiyete girenler veya girmek için başkalarına yol gösterenler altı aydan aşağı olmamak üzere hapis cezasiyle cezalandırılır. Dağıl-maları emredilmiş olan yukarıda yazılı cemiyetleri, sahte nam altında veya muvazaa şeklinde olsa dahi yeniden tesis veya teşkil, tanzim veya sevk ve idare edenler hakkında verilecek cezalar üçte birden eksik olmamak üzere artırılır.

Lâikliğe aykırı olarak devletin içtimaî veya iktisadi veya siyasi veya hukuki temel nizamlarını kısmen de olsa dini esas ve inançlara uydurmak amaciyle veya siyasi menfaat veya şahsi nüfuz temin ve tesis eylemek maksadiyle dini ve dini hayatı veya dince mukaddes tanılan şeyleri âlet ederek her ne suretle olursa olsun ve propaganda yapan, veya telkinde bulunan kimse bir yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezasiyle cezalandırılır. Yukarıdaki fıkrada yazılı fiil yayın vasıtasiyle işlendiği takdirde verilecek ceza üçtebirden yarıya kadar arttırılır.

Yayım yeri veya yayım vasıtası veya yayım konusu bakımından az zarar umulan hallerde faile altı aydan bir yıla kadar hapis cezası verilir.

(112) Biz burada bu hükmü yalnız İslâm dinini nazara alarak veriyoruz. İslâmdan başka olan dinlere ait, tedris ve telkin faaliyetleri ötedenberi ola geldiği gibi devam etmiş, etmektedir.

(113) Bu kanunun bahsimizi ilgilendiren maddesini görmek için bakınız: Önsöz Not: B.

ne ait hükûmet teklifi gerekçesinde bu sebeplerden bahsedilmiştir.[114]

Şunu kaydedelim ki biz burada bu sebepler üzerinde münakaşa etmiyor ve bunların ehemmiyetini küçümsemiyoruz. Biz burada gerek 163'üncü maddenin ve gerek vicdan ve toplanma hürriyetinin korunması hakkındaki kanunun gösterdiği şiddeti ve müsaadelediği tenkil politikasını da ölçmüyor ve tenkit etmiyoruz. İlmen edemeyiz de. Zira, bir devlet kendi emniyetini ve rejimini korumak için icabında tedbirlerin en şiddetlisine başvurabilir. Bu onun için bir nevi meşru müdafaadır ve haktır. Biz burada şunu demek istiyoruz: devlet, kendi emniyetini ve rejimini korumak için en şiddetli tedbirlere bile başvurabilir ama, vaziyeti tamamen veya kısmen ıslâh edici tedbirler varken, bunları bir tarafa bırakarak, sırf tenkil edici tedbirlere gitmemelidir. Bu nevi tedbirlere gitmeye mecbur olduğu takdirde de, ölçüyü kaybederek, yıldırma ve sindirme politikasına sapmamalıdır. Aksi halde devlet, yavrusunun alnına konan bir sineği ezmek için müthiş bir pençe darbesiyle yavrucağı öldüren hayvan vaziyetine düşmüş olur.

Devlet, diyoruz, yerindeliğin fevkine çıkarak lüzum ölçülerini aşan bir şiddetle dincilik hareketlerini tenkil edeyim derken memlekette bir terör havası yaratır. Bundan ise nesiller zarar görür. Fikir ve kanaatler, keçe gibi tekme yedikçe katılaşan bir kuvvettir. Bu nevi kuvvetler, kuvvetle değil, cevap verdikleri ihtiyaç tatmin edilmek suretiyle yenilir. Eğer bugün Türkiye'de

---

(114) Bu gerekçede "Son zamanlarda", deniliyordu, "komünistlik ve dincilik propaganda ve cereyanları dikkati çekecek bir mahiyet almıştır. Hal ve vaziyetin imkân ve müsaadesine göre çeşitli ve çok değişik şekil- lerde çalışmalar ile cemiyet nizamlarını komünistlik esaslarına ve dini akidelere uydurmak isteyenlerin gizli ve açık her nevi hareket ve faaliyetleri memleketin ve halkın emniyet ve selâmeti ve refahı, ilerleme ve gelişmesi namına bir tehlike teşkil etmeye başlamış ve cemiyeti içinden gevşetip çürütmeye matuf ve türlü bozguncu faaliyetlerin lâyık oldukları şiddet ve ehemmiyette takip ve tenkilini gerekli kılmıştır." 163'üncü madde üzerinde güzel bir tahlil etüdü olarak Profesör Doktor Sulhi Dönmezer'in yukarıda kaydettiğimiz makalelerini tavsiye ederiz.

dincilik diye bir kımıldanma varsa, bilmelidir ki tatmin edilmesini bekleyen bir ihtiyaç vardır. Ve bu ihtiyaç devam ettikçe, o kımıldanma da devam edecektir. Vaktiyle İkinci Abdülhamid hürriyet yolundaki fikir ve hareketleri yasaklar, bendelerini ve taraftarlarını servete boğarken, nice insanları da Fizan Çöllerine sürgüne göndermişti. Bu terör ona zafer kazandırmamış, sadece Türkiye'de modernizmi otuz sene geciktirmiştir. Cemiyetin servet hazinesini ve silâhlı kuvvetlerini ellerinde tutanlar için, terör politikası en kolay hükûmet yoludur; fakat memleketin hayrına ve yararına götüren bir yol değildir. Bizde bu bahiste mâkul olan hareket tarzı, gittikçe şiddetini arttıran bir yıldırma politikası değil, din ve maneviyat ihtiyacının normal mecrasına konulması ve en mükemmel bir şekilde tatmin edilmesiydi. Bu yol tutulmamış ve bu yüzden Türkiye bugün tehlikeli bir çıkmaza girmiştir.

Diyanet bahsinde bir çıkmazdayız:

Tekrar edelim ki, kasdımız kimseyi tenkit etmek ve yapılan büyük işleri küçümsemek değildir. Sadece diyanet bahsinde bizde tutulan yoldaki uçurumu göstermektir. Türkiye gibi nüfusunun yüzde seksenbeşi çiftçi ve işçi olan ve en az yüzde altmışbeşi okuyup yazma bilmeyen bir memlekette asırlar içinde yerleşmiş din ve mâneviyat bağlarının birden kopmasındaki tehlikeyi göstermek milli ve tarihi bir vazifedir. Bu tehlike, içleri servet hırsıyla yanan cahil ve inançsız insan kitlelerinin ümitsizliğe düşmesinden doğan komünizmdir. Bu rejimin iyi veya kötü olduğunu münakaşa etmiyorum. Yalnız şunu diyorum ki, komünizmin anası, maddi ve manevi iki şekliyle sefalettir. Hattâ dikkat edilirse, komünizm, maddi sefaletten ziyade, mânevi sefaletin çocuğudur. Mânevi sefalet ise inançsızlık ve idealsizlikten

doğan ruh perişanlığıdır. Unutmamalıdır ki, vicdanları üzen ve isyan ettiren, maddi yoksulluktan ziyade, manevi yoksulluktur ve bunun doğurduğu kıskançlıktır. Manevi bir destekten mahrum ve ruhları bir buhran içinde olan insanların, kendi kendilerine ve fırsat buldukları zaman birbirlerine: Neye onun var da benim yok diye sorması, işte komünizmin anası budur. Din, bu suâlin cevabını verir ve dindar bu cevabı bilir ve içi rahat eder. Dindar olan insan başkasının varlığını kıskanmaz. Çünkü bilir ve inanır ki herkes hayatta Allah'ın takdir ettiği nasibini alır ve kısmetini yer. Dindar kıskanmaz, imrenir. O başkası gibi kendisi de varlık sahibi olmak için çalışır. Din kıskançlığı önlediği ve bu sebeple komünizmi kökünden nefyettiği içindir ki, komünistler en koyu din düşmanıdırlar...

Mânevi yoksulluk ve ruhi sefalet, bilhassa halk kitlelerinde tehlikesinin en yüksek haddini bulur. İlim nurundan mahrum olan kitle, bir de, insan ruhunun ışığı olan imandan mahrum kalır da hayatı sade yiyip-içip, eğlenmekten ibaret alırsa, böyle bir kitlenin gözleri servet ve konfor ile doymaz olur. İnsan bilmeye muhtaç olduğu gibi, inanmaya da muhtaçtır. İmansız insan yularsız hayvan gibidir. İnsan inanıp bir noktaya bağlanma ihtiyacındadır. Bu nokta, kudsi bir aşk kaynağı halinde din olabildiği gibi, ilim yahut insanlık gibi yüksek bir emel de olabilir. Fakat, ilimden tabiatıyla mahrum olan kitle için, insanlık çok mücerret ve müphem bir duygudur. Ameli bir hayat planı vermez ve bugün, mânevi bir rehber ve destek olarak, dinin yerini tutmaz. Dinin yerini tutacak ruhi disiplin kaynağı henüz yoktur.

İşte bu kaynak bugün Türkiye'de kurumakta ve camia hayatı tehlikeli bir çıkmaza girmektedir. Eminiz ki etrafını gören ve müşahedelerine mâna vermesini bilen okuyucularımız bizden bunun ispatını isteyecek değillerdir - çünkü görünen köy kılavuz istemez- fakat içine girdiğimiz çıkmazdan kurtulmanın çaresini soracaklardır.

Çıkmazdan kurtulmanın çaresi:

Milli camianın bugün muhtaç olduğu manevi disiplini kurmak ve Türkiye'yi manevi cepheden kalkındırmak için, kanaatimizce her şeyden evvel, siyasi taassubdan ve küçük menfaat kaygılarından sıyrılarak, diyanet işlerimizi yeni baştan ciddi bir surette ele almak, hem bunun için çok acele etmek lâzımdır. Bugünkü gidişte üç-beş sene daha ısrar edilirse, korkarım ki, memleket telâfisi ve tamiri -imkânsız demeyelim amma- çok güç bir duruma düşer.

Bu eserde şunu olsun gösterebildik sanıyoruz ki, bugün bir memlekette hattâ aynı bir ferdde, ilim ile din, din ile felsefe, san'at ve siyaset yan yana, fakat ayrı hayat sahalarında, barışık bir halde yaşayabilir. Ve yaşamasında cemiyet için fayda vardır. Bütün birinci kısmımız, doğrudan veya dolayısiyle, bu dâvanın isbatına bağlanır. Gayet tabii: İnsan duyma, bilmek, dilemek ve inanmak melekelerine sahip bir mahlûktur. Binâenaleyh insan ve cemiyet yalnız duymaya ve bilmeye değil, hem de inanmaya muhtaçtır. İlim, felsefe, san'at ve siyaset insanın duymak, bilmek ve arzulamak ihtiyaçlarına; din de inanma ihtiyacına cevap verir. Ferd için olduğu gibi, milli camia ve insanlık için de selâmet, bu ihtiyaçların tatmininde ve bu ihtiyaçlara cevap veren melekelerin muvazeneli bir surette inkişaf ettirilmesindedir. Hususiyle Türkiye'miz gibi kültürü henüz gelişmemiş geniş halk kitlelerine dayanan bir memlekette, hayata ve cemiyete sırf maddi ve iktisadi bir köşeden bakarak, maneviyat terbiyesini ihmal etmekte, siyasi rejim ne olursa olsun, tehlike vardır. Kastımız kimseye akıl hocalığı etmek değildir; memlekete karşı tarihi bir vazife ifa etmektir. Kanaatimce fakir memleketimizi kalkındırmak için yapılacak ilk hayırlı iş, ona gittiği yoldaki uçurumu göstermektir. İşte biz burada bu vazifeyi yaptığımıza kani olarak tekrar ediyoruz ki, diyanet işlerimizi ciddi bir surette yeniden ele almaya mecburuz.

Bu işlerin, senelerden beri olageldiği gibi, yüzüstü bırakılmasında ve Türkiye'de din müessesesinin çökmesinde memleket ve nesiller için hayır yoktur.

Okuyucumla bu prensip noktasında anlaştıksa, tatbikat mes'elelerine geçerek kendi kendimize şunu soralım: Diyanet işlerimizi hangi noktasından ve nasıl yeniden ele almalıyız?

Diyanet teşkilâtına muhtariyet tanımak lâzımdır:

Bizce bugün Türkiye'de İslâmî sahada, yapılacak işlerin ve ele alınacak mes'elelerin başında, diyanet işlerini yeniden tanzim edip teşkilatlandırmak ve vücuda getirilecek yeni teşkilatı devletten ayırıp, hiç olmazsa üniversiteler gibi, muhtar bir müessese haline koymak gelir.

Bunda hem diyanet, hem de devlet için faydalar vardır. Bir kere diyanet için fayda vardır. Zira bu sayede diyanet işleri ve dini müessese ve teşkilat, hükûmetin yani, netice itibariyle, her an değişen bir hava ve politikanın baskısından kurtulacak ve kendine sahip, kendi mukadderatına hâkim bir müessese halini alacaktır. Devlet için de fayda vardır, zira bu sayede devletin lâiklik umdesi normal mânasını alacak ve bu umde, bugün olduğu gibi, mantıksız ve kaypak bir mefhum halinde kalmaktan kurtulacaktır.

Türkiye'de bugün diyanet işleri ve teşkilatı doğrudan doğruya Başvekâlete bağlıdır. Diyanet İşleri Reisi ve ona bağlı bütün teşkilât ve personel Başvekilin emri altındadır. Diyanet İşleri Reisini doğrudan, diğer diyanet teşkilâtı personelini ise dolayısiyle tâyin eden ve icabında, işten el çektiren hükûmettir. Vakıflar devlete bağlıdır ve hükûmetin emrindedir. Bununla beraber, Türkiye'de devlet lâiktir. Hayır, okuyucum! Bu olamaz,

çünkü bunda mantık yoktur. Bu vaktiyle olabiliyordu, çünkü vaktiyle din ve devlet halife-sultanın şahsında birleşmekte, diyanet ve devlet işleri Hilâfet ve saltanat fonksiyonları şeklinde bir elde ve bir merkezde toplanmakta idi. Fakat bugün madem ki devlet lâiktir; o halde din ve devlet işleri birbirinden ayrılmak, biri diyanet diğeri de siyaset sahasında kalmak lâzımdır. Lâiklik esası üzerindeki bir devlette artık dinî teşkilâtı hükûmet emri altında tutmakta bir mâna ve mantık yoktur.

Diyanet teşkilâtı bahsinde Türkiye'nin bugünkü durumu, yalnız lâikliğe aykırı değil, diyanetin de aleyhinedir. Bugünkü vaziyet, diyanetin siyasete esaretidir. Bu vaziyetteki dini teşkilat ve müesseseler her gün biraz daha sönüp çökmeye mahkûmdur. Gayet tabii: diyanet imanlı ve ehliyetli din adamları elinde ve onların hür ve feragatli çalışmaları ve esirgemeleri sayesinde yaşar: "Aksi halde, din adamsızlıktan ve bakımsızlıktan çökmeye elbette mahkûmdur. Türkiye'de ekseriyetin dinini bu akibetten bir an evvel kurtaracak tek çare, diyanet işlerimizi yeniden teşkilâtlandırmak ve diyanet teşkilâtına ilmî, idarî, hattâ malî sahalarda muhtariyet tanımak, bu sayede ona yaşama ve gelişme imkânı sağlamaktır. İlmî teşkilat ve müesseselerde muhtariyet ne ise ve muhtariyetten neler beklenirse, dinî teşkilât ve müesseselerde de odur ve onlar beklenir, yâni, en kısa ifadesiyle, yaşamak ve serbestçe inkişaf etmek. İlim ve ilmî zihniyet politika ile bağdaşamadığı gibi, din ve dinî hissiyat da bağdaşamaz. Bunun içindir ki, bugün medeni memleketlerde yalnız ilmî değil, dinî müessese ve teşkilât da siyasetten tamamiyle ayrılmış ve muhtar bir sahaya çekilmiştir. Bizde ise üniversitelere tanınmış olan muhtariyetin diyanet teşkilatına da tanınması zamanı çoktan gelmiştir.[115]

(115) Diyanet teşkilatının muhtariyeti mes'elesi üzerinde tafsilat için bundan evvel neşrettiğimiz bir makaleyi tavsiye ederiz: İslâmın Nuru mecmuası, Nisan 1953, sayı 24, sahife 12.

Dini teşkilâtın muhtariyeti prensibinde mutabık kaldıktan sonra, bu muhtariyetin tanzimi işi kalır ki bu, tamamiyle tatbikat mes'elesidir. Ve bu hususta gözönünde üniversitelerimiz vardır. Türkiye'de bugünkü üniversite inkişafına iki merhaleden geçilerek erişildi: 1933'de üniversite kuruldu. 1946'da üniversitelere muhtariyet tanındı. Dini teşkilâtın muhtariyetine de böyle bir yoldan gitmek ve kademe kademe ilerlemek mümkündür.

Yalnız bir noktaya dikkat edelim ki, bizce dinî teşkilâtın yalnız ilmî ve idarî değil, malî bakımdan da muhtar olması, yâni kendi yağıyla kavrulması ve yaşamasının imkânını devlet inayetinden beklememesi şarttır. Bunun için de evkafı diyanet işleri teşkilâtına devretmek kâfidir.

Vakıfları Diyanet Teşkilâtına bağlamak lâzımdır:

Âşıkâr ki, dini vakıflar dini hizmetler içindir. Binaenaleyh bütün varı, gelir ve gideriyle vakıfların diyanet işleri teşkilâtına bağlanması icabeder. Bu sayede hem bu teşkilât normal surette yaşama imkânı elde edecek, hem de İslâmi vakıflar tesis edildikleri gayeye uygun bir şekilde işletilmiş olacaktır.

Dini teşkilât mali muhtariyete kavuşur da devlet bütçesinin nimetlerinden mahrum olursa, perişanlığa düşer zannedilmemelidir. Resmi ellerde bir hayli hırpalanan vakıfların bugünkü geliri bile Türkiye'de diyanet teşkilâtını besleyecek yeterliktedir. Vakıfların diyanet teşkilâtına bağlanması bu teşkilâta kendi sahasında kendi başına yaşayıp inkişaf etme imkânı sağladıktan başka, "şart-ı vâkıfı" da yerine getireceği için, memlekette yeni yeni vakıflar yapılmasını teşvik edecektir. Son senelerde Türkiye'de dini vakıf hemen hemen yapılmamaktadır. Çünkü vakıfların bugünkü durumunu

gören halkın vakıf müessesesine olan güveni sarsılmıştır. İslâmî vakıflar, şart-ı vâkıfa uygun olarak dini hizmetlere tahsis edilmek üzere, diyanet teşkilâtına geçerse halkta yeniden itimat uyanması ve yeni yeni vakıflar yapılması muhtemeldir.[116]

Fakat bütün bu işlerin yapılabilmesi diyanet teşkilâtının muhtariyete kavuşması ve vakıfların bu teşkilâta bağlanması için önceden tahakkuk ettirilmesi zarurî bir şart vardır. Bu şart, diyanet sahasında kıymetli elemanların yüksek ehliyetli diyanet mütehassısı adamların yetiştirilmesidir. Bugün Türkiyemizde bu kıymetler hemen hemen yok olmuştur. Bu vaziyette ve bugünkü haliyle diyanet teşkilâtına muhtariyet tanınmasının yeri ve mânası yoktur. Hususiyle muhtariyet havası içinde çalışacak bir diyanet teşkilâtı, selâmetle işleyip gayesine ulaşabilmek için, her şeyden evvel, bilgili ve yüksek seviyeli insanlar lâzımdır. Bu türlü insanlar ise, kudret helvası gibi ne gökten iner ve ne de ot gibi yerden biter; bu gaye için kurulacak bir tahsil ve terbiye müessesesinde yetişir.

Yüksek bir "İslâmi İlimler Enstitüsü" kurulması lâzımdır:

Bunu kurmak için geç kalınmıştır. Daha evvel "Tevhidi Tedrisat Kanunu" ile, dini mektep ve müesseseler kapatılınca, cemiyetin yüksek din adamlarına olan ihtiyacı göz önünde tutularak, vakit kaybetmeden böyle bir müessese vücuda getirilmeliydi. Nitekim 1933'de eski Darülfûnun ilga edilerek yerine bugünkü İstanbul Üniversitesi kurulmuştur. Aynı yoldan gidilerek 1926'da kapatılan müesseselerin yerine yüksek bir dinî

(116) Tafsilât için yukarıda kaydettiğimiz makalede Vakıflar kısmını ve Vakıflar Bankası üzerindeki mütalâyı tavsiye ederiz.

öğretim müessesesi kurulmuş olsaydı, diyanet sahasında bugünkü cehalet çorağına düşülmezdi. Maamafih bu müesseseyi bugün de kurabiliriz ve muhakkak kurmalıyız. Bugün çıkmazdan kurtulmanın yolu ve yegâne çaresi budur.(117)

* * *

Diyanet işleri merkez teşkilâtı gibi, İslâm İlimleri Enstitüsü'nün de yeri İstanbul'dur. Çünkü bu teşkilât ve müessese burada kurulursa, evvelâ politikanın tesirinden nisbeten uzak kalır, saniyen de işlemesi için lâzım olan elemanları bu muhitte daha kolaylıkla bulmak mümkün olur. Bizim düşüncemiz de, enstitü, ilk, orta, lise, yüksek ve ihtisas kısımlarını havi genişçe bir teşkilâta sahip olmalıdır. Bu kısımlardan ilki tamamiyle devlet ilkokullarına muvazi olarak serbest tutulabilir ve asıl dini tahsil talebesi ortadan başlatılır.

---

(117) Bu eserin birinci baskısında yani 1954'de ileri sürdüğümüz bu fikir ve temenni, eski Konya Milletvekili Fahri Ağaoğlu başta olmak üzere, fikri benimseyen bir kısım milletvekillerinin himmet ve gayretleriyle, beş sene sonra, tahakkuk sahasına girmiş ve 1959'da B. Millet, Meclisi'nce kabul edilen bir kanun ile İstanbul'da bir "Yüksek İslâm Enstitüsü" kurulmuştur. Bu güzel esere ait bir hatıram ve bir program raporum vardır.

Sırası gelmişken burada bunlardan bahsetmek isterim: 1959 senesi 31 Aralık günü, bana, Maarif Vekâleti Hususi Kalem Müdürü tarafından telefon edildi. Maarif Vekilinin beni öğleden sonra ziyaret edeceğini haber verdi. Ankara Hukuk Fakültesinden eski bir değerli talebem olan Vekil Atıf Benderlioğlu ile karşı karşıya oturduk. Hoş beşten sonra, Hocam size mühim bir rica için geldim, dedi ve ilâve etti:

İstanbul'da açılan "Yüksek İslâm Enstitüsü"nün Müdürlüğü münhaldir. Bu makama en ehliyetli sizi görüyoruz. Esasen bu müessese sizin fikrinizden doğmuştur. Bu vazifeyi kabul etmenin benim için mânevi bir borç olduğunu söyledi.

Kendilerine teveccühlerinden dolayı teşekkür ettikten sonra, bu müessesenin kurulmasından duyduğum sevinci belirttim. Fakat benim bu vazifeye lâyık olmadığımı, çünkü dini ameller bakımından kusurlu ve günahkâr olduğumu, böyle bir dini ve yüksek bir müessesenin başında bulunacak kimsenin yalnız ilmî ehliyetinin kâfi gelmiyeceğini, aynı zamanda zühd ve takvâ sahibi bir insan olması icab ettiğini bildirdim ve beni mâzur görmesini rica ettim. Vekil teklifinde, ben de fikrimde ısrar ettik. Neticede, müesseseyi bizzat görüp anladıktan sonra, teşkilat ve tedrisatı hakkında kendisine bir rapor ve bir program vermemi istedi. Ertesi gün müesseseye giderek talebesi ve hocalarıyle görüştüm ve mevcut programlarını aldım. Bir kaç gün çalışarak uzunca bir rapor hazırladım ve buna bir de ders programı ekleyerek Maarif Vakâletine gönderdim. Bu raporu ve programı eserin sonunda ek olarak aynen veriyorum.

Enstitünün gayesi İslâm dininde âlim ve mütehassıs adamlar yetiştirmek olduğuna göre, bu gaye göz önünde tutulmak kaydıyle, enstitüye yaraşan bir teşkilât verilir.

Hülâsa biz Türkiye'nin diyanet ve lâiklik bahsinde içine düştüğü çıkmazdan kurtulmasının çaresini, evvel emirde yüksek bir İslâm İlâhiyat Enstitüsü kurmakta ve burada yüksek ehliyetli diyanet mütehassısları yetiştirdikten sonra, bu adamların idaresi altında ve muhtariyet esası üzerinde, diyanet işlerimizi yeni baştan teşkilatlandırmakta görüyoruz. Bu husustaki düşüncelerimizi okuyucularımıza daha derli toplu bir şekilde arzetmiş olmak için, bu eserin sonunda ve ek şeklinde, bir de kanun tasarısı sunuyor ve bu suretle vazifemizi yapmış olmaktan derin bir bahtiyarlık duyuyoruz.

* * *

Bu bahsi burada keserek ilim ve din mes'elesini tekrar ele alacak ve modern ilim karşısında hususiyle İslâm dininin alması lâzım gelen vaziyeti araştıracağım. Ve, bizde yüksek ehliyetli din adamlarının olmaması yüzünden, yalnız lâiklik mes'elesinde değil, umumiyetle ilim ve din mes'elesinde nasıl bir çıkmazda olduğumuzu ve bu çıkmazdan kurtulmanın yolunu göstermeye çalışacağım.

BEŞİNCİ KISIM

ZAMANIMIZDA İLİM VE DİN MÜCADELESİ

— I —

DİNDE NAS VE NAKİL, İLİM VE MARİFET MES'ELESİ VE DİNİ SÜBJEKTİVİZM

Türkiye'de bugün derin bir diyanet buhranı hüküm sürmektedir:

Yukarıda İstanbul Toplu Basın Mahkemesi'ne sunduğum bir rapordan bahsetmiştim.[118]

Bu raporda bahsi geçen "makale sahibi" Tıp Fakültesi'nin son sınıfında zeki ve anlayışlı bir Türk genciydi. Kendisiyle görüştüm. Din hakkındaki menfi kanaatlerinde samimi idi. Raporda da kaydettiğim gibi, bence bu türlü açık fikirli gençler takip edilmemelidir, aydınlatılmalı ve hataları kendilerine gösterilmelidir. Fakat bunu yapmak, yüksek ehliyetli din âlimlerine düşer. Bu bakımdan ise, bugün Türkiye'miz, maalesef, çok fakat pek çok fakirdir. Hakikat arayan ve öğrenmek iştiyakında bulunan gençlerimizi tenvir ve tatmin edecek yük-

---

(118) Bakınız: Not: 21.

sek din eserlerimiz ve din âlimlerimiz -hiç yoktur demeyeyim ama- çok az ve kifayetsizdir. Bugün yüzlerce Tıbbiyeli, binlerce Üniversiteli, yüzbinlerce müslüman-Türk var ki, ilim ve din bahsinde kalın bir şekk ve ibham perdesi arkasında bir ışık arıyor, tereddüt ve meçhuliyet karanlıkları içinde bir hidayet nuru bekliyor. Fakat, heyhat! Her tarafta feci bir yokluk ve boşluk...

Uzatmayalım, bugün Türkiye'de müthiş bir din âlimi kıtlığı ve bununla müvazi olarak da derin bir diyanet buhranı var. Bu buhranı bazı zümreler, bilerek veya bilmeyerek, körüklemektedir. Buhran körüklendikçe artıyor. Bugün din ve maneviyat mevzuunda Türkiye'miz, her tarafından tutuşmuş bir ahşap konak vaziyetindedir. Bu bir mücerred iddia değil, gören gözler için, apaçık bir hakikattir.

Ben burada ne buhranı ispata çalışacak, ne bunu doğuran sebepler üzerinde duracak, ne de buhranın uzak ve yakın, muhtemel neticeleri hakkında kehanette bulunacağım. Fakat şu kadar diyeceğim ki, eğer tez elden giderilmesine çalışılmaz da buhran devam eder giderse, Türkiye'yi komünizmin pençesine düşmekten kurtaracak hiç bir kuvvet tasavvur edemem. Kim ne derse desin, ben bu sözümün tarihe malolmasını istiyorum.

* * *

Açık olalım: Bugün bu memleket insanlarının, genç ve yaşlı, bir çoklarınca, ilim karşısında, kâinatı yoktan var eden bir Allah fikrinin ve bir âhiret akidesinin, hülâsa dini inançların yeri yoktur. Çünkü bu inançlardan hiç biri ilmi usullerle ispat edilip ortaya konamaz. Bunlar modern ilim zihniyetiyle mütalâası ve müdafaası kabil olmayan hayal kabilinden şeyler diye okutulmaktadır.

Niçin birbirimizden saklayalım ve vakıi inkâr edelim: Bugün resmi görüş bile bu değil midir? Mektebin, hattâ Üniversitenin hâkim kanaati bundan başka mıdır? Herkes dilediği kanaati benimser. Buna kimsenin bir diyeceği olamaz. Yalnız, ya bu görüş doğrudur; o halde dinden ve maneviyattan bahsetmek abestir. Yahut bu görüş yanlıştır; o halde din haktır, binaenaleyh hiç olmazsa resmiyetin bu görüşten sıyrılması lâzımdır. Fakat herhalde pusu harbine son verilmeli, yani bu görüşün yerinde olmadığı ve hakiki ilim anlayışına asla uymadığı ortaya konulup gösterilmelidir. Bunu yapmak yüksek din alimlerine düşen bir vazifedir. Fakat onlar nerede? Seneler içinde tatbik edilen müthiş bir tenkil politikası, bu memlekette yüksek ehliyette din âlimi yetişmesine ve yüksek vasıfta din eseri çıkmasına imkân bırakmamıştır. Bu sebeple, din bahsinde bugün efkârı kapkara bir cehalet bürümüştür.

Tekrar tekrar söylediğimiz gibi, bu satırların sahibi bir din âlimi değildir. Sadece, ilim ve din mücadelesinde öteden beri aldığı bir vaziyet ve düşündüğü bazı şeyleri burada samimi müslümanların tetkik ve tenkit nazarları önüne koymak niyetindedir.

Her gün sahası genişleyen ilim karşısında din ne yapmalı ve nasıl vaziyet almalıdır?

Kimse inkâr edemez ki, zamanımızda ilim, eskiden olduğu gibi, yalnız şeyleri ve hâdiseleri değil, hem de dimağları ve hattâ, bir dereceye kadar olsun, ruhları bile hâkimiyeti altına alma iddiasındadır. Bu sebeple bugün, ilim ile din ve dini inançlar arasında çetin bir mücadele kopmuş bulunuyor. Bu bir vakıadır.

Fakat bu vakıadan muazzam bir mes'ele doğuyor ki, o da şudur: Hâkimiyetin sahasını her gün biraz daha

genişleten ve insan aklını, hattâ ruhunu avuçları içine almaya doğru giden ilmin bu ilerleyişi karşısında din ne yapmalı ve nasıl bir vaziyet almalıdır?

Kabul ederim ki, böyle bir suali, hakiki âlim gibi, hakiki dindar da yersiz bulur. Her ikisi de haklıdır. Çünkü hakiki dindarın nazarında, din ilâhi bir yoldur. Selâmet isteyen insan, aklı, ruhu ve bütün varlığıyle bu yola girmeye mecburdur. Hakiki âlim nazarında ise, ilim, meçhulâtımıza kıyasen, namütenahilik içinde nihayet bir zerredir. Binaenaleyh ilim ile din arasında varlığından bahsedilen mücadele, hakikatte değil, sırf görünürdedir.

Görünürde de olsa, mücadeleyi sona erdirmek, şüphe ve tereddütleri izale etmek için, yukarıdaki suali sormaya ve buna cevap vermeye, yani ilim karşısında dinin hususiyle İslâmiyetin alması gereken vaziyeti tayin ve tesbit etmeye mecburuz.

Bu suale cevap olarak ileriye sürülen düşünceler:

Modern ilmin hergün biraz daha genişleyen hâkimiyeti karşısında din ne yapmalı ve nasıl bir vaziyet almalıdır, sualine cevap olarak şöyle bir düşünce ileriye sürülebilir. Nitekim, başta meşhur bir Fransız protestan ilâhiyatçısı[119] olmak üzere, bir çokları tarafından bu düşünce ileri sürülmüştür.

İlmin artan kudreti önünde din, onunla mücadeleye girişmekten ve ona muarız bir sistem gidişi almaktan muhakkak surette kaçınmalı ve ilmin mu'talarına boyun eğmeli, bu mu'talara asla yabancı kalmamalıdır.

(119) Lauis Auguste Sabatier (1839-1910). Bakınız: Science et religion Emil Boutrou.

Bilâkis, ana akide ve erkânını muhafaza etmekle beraber, din kendini ilmin mu'talarına ve hakikatlerine intibak ettirmelidir.

Bu görüş sahiplerine göre, bugün din, eskiden olduğu gibi, insan ve cemiyet üzerinde umumî ve mutlak bir hâkimiyet iddiasına kalkışamaz. Din bu varlıkları bugün ilim ile paylaşmaya mecburdur. Diğer taraftan, bugün din, kendi kabuğuna çekilip bir nevi inziva hayatı da yaşayamaz. Çünkü, evvelâ, bugün insan ve cemiyet dine ve onun neşrettiği manevi havaya her devirden daha çok muhtaçtır. Saniyen, infirada giden ve inzivaya çekilen din, belki bir zaman gönüllerde tutunup yaşayabilir, fakat gitgide havasız kalan nebat gibi, solup dökülmeye mahkûm olur. Binaenaleyh bugün din, her devirden çok, içtimaîleşmeye, infirada değil, içtimaîliğe gitmeğe mecburdur.

İmdi bütün mes'ele bunu temindedir. Nasıl edelim de dini hem inzivaya çekilmekten kurtaralım, hem de onu modern ilmin hakikatleriyle barıştırıp bu iki disiplini omuz omuza yürütelim.

Bunun için diyorlar, yapılacak iki iş vardır: Evvelâ, dini hakikat en kendinden olmayan şeylerden, bir takım haşviyat ve kaşriyattan, efsane ve esatirden ayıklamak; saniyen, onu hakikaten kendinden ve kendinin olan unsur ve esaslar üzerinde oturtmak, yani ilk devrin safvetine irca etmek lâzımdır.

Dinî bir takım haşviyattan, efsane ve esatirden temizlemek ve onu sırf kendinden olan esaslar üzerine oturtmak lâzım olduğunda herkes mutabıktır. Fakat, dinden gibi görünüp de hakikatte dinden olmayan şeyler nelerdir? Bunlar diyorlar, evvelâ ilim ve felsefe mes'eleleri, sonra da beşeri otoritelerdir.

Bir kere, ilmî bilgi ve mu'talar ve felsefi mes'eleler dinden değildir. Din ne ilim ve felsefe, ne tarih ve coğrafyadır. Dinde maddenin ve maddeye ircaı kabil fikir

ve bilgilerin yeri yoktur. O bir ruh ve mana alemidir. Dinde ilim ve marifet mes'eleleri yer almalıdır. Din insanın bilme ihtiyacını değil, inanma ve bir ideale bağlanma ihtiyacını karşılar. Gerçi vaktiyle büyük dinlerin zuhurunda din, insanların aynı zamanda bilme ihtiyacına da cevap verme zorunda kalmıştır. Bunun içindir ki, dinlerde ilim ve felsefe bahisleri, hattâ tarih, coğrafya ve felakiyat bilgileri yer almıştır. Fakat bugün bütün bu ilimler dinden ayrılmış ve ayrı metodlara bağlanmış ayrı birer disiplin teşkil etmiştir.

Dine ilim ve felsefe karıştırmak, ilim ve felsefe mes'elelerini mukaddes kitapların naslariyle izaha kalkışmak, diyorlar, devirler içinde ve durmadan ilerleyen insan aklı ve ilmi önünde, dini, tezattan tezada düşürmektir. Eğer bugünün büyük dinleri ilmin terakkileri karşısında müşkil durumda iseler ki böyledir, bunun başlıca sebebi, ilim ve felsefe yapmaya kalkışmış olmaları ve bu suretle rollerinin ve tabii sahalarının hududunu aşmış bulanmalarıdır.

Şunu bilmelidir ki, din ile ilim ayrı ayrı iki sahadır ve iki ayrı melekenin mahsulüdür. İlim, aklın, din de ruhun ve gönlün malıdır. Bunlar insan hayatının iki ayrı ihtiyacını karşılar: İlim aklın bilme ihtiyacına, din de ruhun inanma ve bu sayede huzur ve sekinete erme ihtiyacına cevap verir. Binaenaleyh ne ilmin dinden, ne de dinin ilimden bekleyeceği bir şey yoktur. Çünkü din, ilmin mevzuu olan mahsus ve merî âlemin dışında ve ötelerinde bir sahadır. Din meşeini insan içini durmadan tırmalayan kifayetsizlikten, acizden, sefalet ve müzayaka hissinden alır. Bu his ise, insanın üstün ve aşağı, insanî ve hayvanî iki tiynetinden hayvanî olanının çok kere insanî tinette hakim olması endişesinden ve korkusundan doğar. İşte böyle bir endişe ve korku içindeki insan, dinin kurtarıcı ve sekinet verici maneviyatına sarılır ve bu sayede huzur ve rahata erer ve kurtulur.

Dikkat edelim ki, diyorlar, bu neticeye din, bize yeni bilgiler vermek yahut mevcut bilgilerimizi genişletmek suretiyle değil, sırf benliğimizi üstün tinetimizin insani temayüllerine doğru yükseltmek suretiyle ulaşır. Başka bir deyişle din, doğumdan ölüme kadar, her ne vaziyette olursak olalım, bizi hiç terk etmeyen keder, endişe korku ve ıstırap gibi âcizlik sefaletleri karşısında içimizin yalvarışıdır. Din bu yalvarışa ilim ve felsefe yolu ile değil, irade ve gönül yolu ile ulaşır. Dindarın nazarında ilmin bize tabiat ve tekâmül kanunları diye öğrettiği kâh reel ve kâh farazi kanunlar, hep ilâhi iradenin ezeli birer tecellisinden ibarettir.

Hülâsa, bu görüşü müdafaa edenlerce, dindar olmak ve dini bir hayat yaşamak için insanın yalnız üç şeye ihtiyacı vardır: Kendini daima Allah'ın huzurunda nazarı ve iradesi altında hissetmek -Allah'a ibadet, dua ve münacat yolu ile kulluk edip yalvarmak ve yaklaşmak- Allah'ın merhamet ve mağfiretinden ümit kesmemek.

Şüphe yoktur ki, bu üç şey ilmin hudutları dışında ve onun hâkimiyetinden çok uzaklardadır. İlim ne kadar terakki ederse etsin akıl ne kadar yükselirse yükselsin, insanoğlu kendini bu üç ihtiyaçtan kurtaramayacaktır. İlim ve akıl bu ihtiyaçları gidermeye kafi gelemeyecektir. Fakat, diyorlar, dindar olmak ve bu üç ihtiyacı karşılamak için yalnız Allah'a iman kâfidir. Bu hususta ne nass'a ve nakl'e, ne de hususiyle beşeri otoritelere yani nebi ve veli gibi Allah ile kul arasına giren vasıtalara lüzum ve ihtiyaç vardır.

Bugün diyanet mes'eleleriyle alâkalanan insanların birçoğu tarafından kabul ve müdafaa edilen ve bugünün bilhassa yarı münevverlerinin pek hoşuna giden bu görüş üzerinde biraz daha duralım, ta ki karanlık tarafı kalmasın!

Dinde sübjektivizm:

Zamanımızda münevver geçinenlerden birçoğu garptaki bu cereyanı taklit ederek, dini sırf bir his mevzuu almakta onu "nas"tan, "nakil"den hattâ "vahy" den[120] bile ayırmakta; bunları ikinci plana bırakmakta, hatta bunları bütün bütün dinden çıkarmak istemektedir. Buna göre din nas'tan, nakil'den ayrı bir şeydir, bir his ve bir iç hayatıdır.

Bu görüşe "dinde sübjektivizm" (= batınilik) denir ki Avrupa'da kökleri tâ Reform hareketlerine uzanır.[121] Filhakika dinî yahut da dinde sübjektivizm'e ilk yolu açan şahsiyet, Alman protestanlığının kurucusu olan Martin Luther (1483-1561) sayılır. Bu telâkki, onsekizinci asrın Fransız ansiklopedicileriyle[122] kuvvetlendikten sonra geçen asrın ikinci yarısı içinde "Yeni Hıristiyanlık" mezhebini doğurmuştur. Bu mezhebin belli başlı şahsiyetleri arasında meşhur Rus romancısı ve edibi Tolstoi (1828-1910) vardır. Bu mütefekkir; *"Beni Hıristiyanlığı benimsetmekten alıkoyan şey, İsa'dan rivayet edilen nakiller ve metinlerdir; bunlar olmasa çoktan Hıristiyanlığı benimseyeceğim..."* diyordu. Fakat bu sözü ile Tolstoy ağaçsız meyve olsun istiyordu da farkında değildi.

---

(120) Burada nas kelimesini (kitap) (dogme=) karşılığı alıyor ve bundan bir dinin akide ve erkânının esaslarını ihtiva eden ibare ve metinleri, nakil kelimesini "sünnet", "hadis" (tradition=) karşılığı alıyor ve bir dinin Peygamberinden naklen gelen söz ve hareketlerin mecmuu ve (vahiy) kelimesinden de bir dinin Allah tarafından peygambere bildirilen hakikatlerini kasdediyorum.

(121) Reform hareketleri diye On altıncı asır başlarında Avrupa'da ortaya çıkan dini ve siyasi cereyanlara denir. Katolikliğe ve onu temsil eden Papalığa karşı bir nevi isyan şeklini alan bu cereyanların başında Martin Luther adında bir Alman papazı vardı.

(122) Ansiklopediciler diye, Onsekizinci asırda Fransa'da ilim, felsefe, san'at, edebiyat mevzuları üzerinde çıkarılan büyük bir kamusun muharrir ve müelliflerine denir. Bunların başında meşhur Fransız mütefekkir ve edibi Voltaire, Diderot ve d'Alembert gibi o devrin din ile mücadele edenleri vardı. (Bakınız: Not: 2)

Dikkat edenlerce bilindiği üzere, dini sübjektivizm yahut batınilik aslında felsefi sübjektivizm'e bağlanır ki, bunun da bilhassa müdafii, Alman filozofu Fichte'dir (1762-1814). Bu filozof, felsefi sahada, mutlak bir sübjektivizm'e kail olmuştur. Buna göre "Ben"siz benden başka, benim dışımda hiç bir şey yoktur. Benden hariç olarak ne vardır ki, o benim "benliğim"in haricileşmesinden harice aksetmesinden başka bir şey değildir. Bunun delili şudur ki, ben yok olduğum yani öldüğüm zaman, ne ben varım, ne de başka bir şey vardır. Şu halde benim için var olan şey, benim ile kaimdir, benim dışımda bizatihi kaim varlık yoktur.[123]

İşte dinî sübjektivizm'e sapanlar, Fichte'nin bu fikrinden istifade etmekte daha doğrusu bu fikri dinî sahaya naklederek şöyle düşünmektedirler:

Din insanda derin bir his, bir duyuştur. Bu his, kendine yetersizlik ıstırabı çeken insanda, evvelâ sabit ve sağlam bir mesnede dayanma ihtiyacı doğurmaktadır. Saniyen, ayni his, insanı çok üstün bir ideale, bir fevkalbeşeriliğe ve bir namütenahilik âlemine doğru yükseltmektedir. Böyle bir ihtiyaç içinde böyle bir ideale uzanış ve yükselişdir ki, bize Allah'ı bulduruyor. Şu halde, diyorlar, Allah fikri bizden, bizim ideal ihtiyacımızdan doğmaktadır. Yine şu halde, Allah bizi değil, biz (hâşâ) Allah'ı yaratmaktayız. İçimizin boşluğunu yüksek bir ideal ve ümit ile doldurma ihtiyacımızdır ki, bize Allah'ı buldurmaktadır. Fakat, diyorlar, yine, bu hakikati bulmak ve dindar olmak için ne nebiye ve veliye ihtiyacım vardır, ne de nass'a ve nakl'e. Bu hususta bana selim hissim kâfidir[124] Çünkü din tamamiyle hissi ve deruni bir hayattır.[125]

---

(123) Bakınız: A. Foullee, Histoire de la Philosophie, pa: 437, ed. 18 c.

(124) Bu satırların sahibi vaziyetinin sağlamlığından ve davasının sıhhat ve kuvvetinden emindir. Binaenaleyh muarız görüşleri bizzat sahiplerinin gördükleri ve anladıkları gibi anlatmakta hiç bir beis görmemektedir.

(125) Bahsettiğimiz sübjektivizm daha On dukuzuncu asırda bile moda olmuştu. İnce Fransız şairlerinden Musset, hususiyle Türk dostu meşhur Lamartine, sübjektivizm'e mütemayildir. Lamartine'in şu kıt'ası, bence sübjektivizm'in şaheseridir: ☆

Dinde sübjektivizm, manevi bir sükût ve tereddinin alâmetidir:

Avrupa'da geçen asrın sonlarında bir nevi münevverlik hastalığı ve bir fikri nevrasteni gibi yayılan bu telâkki, maddi bakımdan çok ileri gitmiş, fakat maneviyatı o nisbette geride kalmış topal bir medeniyetin eseri ve bir sükût alâmeti idi. Bu telâkki, Hrıstiyanlık ve müslümanlık gibi semavi dinlerin istediği ve emrettiği ruhî disiplin ve manevi toparlanma mecburiyetinden yakayı sıyırmak için manevi salaklığın ileriye sürdüğü bir bahaneden ibaretti. Bu telâkki, hayatı sırf yiyip içip eğlenmeden ibaret gören sansüalizm'in dünyayı felâketlere sürüklemeye başlağı bir devrin habericisiydi. Bu telâkki ile, nice şair filozof, mütefekkir, insanlık dünyasının başına yirminci asrın, iki Dünya Harbi gibi yer götürmez felâketlerini çağırıyorlardı da farkında değillerdi.

Dini sübjektivizmin tenkidi:

Şu halde, "dini sübjektivizm" yahut "batınilik" dediğimiz bu telâkkiye göre, din sadece iman yani iç hayatıdır. Ruh cismin, mana harf ve kelimenin, fikir ifadenin ayni olmadığı bilâkis, bunlar ayrı şeyler olduğu gibi, din de nas ve nakl'in aynı değildir ve dine nisbetle nas ve nakl sırf birer zarftan ibarettir.

Que tes temples Seigneur, sont étroits pour mon, âme!..
Tombez, murs impuissants, tombez!
Laissez-mai voir ce ciel que vois me dérobez!
Architecte divin, tes dômes sont de flamme!
Que tes temples, Seigneur, sont étroits pour mon âme!
Tombez murs impuissants tombez!
Senin mabetlerin Allah'ım, benim ruhum için ne kadar dardır!... Yıkılın, kudretsiz duvarlar, yıkılın! Bırakınız beni, o nazarlarımdan gizlediğiniz semayı göreyim! İlâhî mimar, senin kubbelerin alevdendir! Senin mabetlerin, Allahım, benim ruhum için ne kadar dardır! Yıkılın kudretsiz duvarlar, yıkılın! Bırakınız beni, o nazarlarımdan gizlediğiniz semayı göreyim!..
(Harmonies poétiques et religiuse, Liv. I, II.)

İlk bakışta çok cazip ve güçlükleri halleder görünen bu teklif ve telâkki, dikkat edilirse, tamamiyle bir safsata yığınıdır. Dini, nas ve nakilden ayırmak ve onu sırf bir gönül işi görmek, hakikatte, onu inkar etmek ve gönüllerden din fikrini kazımaya gitmektir.

Nas ve nakilden ayrı bir din, din olmaz; bu belki bir felsefi meslek (doctrine) ve kanaat olur. Din ile felsefi meslek veya sistem arasında giderilmesi kabil olmayan büyük farklar vardır. Bir kere, felsefi bir meslek sırf aklın bulduğu ve derin bir cehd ile elde ettiği bir bilgi sistemidir. Binaenaleyh aynı bir şahsın felsefi meslek ve kanaati yine aklın bulacağı ve elde edeceği diğer bir sistem ile sarsılabilir ve değişebilir. Halbuki hakiki dindarın dini kanaat ve bağlılığı - irtidat hastalığı müstesna- ölümüne kadar devam eder. Hakiki dindarca inandığı din, hakikatin tam aynıdır. Saniyen, felsefî bir meslek ve sistem, insanlara kuvvetli ve devamlı bir hareket ve münasebet tarzı tayin edip bir cemiyet nizamı vücuda getiremez. Nitekim bugüne kadar hiç biri getirememiştir. Çünkü felsefî meslek ve sistemler, insan aklı, eseri oldukları için, daima insan aklının hudutları içinde kalmaya mahkûmdurlar. Halbuki insan, bağlanmak ve içten gelen bir sevgi veya korku ile itaat etmek için aklın idrak havsalasını aşan bir ideale, bir fevkalbeşerliğe muhtaçtır. Çünkü insan eksiktir, kasir ve âcizdir. İmdi din, insanın bu ideal, bu fevkalbeşerlik ihtiyacına cevap verir. Çünkü din, insan aklının ve maddi mahsusatın dışından ve üst âlemin namütenahiliklerinden kopup gelen hakikatler sistemidir. Gerçi dinin akla hitap etmez ve akıl ile idrak edilemez tarafları ve hükümleri yok değildir; fakat onun asılları ve erkanı aklın ve mahsüsun dışında bir harikuladeliktir yani bir kelime ile, din vahydir. Vahy, herhangi bir felsefi meslek ve sistem gibi yalnız akla değil, hem de bilhassa tehassüse ve iradeye hitap eder. Din teakkul, tehassüs ve irade gibi üç büyük insani melekeyi birden teshir elinde tutar. Bu-

nun içindir ki, dinin insanları ve cemiyetleri sevk ve idare hususunda, hiç bir felsefi doktrin ve sistemle ölçülmesi mümkün olmayan bir kuvveti vardır. Yine bunun içindir ki, hiç bir felsefi doktrin, dinler kadar ne taraftar toplayabilmiş, ne de onlar kadar devam edebilmiştir. Yukarıda da kaydettiğimiz gibi, geçen asrın ortalarında Fransa'da büyük ve meşhur bir filozof, Auguste Comte, insanlık dini diye bir din icat etmişti. Bu madde ve şehvet peygamberinin icat ettiği bu dinin ümmeti, bir kaç yüz kişiyi, ömrü de beş on seneyi geçmemiştir. Buna mukabil, on dört asırdan beri yüzlerce milyon insanın takdis ettiği İslâmiyeti düşününüz!

* * *

Hayır, din yalnız imandan ibaret olmadığı gibi, makulün idrakinden de ibaret değildir.[126] Gerçi akıl bize Allah'ı sezdirir. Fakat Allah'a yaklaştıran ve O'nun rızasını tahsile götüren yolu bulduramaz. Çünkü akıl, beşeri her meleke ve kuvvet gibi mahduttur, zayıf ve âcizdir. Akıl yalnız maddeyi ve maddeyi ircaı kabil makulâtı idrak edebilir. Halbuki maddenin ve bu nevi makulâtın dışında bir âlem ve bir nâmütenahilik var ki, beşer aklı bunu gerçi hayal meyal sezer, fakat ona nüfûz ve onu idrak ve ihata edemez. İşte o alemi bize nas ve nakil, hülâsa vahy bildirir ve Allah'a götüren yolu bize vahy

---

(126) Evet fikir ifadeden, mana kelimeden ibaret değildir. Fakat ifadeden ayrı fikir, kelimeden ayrı mana, fikir ve mana değil, bu sadece bir vehim ve hayaldir. Fikir, fikir olmak için ifadeye, mana, mana olmak için kelimeye nasıl muhtaç ise, din de din olmak için nas'a ve nakl'e muhtaçtır.

Kabul ederim ki, Allah'a iman dinin en asli bir rüknüdür. Mü'min ile münkir her şeyden evvel bu noktada ayrılır. Fakat imanın dince tarif edildiği üzre olması şarttır. Böyle olmayıp da, mesela,tabiat üstü mücerret bir kuvvetin varlığına inanmak yahut Allah'ı (Pantheiste)lerin yaptığı gibi, yarattığı eşya ve kainatın aynı almak iman değildir.

(Pantheiste)ler ve (Pantheisme) = (vücudiye mezhebi) de üstün bir kuvvetin varlığına inanmaktadır. Fakat onlara göre, bu kuvvet eşya ve tabiat ten ayrı, zati sıfatlarla muttasıf bir varlık değil, eşya ve tabiatte meknuz ve onun aynıdır. (Bu mevzuda bakınız: Maddiyyün Mezhebinin İzmihlâli, İsmail Fenni, Merhum.)

vasıtasiyle Peygamber gösterir. Din ise, vahyin bildirdiği ve Peygamber'in gösterdiği yol demektir.

Din, diyorum, yalnız ruh ve mana değildir, aynı zamanda ameldir, yani muayyen bir hareket tarzı ve tutulacak bir hayat yoludur. Bu yolu vahy açar ve işaret eder. İnsan için bu yolun ışığı ve rehberi nas ve nakl yâni, bir kelime ile, Peygamberdir. Vahysiz, peygamber olmaz. Nas ve nakilsiz de din olamaz. İnsan, tekrar edeyim ki, aklı ile Allah'ı bulabilir, fakat dini yâni Allah'a isal eden yolu bulamaz. Bu yolu Peygamber gösterir. Dinden nebiyi çıkarmak sırf akla kıymet verip ona bağlanmak ve netice itibariyle mahdüde ve faniye bağlanmak ve şehvaniliği müdafaa etmektir. Binâenaleyh, insan yalnız nebiye değil, veliye de muhtaçtır. Çünkü nebiden veli'de mürşit ve hadidir. Nebi gibi hakiki veli de mürşittir. Çünkü veli, zühdü ve takvasiyle Allah'a yaklaşmış bir insandır. Fikir tarihinin en büyük dehası sayılan Eflâtun, aklı ile ve insana hayret veren ilminin vüs'atiyle Allah'ı bulmuştur. Hattâ Allah'ın varlığını ve birliğini eskimez delillerle ispat bile etmiştir. Bununla beraber Eflâtun, bir din tesis edememiş, bir peygamber hattâ bir dindar olamamıştır. Bu hususta Eflâtun'da eksik olan, akıl ve ilim değildi. Onda peygamber olmak için eksik olan vahiydi, dindar olmak için de "hidayet" yâni Allah'a götüren yola girmekti. Buna mukabil, bir de Hazret-i Muhammed'i düşününüz: Bu şanlı Peygamber, ümmi idi. Yâni fâni bir hocadan ders alıp öğrenmemişti. O'nun bir hocası vardı ki, hocaların hocasıydı. O'nun hocası, vahy yolu ile, Allah idi. Bunun içindir ki, Hazret-i Muhammed'in ilmi Eflâtun'un veya herhangi bir âlim ve filozofun ilmi gibi, aklın, tecrübe ve müşahedenin hudutları içine sıkışıp kalmamıştı. Şanlı Peygamber'in ilmi, bilâkis, aklın ötelerinde ve her fâninin idrâk havsalasına sığmayan âlemlerde yüzmekteydi.

Netice: Bugün Eflâtun'u bilen ve ona intisap eden mahdut zekâlara mukabil, Hazret-i Muhammed yüzlerce milyon insan gönlünde yaşamaktadır. İşte bu fark, insanlara hakim olmakta ve onları sevk ve idare etmekte akıl ile vahy arasındaki farktan ileri gelmektedir.

Hülâsa, dini nas ve nakilden ayırmak, tekrar edeyim ki, din fikrini kökünden baltalamaktır. Nas ve nakli hurâfeden temizleyelim ve dini ilk devirlerinin temizliğine kavuşturalım denirse, bunu üzerinde durulmaya değer bir fikir kabul ederim. Fakat dini nas ve nakilden ayıralım ve onu sırf bir gönül işi haline koyalım, denirse, buna cevabım: Hayır asla!

Dini nas ve nakilden değil, ilim ve felsefeden bile ayırmak doğru olmaz:

Bu, kendi hesabıma dini, değil nas ve nakilden, ilim ve felsefeden ayırmaya kalkışmayı bile yerinde bulmam. Çünkü bu da, netice itibariyle, dini sırf bir iç hayatı ve gönül işi görmek ve kabul etmektir. Halbuki din, tıpkı ilim gibi hayat içindir, yoksa bir zaviye ve manastır metaı değildir. Dini ilim ve felsefeden ayırmak, onun yaşanılan hayat ile alâkasını kesmek ve binnetice onu ölüme mahkûm etmektir.

Şu da var ki, din ile ilim ve felsefeyi birbirinden ayırmak ilimden korkup kaçmaktır. Fakat din, ilimden kaçmamalı ve uzaklaşmamalı, bilakis ona yaklaşmalı ve ilmin en yeni bilgi ve mu'talariyle bezenip zenginleşmelidir. Hem bugün nereye kaçacaksınız? Geçen asırda din ve ilim diye iki ayrı saha düşünülebilir ve dini ilmin hiç bir veçhile el atamayacağı emin bir sahada yaşatmak mümkün olurdu. Fakat zamanımızda bu imkân kalkmıştır gibi görünüyor. Bugün ilmin el atmadığı kö-

şe ve bucak -hiç kalmamıştır demiyeyim ama- çok daralmıştır.

Eskiden insandaki vicdan tezahürleri ve şuur halleri; içine girilmez ve esrarı keşfedilmez muammalar idi. İlim bu muammalara el sürmeye bile cesaret edemezdi. İlimden kaçan din, hiç olmazsa, bu muammalar kalesine sığınıp kendini kurtarabilirdi. Çünkü yakın senelere kadar, ilim sırf fizik hadiseler üzerinde yürümekte ve bunların kanunlarını bulmaya çalışmaktaydı. Din ise, maneviyat alemine ait olduğu için, mevzuu maddeden ibaret olan ilimden kaçmakla kurtulabilirdi. Zamanımızda buna imkân kalmamıştır. Çünkü bugün ilim, bu muammalar kalesini de fethetmiş ve insan içi dediğimiz bu esrar dolu mahzene de girmiştir. Bugün "Etats de Conscience" yâni vicdan tezahürleri yahut şuur halleri denilen meselâ tehassüs, taakkul, tefekkür, teessür ve tehassür gibi melekelerimiz en ince noktalarına kadar, psikoloji ilminin mevzuuna ve tetkik sahasına malolmuştur.

Şu halde din, bugün ilimden kaçmakla yakasını kurtaramaz, sığınacak emin bir yer bulamaz. Yine şu halde, kaçmamalı, bilâkis durup dikilme ve mu'talarını, ilmin mu'talarına tevfik edip barıştırmaya çalışmalıdır. İlmin zayıf taraflarını yoklamalı, onun kifayetsizliklerini keşfe çalışmalı; hülâsa bugün din, ilmin yâni insan aklının ve zekâsının hududunu tâyin ve tespit etmelidir. Bugün, yirminci asırda din, ilim karşısında ancak, fakat ancak bu şartlara ve bu esaslara dayanarak tutunabilir.

Dinde nas ve nakil esastır:

Din, sırf vicdani bir şey, bir gönül işi değildir; o aynı zamanda ferdî ve içtimaî bir hayat nizamıdır. Bu nizamı ise naslar ve nakiller kurar. Bunları da vahy bildi-

rir. Binaenaleyh vahye dayanan naslar ve bunları bize izah edip anlatan nakiller dinde esastır. Nas ve nakli dinden çıkarırsanız, geride şekk ve ibham ile karışık sade bir seziş ve bir çıplak duygu kalır ki, din bu değildir.

Din mefhumundan nas ve nakli ayırıp çıkarmak mümkün olmadığı gibi, ilim ve felsefe mes'elelerini de çıkarmak mümkün olmaz.

Kabul ederim ki, dinlerin mukaddes kitapları, hususiyle İslâm'ın Kur'ân-ı Kerim'i ne bir felsefe kamusudur, ne de bir tarih ve kozmoğrafya el kitabıdır. Bununla beraber, bu ilâhî kelâm sadece bir dua ve münacaat kolleksiyonu da değildir. Gerçi onda dua ve münacaat da vardır, fakat asıl Kur'ân-ı Kerim, yukarıda da kaydettiğim gibi, ferdi ve içtimaî hayatımıza dair hukukiyatı, ahlâk ve adabı, siyasiyatı ile dört başı mamur bir nizam kurmuş ilim ve felsefeye temas eden derin görüşler vermiştir. Ve asırlar içinde, yüzlerce milyon insan bu görüşlere bağlanıp bu nizam üzerinde yaşamış, bugün de yaşamaktadır.

Nas ve nakli dinden saymamak,

dini inkâr etmektir.

Şu halde nassı dinden saymamak, bu nizamı ve bu görüşleri Kur'andan saymamak demek olur. Bu ise bu ilâhi kitabı ve tesis ettiği dini açıktan inkârdır. Binâenaleyh dini nas ve nakli aynı kabul etmeye mecburuz.

Fakat bu takdirde, denilecek ki, korktuğumuz başımıza gelir, dini bir taraftan ilim ile, bir taraftan da devrin gidişi ve içtimaî icaplarla tezada düşürmüş oluruz. Çünkü kabul etmek lâzımdır ki, din nizamını vücuda getiren ahkâm ve esaslardan bazılarının bugün fiilen tatbiki kabil değildir. Mukaddes kitapların ilim ve felsefeye temas eden ahkâmından bazıları bugünün ilim ve

felsefe görüşlerine uymamaktadır. Esasen bütün güçlükler buradan neş'et etmekte ve bugünün ilim ve din mücadelesi bu vaziyetten ileri gelmektedir. Nas ve nakli dinden ayırmak, dini ilme ve devrin icap ve ihtiyaçlarıyla tezada düşürmek, dini ilme hırpalatıp onu mağlup ve perişan bir duruma koymamak içindir. Dinin selâmeti ve istikbali ilimle mücadeleye ve devrin icap ve ihtiyaçlarıyla tezada girmemekte, bilâkis, ilimle ve bu icap ve ihtiyaçlarla barışık gitmektedir. Gitmez de girerse, din için mağlûbiyet muhakkaktır. Fakat, tekrar edilecek ve denilecek ki, girmemek için tek çare, naslardan bu günümüzle te'lifi kabil olmayanları dinden saymamak ve dini esaslı bir tasviyeye tabi tutmaktır.

* * *

İtiraf edelim ki, bundan evvel de işaret ettiğimiz gibi, bu nokta bugünün ilim ve din, din ve hayat meselesinin mihverini teşkil etmektedir. Bu noktadaki müşkülleri halletmek hakikaten dinin selâmeti ve istikbalini sağlamaktır. Fakat bu noktayı, öteden beri yapılageldiği gibi, meskût bırakmak müşkülleri bir kat daha artırmak ve din hesabına yavaş yavaş çekilip mağlubiyeti kabul etmektir. Binaenaleyh bugünün din alimlerine düşen en büyük vazife, yukarıda hülâsa ettiğimiz meseleyi cevaplandırmak ve bu noktanın arzettiği müşkülleri bertaraf etmektir. İtiraf edelim ki, biz bunu yapacak ilmî ehliyet ve kudrette değiliz. Ancak, bizim ötedenberi sırf kendimizi tatmin için düşündüğümüz bir hâl sureti var ki, bunu burada okuyucularımızın tenkit nazarlarına arzedeceğiz. Bilmiyerek ve istemiyerek hata edersek, af dileriz.

— II —

İLİM VE İSLÂM

İSLÂM'DA İLİM ve DİN MÜNAKAŞASI

Evvelemirde şuna kani olmalıdır ki, din namına ilme ve hayata, ilim namına da din ve maneviyata çatanlar, ekseriya ne din ve ne ilim bahsinde doğru ve esaslı bir bilgiye sahip olmayanlardır. Binâenaleyh biz burada söze din ve hususiyle Müslümanlık nedir? sualiyle başlayacak ve bu suale bundan evvel verdiğimiz cevabı mümkün olan kısalıkta tekrar edeceğiz.

Müslümanlık, sübjektivistlerin zannettikleri gibi, herhangi bir şekilde iman ve akideden ibaret bir emri vicdani değildir; aynı zamanda, "amel" ilim ve felsefedir. Yani fiil, hareket ve içtimaî münasebetler nizamıdır. Bu hakikati ifade etmek üzere, Müslümanlık dünya ve âhiret saadetini câmi ve kâfil bir dindir, diye tarif edilir.[127] Bu mevzuda esasa girmezden önce üç noktaya işaret etmek isterim:

a) İslâm dini ilme dayanan ve aklın saltanatına bağlanan bir dindir. İslâm ilme çok büyük bir değer vermiş ve ilim ehlini insan pâyelerinin en yükseğine çıkarmış-

---

(127) İman ve İslâm ayni bir şey midir, ayrı şeyler midir? İman ile amel arasındaki münasebet nedir? Amelsiz imanın hükmü ve kıymeti nedir? gibi mes'eleler İslâm ulemasını ihtilafa düşürmüş ve Ehl-i Sünnet ile Mütezile arasında uzun münakalaşalar ayol açmıştır. Bu hususta etraflıca bilgi edinmek istiyenlere tavsiye ederim: İhyâu'l-Ulûm, birinci cilt, İman ve İslâm ayni midir, gayri midir bahsi.

tır.[128] İslâm'ın ilim ile tearuz eden ve hakikat arayan akla aykırı giden hiç bir hükmü yoktur. Hrıstiyanlığın esrarengizliğine mukabil, İslâm'ın her cephesi açık, her yönü sade ve basittir. İslâm'da herkes, âlim ve câhil aradığını bulur ve içini tatmin eder.

b) İlim karşısında Hrıstiyanlık zor durumda kalabilir ve kalmıştır. Çünkü Hrıstiyanlığın mukaddes kitabı İncil, rivayete müstenittir. Hazret-i İsa'dan çok sonra kaleme alınmıştır. Bu sebeple İncil, hatta Tevrat, hayal ve hurafe ile karışmıştır. Bunun içindir ki, Hrıstiyan âlim ve ilâhiyatçıları nasları Hrıstiyanlıktan saymamak ve bunları dinden çıkarmak dâvasına sapmışlardır. Müslümanlıkta böyle bir dava bahis konusu olamaz. Çünkü Müslümanlığın nasları yani Kur'an İslâm'ın aynıdır.

Kur'ân-ı Kerim bugün yeryüzünde mevcud olan mukaddes kitapların en sahih ve sağlamıdır. Kur'an, rivayete değil, vahye ve doğrudan tebliğe müstenittir. Onun, on dört asra yakın bir zaman içinde, hiç bir ayetinde, hattâ kelimesinde hiç bir suretle ihtilaf edilmemiş, hiçbir cümlesinin sıhhati üzerinde tereddüd ile durulmamıştır.

Bilindiği gibi, Kur'an âyet âyet nâzil olmuş ve âyetin nüzulünde Peygamber tarafından ashâbına ezberlettirilmiştir. Ayrıca da "Vahiy katipleri" tarafından yazılmıştır. Peygamber'in devrinde hemen herkes Kur'an hafızı idi. Ayrıca Kur'an hafızları vardı ki, bunların başında da üçüncü Halife Hazret-i Osman bulunmakta idi. Kur'an, bugünkü kitap halinde bu halife zamanında toplanmıştır. Binaenaleyh, İslâm'da nassın dinden sayılmaması gibi bir dava ortaya atılmaz. Çünkü İslâm'ın Kur'ân-ı Kerim'i, İncil gibi, rivayete değil, doğrudan tebliğe yani "Vahye" dayanmaktadır.

---

(128) İslâm'da ilme teşvik ve tergib mahiyetinde bir çok ayet ve hadis vardır. Bunlar ehlince malûmdur. Biz burada ayrıca zikre hacet görmüyoruz. Merak edenler, İmam-ı Gazali'nin İhyâu'-l Ulûm'una bakabilirler. Cilt I, ilmi Fazileti bahsi.

c) Bizde ilim adına dine çatanların çoğu, ne ilim ve ne din hakkında doğru ve esaslı bir bilgisi olmayan amatör kabilinden kimselerdir. Bu hususu göz önünde tutarak burada İslâmiyet nedir ve ilimle münasebeti nicedir? suali ile söze başlayacak ve bundan evvel verdiğimiz şemayı mümkün olan kısalıkta hatırlatacağız.

İslâm'ın esasları ve ilimle münasebeti:

Kur'ân-ı Kerim'i baştan aşağı mantıki ve metodik bir tahlile tabi tutar da dikkatle incelersek, bu ilâhi kelamın üç büyük hüküm grubu "emirler, nehiyler, tavsiyeler" ihtiva ettiğini görürüz. Birinci grup, itikada dair hükümler "ahkâmı itikadiye"dir. İkinci grup, amele yani hareket ve münasebetlere dair hükümler "ahkâm'ı ameliye ve ahlâkiye"dir. Üçüncü grup da ilme, tarihe ve felsefeye dair hükümler "esrar-ı ilmiye ve felsefiye, ahbar-ı tarihiye"dir.

Bu üç grup ahkâmın akıl ve ilim ile münasebetini tayin için İslâm'ın Ehl-i Sünnet mezhebince kabul edilen, iki de anahtar -kaidesi vardır- kaidelerden biri şudur:

"Akıl ile Din tearuz ettikte, akıl tercih ve din te'vil olunur."

Bu kaideyi kıymetinden hiçbir şey eksiltmeksizin şu şekilde ifade edebiliriz. *"İlim ile din arasında aykırılık görüldükte ilmin yolu tutulur ve din, mümkün ise te'vil yani ilme tevfik olunur."*

Diğer kaide de şudur:

"Mevrid-i nasta içtihada mesağ yoktur." Yâni sarih ve mânâsı kat'i bir nassın bulunduğu yerde te'vil ve içtihat yoluna gidilemez ve nassa ittiba olunur.

İmdi bu iki kaide mes'elemizdeki bütün güçlükleri yenmeye ve İslâm dinini ilimle barışık götürmeye kâfidir.

Kur'ân-ı Kerim'in birinci grup ahâkımından yâni itikada dair hükümlerinden başlayalım:

İlmin karşısında İslâm'ın aslî akideleri:

Bilindiği gibi, bu hükümler "Âmentü" formüllerinde toplanmıştır. İslâm'ın aslî erkânını teşkil eden farizalar "Âmentü" umdelerinde hülâsa edilmiştir. Bunlar: Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, âhiret gününe, hayır ve şerrin ilâhî takdire bağlı olduğuna iç samimiyeti ile inanmak ve bu inancı sözle açıklamaktır.

İlmin karşısında bu umdelerin kıymeti nedir? Hemen cevap verelim:

Böyle bir sual varid olmaz. Âmentü hakikatları ilim ve akıl ile idrak ve ihata edilemez ve bu hakikatlar ilim ile aslâ tearuz etmez. Çünkü tearuz olmak için, rekabet olmalıdır. Rekabet olmak için de rakipler aynı bir sahada buluşmalıdır. Âmentü umdeleri ile ilim aynı bir sahada buluşmaz ki aralarında rekabet ve tearuz bulunsun. İlmin sahası, maddi ve mahsüs âlemdir ve bu âleme ait makulâttır. Âmentü umdeleri ise, bu iki âlemin ötelerindedir. İlim bu sahaya yetişmez ve nüfûz etmez ki buluşma imkânı olsun. Bu sebepledir ki, Allah ve âhiret akideleri ilmen ve aklen doğrudan bir ispat yolu ile ispat edilemez. Edilemediği için, inkâr da edilemez. Gerçi Eflâtun'dan beri her dinden kafile kafile âlim ve filozoflar Allah'ı ispata çalışmış ve bu yolda çeşitli delilller ortaya koymuşlardır. Fakat bu delillerden hiç biri inatçı mükirleri ilzam ve iskât edememiştir. Edemez, çünkü Allah'ı ispat, doğrudan (direct) ispat değil, eserden müessire, illetten neticeye, masnudan sania gitmek üzere, bilvasıta (=indirect) ve mantıki bir ispattır. Bu, bir "istidlâl"dir. İstidlâl, hakikat arayan insaflı bir zekâyı ikna edebilir, fakat inatçı münkiri aslâ ilzam edemez.

İlzam edebilseydi, yeryüzünde Allah'ı inkâr eden kimse kalmazdı. İstidlâl yolu ile münkiri ilzam mümkün olmadığı içindir ki, İslâm âlimleri Allah'ın varlığından çok birliği üzerinde durmuşlardır. İslâm âlimlerinin aldığı bu vaziyet çok yerindedir. Çünkü Allah'ın varlığını ispata çalışmak, "vâcib-ül vücûdu" "mümkin-ül vücûd" ile, Kadim'i, hadis ile, ezeliyi fâni ile, mutlakı izafi ile mukayese ve muhakeme etmektir. Bu ise mümkün değildir.

Hülâsa, İslâm'ın itikada dair olan hükümleri yâni Âmentü umdeleri akıl ve ilimle tearuz etmez. Bu umdeler aklın ve ilmin değil, "vahyin" bildirdiği hakikatlerdir. Bunlarla ya hidayete erişilir veya inanılmaz dalalette kalınır.

İslâm'ın amel ahkâmı ve ilim:

Kur'an-ı Kerim'in ikinci kısım ahkâmı, dedik, amele dairdir. İman, içimizin kımıldanışı, amel ise vücudumuzun ve bedeni uzuvlarımızın hareket ve münasebetleridir. İslâmi ameller, ilâhî emirler ve nehiylerle te'sis olunan bir takım vazifelerdir ki, bunların başında ibadetler gelir. İbadetler, Müslüman ferdin Allah'a karşı ifasiyle mükellef olduğu oruç, namaz, hac ve zekat gibi farizalardır. İslâmi amel olarak, ibadetlerden sonra, ahlâk gelir. Ahlâk, bir takım hareket ve münasebet şekilleridir ki "ferdî" ve "içtimaî" ikiye ayrılır. "Ferdi ahlâk", ferdin kendi nefsine, "içtimaî ahlâk" da diğer fertlere karşı vazifeleridir.

İslâm'da ahlâktan sonra ve bunun bir devamı şeklinde "Hukuk" gelir. Hukuk devletçe bir müeyyideye bağlanmış ahlâktır ve aile hukuku, mülkiyet, borçlar, ceza, idare ve esasiye gibi kısımlara ayrılır.

Bütün bu amele dair hükümlerin ilim karşısında ve ilimle münasebetine gelince, buna, yukarıda verdiğimiz ikinci anahtar kaideyi tatbik etmek lâzım gelir. Şöyle ki amele dair hükümlerden haklarında sarih ve manası kat'i nas mevcut olanlarda, nassın gösterdiği yol tutulur. Bu şekilde sarahat bulunmayan mes'elelerden ilim ve tearuz edenlerde ise, ilmin yoluna gidilir.

İslâm'da ilim ve felsefe ahkâmı ve modern ilim:

Kur'ân-ı Kerim'in ilme ve felsefeye dair hükümlerinin modern ilim karşısındaki durumuna gelelim.

Bu hususta tatbik edilecek kaide, mutlak surette birinci anahtar kaidedir. Yani bu hükümlerden herhangi biri modern ilimle tearuz eder, nassın delâleti ilme aykırı görülürse, ilmin mutası hakikat kabul edilir ve nas tefsir ve te'vil olunarak ilme tevfik edilmeye çalışılır. İlimle barıştırılması mümkün görünmeyen nassın mânâsı ve medlulü hakka tefviz olunur. Yani biz nassın mânâsını anlayamıyoruz, bunu ancak Allah bilir deriz ve ilmin yolunu tutarız.

* * *

Evet, akıl ile nakil yâni ilim ile din arasında bir ayrılık ve aykırılık görülürse, aklın yâni ilmin gösterdiği yol tutulur; nakil yâni din ise, buna göre yeniden mânâlandırılıp te'vil olunur. Gayet tabii: Zira aklın nakli yâni dini muayyen bir zamandaki anlayışı, bu zaman geçip de hal ve hâdiselerin şekli değişince, değişir. Fakat hükmün de buna göre değişmesi gerekir. Çünkü İslâm'da bu da metin bir esastır ki: "Zamanların değişmesiyle, hükümlerin de değişeceği inkâr olunamaz." Aksi takdirde, din insana aklının ermediği hattâ kabul etmediği

bir iş teklif etmiş olur ki, böyle bir teklif İslâmi esaslara kat'i olarak aykırıdır.

İslâm'da her veçhile nassı tercih eden içtihad:

Bununla beraber, bu görüşün aksi de iddia olunabilir ve aklın karşısında nakle yâni dine umumi ve mutlak bir üstünlük verilebilir. Nitekim, Hazret-i Ali'den nakledilen rivayetlere uyan, Mâlik bin Enes (Hicri 95-179) gibi sert görüşlü muteber mezhep sahibi müçtehitler vardır. Buna göre, akıl nas ile muaraza edemez. Çünkü muaraza, ancak kuvvette denk olan şeyler arasında olabilir. Halbuki akıl zaiftir, nas metindir. Akıl daima yanılma tehlikesiyle karşı karşıyadır. İlâhî hüküm ve kanunların icap ve işaretleri akıl vasıtasiyle, sathi ve zahiri kıyaslarla idrâk ve ihata olunamaz. Bineanaleyh, akıl nassa tâbi olmaya mecburdur.

Bu bahiste şu da vardır ki, tearuz halinde nass'ı akla ve ilme göre te'vil etmek, onun ilâhî sıhhat ve hakikatini inkâr etmek demek olur. Zira nas bir defada ve bir defaya mahsus olmak ve dünyalar durdukça durmak üzere konulmuş hakikattır. Akıl ise devirlere, milletlere hattâ şahıslara göre daima değişen ve ölçü değiştiren, kâh tereddi ve kâh tekâmül eden bir melekedir. Başka bir tabir ile, akıl beşeri, nakil fevkalbeşeridir. Akıl süfli, nakil kudsidir. Akıl madde ile mahdut ve mazruftur. Nakil ise zarftan âri ve maddeden mücerrettir. Binaenaleyh, nass'ı akla göre te'vil etmek, evvelâ, dini hakikatleri her devrin ve her milletin, hattâ her şahsın görüşüne ve anlayışına bağlamaktır. Bu ise dini temelinden sarsmaktır. Saniyen, üstünü aşağıya kudsiyi süfliye tâbi kılmaktır ki, bu da açık bir mantıksızlıktır.

Hülâsa, bu görüşe nazaran, her hal ve kârda insan nass'a tabi olmaya mecburdur. Zira akıl beşeridir, yanılır; nas ilâhidir ve mahz-ı hakikattır, yanılmaz.

Akılcı ve nakilci görüşlerin teklifi:

İlim ve din bahsindeki, biri akılcı ve diğeri nakilci, bu iki görüş, iyi düşünülürse, birbirini nefyetmez, bilâkis, birbirini tamamlar.

Filhakika akıl ile nakil arasında tearuz hem olur, hem olamaz. Bir kere iman ve itikad mes'elelerinde yani "Âmentü" umdelerinde tearuz yoktur ve olamaz. Çünkü bu umdelerde akıl hakikaten acizdir, ilim ise kifayetsizdir. Beşer aklı ve ilmi "Âmentü" umdelerini ispat ve izaha muktedir değildir. Bu umdelerden meselâ bir âhiret ve bir ba'sübadelmevt hakikati, sırf birer dini hakikattır ve ilmin hududu dışındadır. Fakat dikkat edelim ki, bu nevi hakikatlerin akıl ile ve müsbet ilim usulleri ile yani tecrübe, müşahade ve mukayese ile ispatı kabil olmadığı gibi inkârı da kabil değildir. Çünkü ilim, ispatına muktedir olamadığı bir şeyi inkâr etmez, sadece "bilmiyorum" der.

Dinin "amel", "ilim ve marifet" kısmına gelince, burada akıl ile nakil arasında ayrılık ve aykırılık bulunabilir. Ve bulunması gayet tabiidir. Bunun aksini iddia etmek vakıalara karşı göz yummaktır. Böyle olması tabiidir, diyorum, çünkü yukarıda da işaret ettiğim gibi, nas bütün zamanlar ve milletler için bir defaya mahsus olmak üzere konulmuş hakikattir. Akıl ise zamandan zamana değişmekte ve aklın mahsulü ve meyvesi olan, ilim de daima tekâmül ve inkişaf etmektedir. Aklın ve ilmin bu değişmeleri ve inkişaflarıyla müvazi olarak insanların fiil ve hareket tarzları, hayat telâkkileri ve içtimaî münasebetlerin şekilleri de değişmektedir. İslâm'ın

başlangıcından bugüne kadar vücuda gelen değişmeleri ve yenilikleri burada sayıp tüketmeye imkân yoktur. Fakat bütün bu değişmeler ve yenilikler önünde, ezeli ve değişmez olan nassın lâfzı ve esası bâki kalmak üzere, delâleti, işaret ve icabı da değişmek lâzım gelir. Hayır! Değişmek değil, değişen hayat ve münasebetleri takiben nass'ın ebedi hakikatlerini bizim, kısır aklımızla, yeniden ve yeni bir ruh ve görüşle anlamamız, onun tâ kıyamete kadar bütün zamanları dolduran esrarından yeni vaziyet ve münasebetlere göre ahkâm çıkarıp nass'ı hayata intibak ettirmemiz lâzım gelir. Bu bir ilmi cehd ve gayrettir ki, buna İslâm'da "içtihat" denir.

İçtihat fikri mes'elenin can noktasıdır:

İmdi, içtihat fikriyle mes'elemizin can noktasına gelmiş bulunuyoruz. Dini bugünün ilmiyle barıştırmak ve bu iki hayat prensibini, insanların saadeti yolunda omuz omuza yürütebilmek için, ilme aykırı görülen nass'ları dinden saymamak yolunu tutmak hatadır. Bizce doğrusu, bu nevi nass'ları yeni vaziyet ve hâdiselerle karşılaştırarak bunları yeni bir ruh ile yeniden anlamaktır. Bu ceht ve gayrete, diyorum, "içtihat" adı verilir.[129]

İçtihat -ehli için- "ifta" ve "kaza"dan sonra ve fakat tefakkuh mertebelerinin en yükseğini teşkil etmek üzere büyük bir dini vazifedir. Bu vazifeyi üstüne alıp yerine getirenlere "müçtehit" denir.

Bilindiği gibi, İslâm'da ilâhî ahkâm insanlara ya "rivayet" veya "dirayet" yolu ile bildirilmiştir. Şer'in emir

---

(129) Hircetin ikinci asrından itibaren büyük müçtehitler gelmiş ve mezhebler doğmuştur. Çünkü Hazret-i Muhammed devri uzaklaştıkça ve İslâm'ın diğer yabancı milletlerle teması sıklaştıkça, yürüyen hayat karşısında nas ve nakilleri yeni bir anlayışla yeniden tefsir ihtiyacı belirmiştir. İmam-ı Âzam Ebû Hanife gibi müctehitler bu ihtiyacın doğurduğu şahsiyetler olmuştur.

ve nehylerini rivayet yolu ile bildirenlere "Muhaddis" yahut "Hadis Ravileri", dirayet yolu ile bildirenlere de "İslâm fakihleri" denir.[130] Hadis ravileri, tâbir de gösterdiği üzere, fakih değillerdir. Bunlardan "Fakih" olanlar da varsa da, hepsi "Fakih" değildir. Bunlar sadece Peygamber'den veya ashâb ve tabiinden işittiklerini ve gördüklerini hıfzedip sadakatle naklederler. Bunlardan muayyen sayıda "Hadis" bilenlere "Hadis hâfızları" denir. Fakat İslâm fakihleri, din âlimleridir.[131] Bunlar şer'in hükümlerini fikri bir cehd ile evvelâ anlamaya çalışır, sonra da tebliğ ederler. İslâm fakihleri de üç guruba ayrılır. Müçtehitler, müftüler, kadılar. Müçtehitler de, kendi aralarında, muhtelif tabakalara ayrılırlar. Bunların en yüksek tabakasını hak mezhep sahibi müçtehitler teşkil eder. Hicretin ikinci asrından itibaren zuhur eden hak mezheplerden zamanımızda kalanları dörttür. Bunlar, Hanefî, Mâlikî, Şafiî, Hanbelî'dir. Bu mezheplerin dördü de Müslümanlığın esas ahkâmında birleşir. Ayrıldıkları noktalar, bazı amel ahkâmıdır.

Müçtehit, ilâhî ahkâmı doğrudan doğruya kitap ve sünnetten anlayıp çıkaran ve sıhhatinin manevi mes'uliyetini üstüne alarak, istihraç ettiği hükümleri

---

(130) İslâmî ilimler muhtelif bakımlardan tasnif edilir ve bir tasnife göre âlet ve gaye ilimleri diye ikiye ayrılır. "Âlet ilimleri" sarf, nahv, bedi' beyan gibi... Kitap ve sünneti anlamağa yarayan ilimlerdir "Gaye ilimleri" ise kitap ve sünnetten çıkarılan ilimlerdir ki, bunlar da başlıca ikiye ayrılır. Fıkıh, kelâm. "kelâm ilmi" İslâmî mantık ve metafiziktir. Fıkıha gelince, "usûl" ve "fürû" kısımlariyle fıkıh, İmam-ı Âzam'dan gelen bir tarife göre, şahsın hak ve vazifelerini bilmesi demektir. Bu tariften de anlaşıldığı gibi, İslâm'da fıkıh, bütün hukuk, ahlâk ve siyaseti içine almak üzere çok geniş bir saha kaplar ve bugünkü "içtimaî ilimler" mefhumuna tekabül eder. Şu halde fıkıh, İslâmî hukuk, ahlâk ve siyaset ilmi demektir.

(131) Fıkıh ile hadis hâfızı arasındaki farkı şu rivayet pek güzel canlandırır: İmam-ı Âzam'ın değerli telabesi İmam-ı Ebû Yûsuf'a bir gün, A'meş adındaki hadis hâfızlarından biri, bir mes'ele danışır. Aldığı cevaptan son derece memnun olarak, bu cevabı nereden istihraç ettiğini sorar. Bunun üzerine, aralarında şöyle bir muhavere geçer:

- Sizin bana rivayet ettiğiniz hadisten çıkardım.

- Allah razı olsun, ben bu hadisi sen henüz dünyaya gelmezden evvel bile biliyordum ama, böyle bir mânası olduğunu hiç düşünmemiştim.

Allah'ın ve Resûl'ünün murat ettiği mânâ olmak üzere insanlara tebliğ eden fakihtir. Müftü, şer'in hükümlerini doğrudan doğruya kitap ve sünnetten değil, bir müçtehitten öğrenip tebliğ eden; kadı ise, yalnız tebliğ ile kalmayıp aynı zamanda şer'in ahkâmını tatbik ve infaz eyleyen fakihtir. Gerçi müçtehit haddizatında müftüdür; fakat her müftünün aynı zamanda müçtehit olması, kitap ve sünnetten hüküm istihraç etmesi şart değildir. Bunun gibi, kadıların da aynı zamanda müçtehit olmaları temenniye şâyândır, fakat bunu te'min mümkün olmadığı için, kadı'nın bir müçtehiti taklit etmesi ve onu anlayabilmesi kâfidir.[132]

İfta ile kaza ve müftü ile kadı birbirinden bir çok bakımlardan ayrılmakla beraber[133] bunlar tebliğ vazifesinde birleşir ve her ikisi esaslı bir surette müçtehitten ayrılır. Müftü ile hâkim kendilerine arzolunan bir hal, hâdise, fiil ve hareketi şer'in müesses kaide ve kanunlarına tatbik eder, uygun düşerse, doğrudur, haktır, uygun düşmezse, hatadır, batıldır hükmünü verir. Fakat müçtehit böyle yapmaz. O, fiil ve hareketlerin intibak etmesi lâzım gelen şeriat kaide ve kanunlarını, kitap ve sünnetten istinbat ve istihraç ederek bizzat kurar. Müçtehit, kitap ve sünnetten hareket ederek şer'in kanun ve kaidelerini tesbit eder. Yani şer'i akla, ilme ve devrin hayat ve münasebet şekil ve şartlarına göre, te'vil ve tefsir ederek bu sayede aradaki ayrılıkları kaldırır. Ve yine bu sayede müçtehit, dinde istimrar ve istikrarı sağlar. İslâm dini kıyamete kadar bâki olduğuna göre, bu baka ve istimrar ancak bu sayede te'min olunabilir. Aksi takdirde din ile hayatın arası açılır, hayat, dine ya-

---

(132) Bu hususta bakınız: "Büyük Türk Hükümdarı Sultan Mehmed Han ve Adalet Hayatı" muhterem üstad Ali Himmet Berki, sayfa 39, 40 ve müteakib... Kurtulmuş Basımevi, İstanbul, 1953.

133) Bakınız: "Kitabülifta velkaza" İzmirli İsmail Hakkı, merhum. Darül Hikmetül İslâmiye neşriyatı. Evkaf Matbaası, 1338.

bancı bir gidiş alır ve yavaş yavaş kalblerde iman şu'lesi söner.

İslâm'da, hicretin ikinci asrında, başta İmam-ı Âzam ve Mâlik olmak üzere, zuhur eden içtihat hareketleri böyle bir ihtiyaçtan doğmuş ve böyle bir tehlikeyi önlemiştir. Bu büyük müçtehitlerin cehd ve gayreti sayesinde, İslâmiyet, o devirde maruz kaldığı çok tehlikeli anarşik bir durumdan kurtulmuştur. Bu durum, İslâm'ın Hicaz hudutlarını aşarak Irak, İran, Suriye ve Mısır gibi eski medeniyetlerin merkezi olan kıtalara yayılmasiyle hasıl olmuştur. İslâm'ın kitap ve sünneti bu sahalarda, bir taraftan, eski Yunan'ın Roma'nın ve Bizans'ın ilim ve felsefesiyle, diğer taraftan da Hint-İran kültürüyle karşılaşmıştır. Bu karşılaşmada İslâm'ın mağlûp olmaması için tek çare hasma kendi silâhiyle mukabele etmekti. Hasmın silâhı ise, sadece mantık ve ma'kûlât idi. Binaenaleyh İslâm'ın kitap ve sünneti sırf "rivayet" sahasında kalmamalı, "dirayet" sahasına geçmeli, yâni mantık ve makûlat dairesinde tefsir edilip anlaşılmalıydı. İslâm'ın bir kültür hareketi ve bir akla hitap eder din olarak yaşaması için bu lâzımdı. Bilhassa İmam-ı Âzam Ebû Hanife, teşri hususunda "re'y", "kıyas" ve "istihsan" kaidesine geniş bir yer vermekle bunu te'min etmiştir. İslâm'da hak mezheplerin hepsi akla ve içtihada büyük bir kıymet vermiştir. Ancak İmam-ı Âzam'ın akla, ilme ve içtihada verdiği kıymet hepsinden üstündür. Bu dâhi imama göre, İslâm'da hakikate götüren kat'i delil üçtür: Nas, icma, akıldır. *"Aklın suret-i kat'iyede iptal ettiği şeyi, şeriat tecviz etmez. Aklen muhal olan şey, şer'an mümkün olmaz. Aklın hilâfına şer'in vürudu müstehildir."*[134]

İslâm âlimlerinin bu en büyüğü İmam, akıl ile nakil ve nass ile ilim münasebetlerine dair koyduğu bu kıstas

---

(134) (Fıkıh-ı Hanefi'nin esasatı) ve (Kıyas ve dine müteallik mesail), Seyyid Nesib Efendi, Darül Hikmetül İslâmiye neşriyatı, Evkaf Matbaası, 1339.

ile kendisinden sonra gelenlere hakikat ve selâmetin yolunu göstermiştir. Elverir ki, biz bakar körlükten kurtulalım da bu yolu görebilelim.

Akıl karşısında "nas" ve "nakil":

Fatih .dersiamı Seyyid Nesip Efendi merhumdan naklettiğim bu kaideyi bir defa daha gözden geçirelim: *"Aklın suret-i kat'iyede ispat ettiği şey'i nakl-i şer'i iptal etmez. Şer'in tecviz ettiği şeyi de akıl iptal eylemez. Aklen muhal olan şey, şer'an mümkün olmaz. Aklın hilâfına, şer'in vurudu müstehildir."*

Bu kaidenin en güzel izahını Diyanet İşleri Reisi merhum Ahmed Hamdi Akseki'den dinleyelim: *"İslâm dini akla istinad eylediği cihetle, İslâm'da akıl ile "nas" arasında hiçbir suretle tearuz olmamak gerekir. Filhakika, sözleri şâyânı itimat olmayan az bir zümre hariç olmak üzere, bütün İslâm fikir adamları şunda müttefiktirler: Akıl ile nakil arasında hakikatte tearuz yoktur. Şayet akıl ile naklin zahiri arasında bir tearuz görülürse, o zaman aklın hükmû kabul olunarak, nakil için iki yoldan biri ihtiyar olunabilir:*

1) Lisan kaideleri esas tutularak nakil ve nass te'vil edilip, akıl yoluyla sabit olan hakikatle birleştirilir ve görünüşteki tearuz bu suretle kaldırılır.

2) Nassı olduğu gibi kabul ederek kendisine mahsus olan hakiki mânâsının ilmini Allah'a tefviz eylemek.

Nakil doğru ve sahihtir, mânası bizce anlaşılamamış ise de, onun mânası Cenâb-ı Hakk'a malûmdur, demek. Yâni aslına iman, vasfında tevakkuf ve teslimiyet. Birincisi halef mezhebi olup daha muhkemdir. İkincisi selef mezhebidir ve daha salimdir. Halk tabakasiyle san'at ve ticaret vesair şeylerle iştigal etmelerinden dolayı bu gibi mes'eleleri incelemeye ve mânâsını koymaya hayat-

ları ve zamanları müsait olmayanlar için tefviz cihetini iltizam etmek muvafıktır. Karihaları sağlam, tahsilleri yüksek olup bu gibi mes'eleleri incelemek ve bunların mânasını anlayabilmek iktidarında olanlar için görünüşte akl-ı selime aykırı gibi olan mes'elelerde birinci mezhep ihtiyar olunur. Maamafih selef âdeti veçhile mes'elenin hakikatini Allah'a tefviz etmek de kendileri için mümkündür. Şer'in zahirinden birisi akıl ile tearuz ettiği zaman aklın hükmüyle hareket olunmasının sebebi ikidir:

1) İslâm nazarında hak teaddüt etmez.

2) Muhal olan bir akidenin, yahut ahlâki delil ve buhran ile hilâfı sabit olmuş bir hükmün kabulüne aklı icbar etmenin imkânsızlığı.

"İşte Kur'an ve hadiste akla muarız gibi görülen bazı şeyler hakkında bu suretle hareket olunur. Kur'an ve hâdiste hükmü cari olan bu metin esası sayesindedir ki, aklın azmi önünde yolların hepsi açılmış, ilerlemek yolundaki engeller kâmilen kaldırılmış, aklın dolaşacağı alan hudutsuz bir surette genişlemiştir."[135]

Aksekili merhumdan ayrıldığımız nokta:

Bu izah çok açık ve güzeldir. Yalnız biz, âcizane, Ahmed Hamdi Efendi merhumdan iki noktada ayrılacağız:

Biri; merhuma göre, akıl ile nakil arasında tearuz görülürse, aklın hükmü kabul edilmekle beraber nakil için iki yoldan birine gidilir: Ya nakil te'vil olunur, yahut naklin hakiki mânâsını Allah bilir denilip geçilir.

Bize göre, mademki, İslâm fukahâsından bir kısmı birinci şıkkı yâni te'vil yolunu, bir kısmı da ikinci şıkkı yâni hakka tefviz yolunu tutmuşlardır. Ve mademki her

---

(135) İslâm (fitri, tabii ve umumi bir dindir), Matbaa Ebuzziya, İstanbul 1943, s. 506.

iki yol da ehl'i sünnet yoludur ve haktır, o halde bu iki mezhebi ayıracağımıza ve ister bu yolu, ister şu yolu tutun diyeceğimize, te'lif yoluna gider ve iki mezhebi mezç ve te'lif ederiz. O suretle ki, bazı amel mes'eleleriyle bütün ilim ve marifet mes'elelerinde te'vil yolunu, itikad mes'elelerinde de hakka tefviz ve nakle temessük yolunu tutarız. Başka bir ifade ile, "âmentü" umdeleri bahsinde, nass ve nakli olduğu gibi alır, kitap ve sünnete tereddüdsüzce ve her veçhile bağlanırız. Fakat hususiyle ilim ve felsefe mes'elelerinde, akıl ile nakil arasında bir ayrılık görülürse, daima te'vil ve içtihat yoluna gider, nakli akla ve ilme tevfik eder ve yaklaştırırız.

Dikkat olunsun ki, bizim teklif ettiğimiz şekilde iki mezhebi te'lif yolu, mezheplerden birini diğerine tercih yolundan hem daha makul hem de daha salimdir. Çünkü:

a) Âmentü umdeleri bahsinde nass ve nakle temessük ve teslimiyetten başka çare yoktur. Zira bu umdeler, çok defalar tekrar ettiğimiz gibi, aklın ve ilmin hududu dışındadır. Binaenaleyh bunları aklen ve ilmen ispat ve izah imkânsızdır. Fakat aklen ve ilmen izah ve ispat edilemeyen bir şey, yine aklen ve ilmen inkâr da edilemez. Aklın idrâk edemediği bir şeyi inkâr etmek ilmî usul ve zihniyete aykırıdır.

Sonra, âmentü umdeleri ferdin vicdanına hitap eder ve derûni hayatında yaşar. Bunları fert, içinin samimiyetiyle ister kabul ve ister reddeder. Hattâ ne kabul, ne de reddeder, fakat derin bir şekk içinde bunalıp kalır. Ferdin âmentü umdelerini gerek kabulü gerek reddi ve gerek bu hususlardaki şekki aklî ve ilmî delillerin sevki ve ibramiyle değildir. Fakat sırf ruhî ve içten gelen bir hamle ile vâki olmaktadır. Fert, Allah'a ve diğer âmentü umdelerine inanmak için aklî ve ilmî delil aramamakta bilâkis içinin derinliklerinden kopup gelen bir hamle ile iman etmektedir. İman etmek için delil ve burhan is-

teyenler, iman etmemek için bahane arayanlardır. Hülâsa iman delilden, mutalâa ve mülâhazadan değil, fakat ruhun hususi bir istidat ve kabiliyetinden doğar ki, buna İslâmi bir tâbir ile "hidayet" denir. Gerçi, Kur'ân-ı Kerim'de denildiği gibi[136] göklerde ve yeryüzünde olup bitenlere dikkat ve im'ân ile bakarsak, her şey bize Allah'ın varlığını ve birliğini lisan-ı hâl ile bildirmekte ve bizi imâna dâvet etmektedir. Elverir ki, biz bu dikkati gösterebilelim ve bu lisanı anlıyabilelim. Maneviyat gözleri kör, kulakları tıkalı ve kalbleri mühürlü olanlara göklerde ve yerde olup bitenler, hiçbir şey söylememekte ve bildirmemektedir.

Hülâsa, iman ve akide mes'elelerinde akıl âciz, ilim kifayetsizdir. Allah'ın varlığını zati ve kemâli sıfatlarını akıl ve idrak ve ilim ile izah ve ispata çalışmak, vâcib-ül vücûd'u mümkin-ül vücûd ile, kadimi hâdis ile, ebediyi zail ile idrak ve ihataya kalkışmaktır ve ilâhi varlığı mümkinat arasına koymaktır. Binaenaleyh itikad bahsinde nakli olduğu gibi almaya ve te'vilden kaçınmaya mecburuz.

b) Fakat amel ve ahlâk mes'elelerinde iş böyle değildir. Bu sahada nass ve nakil, vicdana ve derûni hayata değil insanların fiil ve hareketlerine ve birbirleriyle olan münasebetlerine teallûk eder. Amel sahasındaki nakillerin hepsi birer "teklif" tazammun eder ve iman ehline birer "mükellefiyet" yükletir, şunu yap, bunu yapma gibi bir emir ve nehyi ifade eder. İslâm'da mükellefiyet ve mes'uliyetin medarı ve mesnedi ise, bir kelime ile "akıl"dır. Şu halde fert, şer'in herhangi bir hükmüyle mükellef olmak ve mes'ul tutulmak için, teklif-i şer'iyi aklının kabul etmesi ve benimsemesi lâzım gelir. Aksi halde, fert aklının ermediği ve kabul etmediği bir teklif ile mükellef ve mes'ul tutulmuş, aklının hilâfına

---

(136) Yûnus sûresi, âyet: 101.

hareket etmeye zorlanmış olur ki, böyle bir şey İslâmî esasa kat'i surette aykırıdır. İslâmî esasa göre:

"Allah kimseyi verebileceğinden fazlasiyle mükellef tutmaz."[137]

"Allah kimseye takatından fazlasını teklif etmez."[138]

"Dinde cebir ve zorlama yoktur."[139]

İmdi mademki İslâm'da medar-ı teklif akıldır ve madem ki aklımızın almadığı bir nakil karşısındayız; o halde nakli akla yaklaştırmaya ve akıl ile nakli barıştırmaya çalışırız. Bunun için de kâh lisan kaidelerinden tefsir usullerinden, kâh bizzat kitap ve sünnetin diğer ahkâmından, kâh İslâmî teamülden istifade ederiz. Fakat, amel, hususile ilim ve marifet mes'elerinde nass'a bilerek ve içimizden kabul ederek tâbi oluruz.

* * *

Bugün içinde bulunduğumuz diyanet buhranından kurtulmanın, bence çaresi akıl ile nakli ve ilim ile dini barıştırmaktır. Ve yukarıda göstermeye çalıştım ki, bu mümkündür. İslâm dininin hakikatinde ilim ile din, akıl ile nakil arasında tezad ve tearuz yoktur. Çünkü bir kere, dinin esas akideleri aklın ve ilmin hududu dışındadır. Binaenaleyh hudut dışı bir sahada çarpışma olamaz. Saniyen, amel mes'elelerinde akıl ile nakil ve ilim ile din arasında bir ayrılık görülürse, İslâmî usulde, hakikat taaddüt etmeyeceği ve akla, ilme aykırı birşey de hakikat olamayacağı için aklın mantığı ve ilmin mutası hakikat olarak kabul edilir. Nas ve nakil ise sarahat bulunmayan meselelerde buna göre te'vil olunup yeniden mânâlandırılır. Fakat karşılaştığımız nass'ın İslâmî te-

---

137) Talâk süresi, âyet: 6.

(13B) Bakara süresi, âyet: 276.

(139) Bakara süresi âyet: 256.

amüldeki mânâsı açık ve medlulü sarih ise, bu takdirde, yukarıda kaydettiğimiz ikinci kaideye başvururuz. Kaideyi tekrar edelim.

İkinci kaide: *"Mevridi nass'ta içtihada mesağ yoktur."* Yani mânâsı açık olan nas karşısında te'vil ve içtihat yoluna gidilemez. Böyle bir halde nassa bağlanırız. Namaz, oruç, hac, zekat gibi İslâm'ın şartları bu cümledendir. Bu şartlar şer'in açık naslariyle ve Peygamber'den gelen İslâmî teamülle sabittir. Binaenaleyh bunları kendi aklımıza göre tâdil ve te'vil edemeyiz. Müslüman sıfatı almak için, nas ile sabit olan bu şartları teamülen oldukları gibi kabul'e mecburuz. Aksi halde, bilhassa zamanımızda bazılarının bilir bilmez yaptığı gibi, açık nas karşısında te'vil yolu mümkün olsa, ortada din kalmaz.

Şu halde, itikad esaslariyle, haklarında sarih nas olan amel mes'eleleri dışında kalan bütün mes'elelerle ilim, felsefe, hukuk, siyaset bahislerinde te'vil ve içtihat yolu açıktır. Bu türlü mes'elelerde akıl ile din karşılaşınca, din akla tevfik olunur. Yine şu halde, amel ahkâmı sahasında da tezat ve tesadüm imkânı ortadan kalkar. Ve netice olarak, İslâmiyet her devirde aklın tecellileri ve ilmin tekâmülü ile barışık gider. Ahmed Hamdi Efendi merhumdan ayrıldığımız ikinci noktaya gelince:

Naklin tefsir ve te'vilini kimler yapabilir?

Bütün mes'ele, bu tefsir ve te'vilin kimler tarafından ve nasıl yapılacağını tayindedir. Burada durmak istediğim nokta da budur. Hemen itiraf edeyim ki, diyanet bahsinin en nazik ve en tehlikeli bir noktası üzerindeyiz. Bu türlü nazik mes'eleleri benim gibi ne ilmi ehliyeti, ne de dini salâbeti olmayan günahkârların ele alması ayrıca bir tehlike ve bir vebaldir. Bunu da itiraf ede-

rim. Yalnız, şunu bilelim ki, bugün Müslümanlığın istikbali ve dünya Müslümanlarının selâmeti tehlikededir. Bugün Müslümanlık ve dünya Müslümanları dört yandan tehdit altındadır. Böyle bir vaziyette, mes'eleyi halletmek değil, fakat sadece kurcalamak ve hiç olmazsa ehliyet ve salâbet sahiplerinin mes'ele üzerine dikkatlerini çekmek, tehlikeyi görenler ve yürekleri sızlayanlar için bir vazifedir. İlmî ehliyetsizlik, ilim sahiplerine yalvarmaya, dinî mübalâtsızlık ise dindarlığı sevmeye ve dinin selâmetini istemeye mâni değildir.

Evet, akıl ile nas tearuz ettikte, akıl tercih ve nakil te'vil olunacaktır, fakat bu te'vil ve tercihi kimler ve nasıl yapacaklardır? Yukarıda izahlarını aynen kaydettiğim merhum Ahmed Hamdi Akseki bu mes'elede Müslümanları iki zümreye ayırıyor. Bilgili ve yüksek tahsilli olup da diyanet mes'eleleriyle uğraşmaya vakit bulanlara re'sen te'vil hakkı tanıyor; iş güç sahibi olup da bilgisi ve tahsili eksik olanlara da nas'a tabi olma vazifesi veriyor.

Şüphe yok ki, İslâmî yol budur. Ve İslâmiyet ilme ve fikre bu derece geniş bir yer vermekle ve bu kadar liberal bir yol tutmakla, muhakkak ki, bütün dinlerden ayrılmış, takdir ve hayretlere şâyân bir kudret ve ulviyet göstermiştir.

Ancak bize göre bu yol bugün dinde fikir ve içtihat anarşisi doğurmaya müsait tehlikeli bir yoldur. Herkes nas'a ve nakle kendine göre bir mânâ verirse, bundan anarşi doğar. Bugün, kanunların tefsiri bahsinde bile caiz görülmeyen bu yol, dinî ahkâm hakkında hiç caiz görülmemek icabeder. Esasen böyle bir anarşik vaziyet ortaya çıkmasından korktukları içindir ki, İmam-ı Mâlik gibi bazı muteber müçtehitler daima nass'a üstünlük tanımış ve nakle temessük yolunu tavsiye etmişlerdir. Hattâ müteahhirince içtihat kapısının kapanmış olduğu şeklinde belirmiş olan kanaat de böyle bir vaziyetin or-

taya çıkmasından korkulduğu içindir. Malum olduğu üzere, içtihat kapısı kapatılmış değil, içtihat ehli kalmadığı için, kendiliğinden kapanmıştır. Fakat, her zaman olduğu gibi, bugün de ehline bu kapı açıktır.

Serbest tefsir ve te'vil yerine bir nevi resmi te'vil ve içtihat yolu tutulmalıdır.

Hülâsa bizce serbest te'vil ve tefsir yolu bugün her zamandan daha tehlikelidir. Bu yol yerine bugün resmi te'vil, tefsir ve içtihat yolu tutulmalıdır. Bunun için de:

a) Türkiye'nin teşebbüsü ile bir "Müslüman milletler şûrası" toplanmalı ve şûra, Müslüman memleketlerden katılacak üçer, beşer din âliminden teşekkül etmelidir.

b) Şûraca bugünün en yüksek din âlimlerinden seçilmek üzere bir "İçtihat encümeni" teşkil olunmalı ve bu encümen İslâm'ın amel ve ibadet ahkâmını, ilim ve marifet mes'elelerini ele alarak yeni baştan tetkik edip yeni bir içtihada tabi tutmakla vazifelendirilmelidir.

c) Bir İslâm akademisi şeklinde, mahdut sayıda yüksek ehliyetli âzadan terekküb edecek ve daimi bir mahiyet alacak olan "İçtihat encümeni" bugünkü Müslümanlar dünyasının dimağı mevkiinde olmalıdır.

d) "İçtihat encümeni" ilmi ehliyetine ve dini salâbetine dayanarak, dinin amel ve ibadet ahkâmı üzerinde yeni içtihatlarda bulunmalı ve tekrar tekrar toplanacak olan "Müslüman milletler şûrası"nca bu içtihatlardan kabul ve tasdik edilenleri birer "İcmaı ümmet" kuvvet ve mahiyetinde olmak üzere bütün Müslüman memleketlerde neşr ve tamim edilmelidir.

* * *

Zamanımızda nas ve nakil ile ilim arasında görülen ayrılıkları gidermek için benim, sırf İslâmî esaslar yolunca gitmek üzere, düşündüğüm tedbir budur. Bunu din âlimlerimizin tasvip ve tenkid nazarına sunuyorum.

Burada akla gelen şey, böyle bir şûra toplanabilir mi ve hususiyle, bahsettiğimiz şekilde bir encümen kurulup faydalı bir surette çalışabilir mi gibi sırf tatbikata ait noktalardır. Hemen cevap vereyim ki, tedbir düşünüp bulmak ve bunu icra etmek ayrı şeylerdir. Ben kendi köşemde düşündüm ve arzettiğim tedbiri buldum. Bunun tatbikini de lütfen başkaları düşünsün.

Hülâsa edelim:

Bu çok mühim mes'elemiz, bugün birbiriyle mücadele halinde bulunan ilim ile dinî ve din ile akılı barıştırmak ve bunları hayat yolunda omuz omuza yürütmektir.

Bu hususta, bir teklif olarak, dini nas ve nakilden ayırmak ve ilim ile muarazaya giren nassı ve nakli dinden çıkarıp dini bir gönül hayatı haline koymak fikriyle karşılaştık. Biz bu fikri reddettik. Ve, nass ve nakilden soyulmuş bir din tasavvur etmek, din fikrini kökünden devirmektir, dedik. Bununla beraber, ilim ve akıl ile tearuz eden nass'lar üzerinde de ehemmiyetle düşünmek lâzım olduğunu kabul ettik. Bu noktada İslâm'ın kabul ettiği iki mühim esası ele aldık. Bu esaslara göre, tearuz halinde bakarız: Eğer nas sarih, mânası ve delâleti kat'i ise, nassı alırız. Eğer nassta mübhemlik ve mânasında tereddüt edersek, bu takdirde ilmin mu'tasını kabul eder ve nassa, müvazi şekilde te'vil ederiz. Dinin ameli mes'eleleri bu esastan hareket edilerek yeni bir içtihat nizamına tabi tutulunca, kanaatimizce, ilim ve din mü-

cadeleleri ortadan kalkar ve bu iki disiplin hayat için birbirini tamamlayıcı bir şekil alır.

Şu halde din ilimden korkup sığınacak ayrı bir saha aramamalıdır. Bilâkis, evvelâ, kendi bünyesini tasfiye etmeli ve yeni içtihatlarla bezenerek ilme yaklaşmalıdır. Saniyen de, ilmin zayıf ve kifayetsiz taraflarını keşfetmeli ve bunları tamamlayıcı bir disiplin haline gelmeli; hülâsa din insan zekâsının kudret derecesini ve ilmin hududunu tâyin ve tesbite çalışmalıdır.

* * *

Esasen ilerleyen ilim karşısında dini kurtarmak için ona emin bir saha ve çelikten bir kale arayanlar, ilim sahasının genişliğini ve insan zekâsının kudretini yanlış ölçüyor ve mübalâğaya kaçıyorlar. Ve bu sebeple, onunla ortak bir sahada yanyana bulunup komşuluk etmekten çekiniyor; ilim ile mücedeleye girişip mağlup olmaktan ise, ona hiç rastlamamayı tercih ediyorlar.

Fakat bu görüş tamamiyle yanlıştır. Eğer bugün yirminci asrın ilmini ele alır ve onu, bir şarlatan gibi değil de, bir alim gibi tetkik eder ve anlarsak, görürüz ki, ne ilmin sahası zannedildiği kadar geniştir, ne de ilim ile din arasında tahmin edildiği gibi, bir düşmanlık ve bir uçurum vardır. Bilakis ilim ve din birbirine çok yakın ve birbiriyle inanılmayacak kadar dosttur.

Yalnız bu hakikati görmek için, ilim mefhumunun zamanımızda uğradığı derin değişikliği görmek lâzımdır. İlim mefhumu, onyedi ve onsekizinci asırların hatta geçen asrın anlayışına nispetle, bugün çok değişmiştir. Eskiden, ta Yunan filozoflarından kopup gelen bir anlayışla, ilim denince bundan eşya ve tabiatın "mutlak marifeti" (=Connaissance absolue) anlaşılırdı. Ve ilim tabiri mutlak kat'i sabit ve muttarit bilgi manasına alınırdı. Eski Yunan filozoflarından sürüp gelen anlayış, az çok bizim Kelâmiyyun'a bile sirayet etmişti. Kelâmiyyun na-

zarında da "Eşyanın hakikatleri sabittir ve bu sabit olan hakikatleri idrak etmek kabildir."[140] Halbuki bugün anlaşılmıştır ki, ne sabit hakikat var, ne de bunun mutlak surette idraki kabildir. Bilakis, bu alemdeki her fani varlık gibi, hakikat de ve bunu keşfe çalışan insan ilmi de izafidir. Ve bu hususlarda akıl acizdir. Ezelden beri eşya ve kainatın nihayetsiz esrarını keşfe çalışan insan aklının ve ilminin, zaman zaman bazı hakikatlere bel bağlaması; tıpkı uzun bir yolun yolcusunun zaman zaman durup dinlenmesi gibidir. Haddi zatında her şey geçici, izafi ve fanidir. Dün hakikat diye taptığımız, bugün batıldır. Bugün batıl sandığımıza, mümkündür ki, yarın hakikat diye yeniden tapalım.

İşte eskiden bilinmeyen ve kabul edilmeyen şey buydu. Geçen asırlarda ilim, gerek sahası ve gerek mevzuu itibariyle, asla hudut tanımayan ve nâmütenahiliğe uzanan bir zihni faaliyet telâkki olunuyordu. İnsan aklının nüfuz edip keşfedemeyeceği bir saha yoktur ve bütün meçhuller insan zekâsının nihayetsiz kudreti önünde sapır sapır dökülmeye mahkûmdur zannediliyordu.

Bilhassa geçen iki asırda böyle bir iddia ile ortaya atılan ilim, şımarık çocuklara mahsus bir tafrafüruşlukla dine ve dinin temeli olan inançlara hucüma geçmiş ve bu esrar dolu inançları tamamiyle itibari şeyler addetmekte beis görmemişti.

Böyle bir hoyrat ilim telakkisi karşısında diyanete düşen iş, eğer kendinden emin olarak yaşamak istiyorsa, kendine ilmin tecavüz sahasından hariç ve bu düşmanla karşılaşmasına imkan vermeyecek bir kale tedarik edip içine girmekti. İlme muarız görünen nakilleri dinden çıkarma ve dini tamamiyle bir iç hayatı haline koyma endişesi buradan doğmaktaydı.

(140) "Hakayiku el'eşyai sabitetün vel ilmü biha mütehakkıkatün" (Akaid-i neşefiyye)

Fakat, yukarıda da söylediğimiz gibi, bugün ilim anlayışı değişmiş, ilim telakkisi eskiye nisbetle çok ilerlemiştir. Bugün artık, zekâ, nihayetsiz bir keşif kudreti, ilim de hudutsuz bir zihni faaliyet demek değildir. İlim artık mutlak, kat'i ve sabit bilgi demek hiç değildir. Bugün ilim, geçen iki asırdaki çocukluk ve gençlik devirlerinin toyluğunu ve hoyratlığını geride bırakmış ve olgun insanlara mahsus bir ağırbaşlılık ve bir haddini bilirlik elde etmiştir. Ta eski Yunan'ın felsefe dünyasından itibaren uzun, güç fakat yorulmaz çalışmalar ve araştırmalar neticesinde, bugün ilim dediğimiz zekâ faaliyeti artık yolunu ve metodunu bulmuştur. Bu metod tecrübe, müşahede ve mukayesedir. Bugün fiziki sahada ilim demek, sırf tecrübe, müşahede ve mukayese ile elde edilen bilgi demektir. Modern ilim, tecrübeye, müşahede ve mukayeseye dayanmaktadır. Gerçi tecrübe, müşahede ve mukayeselerin neticelerini tasnif, tecrit ve tefsir etmek ve mânâlandırmak lâzımdır. Bu ise, indîliğe çok müsait zihni bir ameliyedir. Fakat bütün bunları bugünkü ilim, indîliğe ve keyfiliğe asla meydan vermeyecek bir surette ve daima tecrübe usulünün şartlarına uygun bir şekilde yapmaktadır.

Şuna dikkat edelim ki, modern ilim bu yeni araştırma usulünü bulmak ve kabul etmekle büyük faydalar teminine muvaffak olmuş ve harikulâde keşifler ve terakkiler kaydetmiştir. Tecrübe, müşahede ve mukayese metodu sayesinde modern ilmin elde ettiği en büyük fayda, şaşmadan ve yanılmadan doğruca aradığı hakikate varmaktır. Eskiden ilim kibirli insanlar gibi hep yukarıdan bakmakta, fakat araştırmalarının neticesinden asla emin olmamaktaydı. Halbuki bugün, tecrübi metot sayesinde, ilim nereye gittiğini tamamiyle bilmekte ve bu sebeple, elde ettiği neticeleri basit veya üstün herkese ister istemez kabul ettirmektedir. Bugün ilmin mu'taları önünde her zekâ eğilmekte ve bunları birer hakikat olarak kabul etmektedir. Çünkü herkes biliyor ve takdir ediyor ki, modern ilmin mu'taları ve neti-

celeri hep tecrübenin, müşahede ve mukayesenin mahsulüdür.

Fakat bu kazanca mukabil, modern ilim, eskisine nisbetle, çok şeyler de kaybetmiştir. Tecrübî metot sayesinde elde edilen kat'iyete mukabil, bugün ilmin sahası yukarıda gösterdiğimiz gibi, gerek genişlik ve gerek derinlik itibariyle hudutlanmıştır. Nasıl ve ne suretle hudutlandığını ve bundan ne gibi neticeler doğduğunu bu eserin birinci kısmında göstermiş bulunuyoruz.

— SON SÖZ —

Tesadüfler ve modern ilmin doğuşu:

Bütün orta zamanlar boyunca insanlık, Şarkta ve Garpta, İslâm ve Hıristiyan diye, âdeta ikiye bölünmüş yaşadı. Ve iki bayrak altında toplanarak, kâinata hep mabet hariminden baktı, hayat yolunun ışığını ve kıymet hükümlerinin prensibini Allah idealinde aradı; bütün ümit ve imkânlarını bu ideale bağladı; bu uğurda çarpıştı, öldü. Fakat, ilk vehlede ehemmiyetsiz gibi görünen bazı hâdise ve tesadüfler, bu hayatı ve orta zaman cemiyetlerinin düzenini altüst etmeye kâfi geldi. İnsan -adına ister tesadüf, ister kader deyiniz- görünmez ve karşısında direnilmez bir kuvvetin oyuncağıdır da bunun farkında değildir.

Önce Irak'ta, sonra İspanya'da ve Endülüs'te parlayan İslâm ilmi ve medeniyeti, orta zamanların sonlarına doğru, Fransa'nın cenubundan ve İtalya'nın Sicilya'sından, yavaş yavaş Avrupa içlerine kadar sızıp yayıldı. İslâm'ın İbn-i Sinâ'ları[141], İbn-i Rüşd'leri[142], Garbın skolâstik[143] üniversitelerinde tanınmaya ve okun-

---

(141) Ebu Ali Hüseyin bin abdullah İbn-i Sinâ: Şarkta şeyh reisi ve Avrupalılarca hekimlerin prensi adı verilen İbn-i Sinâ, İslâm dünyasının, fikir ve felsefe tarihinin en büyük simalarından biridir (980-1037).

(142) Kâzı Ebû Elvelid Muhammed bin Ahmed ibn-i Rüşd: Düşünen insanlığın en büyük simalarından bir diğeri ve İslâm medeniyetinin medârı iftiharıdır. Hicretin 514 yani miladın 12. asrı başlarında Kurtuba'da doğmuştur. İbn-i Rüşd'ün fikir ve felsefesi Hıristiyanları delâlete düşürdüğü iddiasıyle gerek Paris Üniversitesi'nce ve gerek Papalıkça afaroz edilmiş ve eserleri üzerine yasak konulmuştur. (1198). Buna rağmen bu büyük fikir adamının eserleri elden ele dolaşmış ve yakalananlar cezalandırılmıştır.

(143) Yani tamamiyle şekle bağlı, müşahededen ve doğrudan doğruya hayat ile temastan uzak, surî bir tefekkür deryasına dalmış demektir.

maya başlanmıştır. Fakat bu vakıa Garp dünyasında umulmadık bir isyanın ilk işareti olmuştur. Hrıstiyan akideleri üzerinde ilk tereddütler, hattâ irtidatlar belirmiştir. Katolik kilisesinin temellerinde sarsıntılar duyulmuştur. Papanın söz götürmez otoritesi hakkında ilk şüpheler uyanmıştır. Bu hareketleri şiddetli reaksiyonlar takip etmiş, kurulan engizisyonlar asırlar boyunca devam etmiş ve yüzbinlerce insan canına kıymıştır. Fakat bu şiddet ve tenkil politikası kopmuş olan isyanı bastıramamış bilâkis isyan devam etmiş ve neticede, Garp dünyasındaki akide birliğinin parçalanmasına ve katolik kilisesinin karşısında protestan kilisesinin doğmasına sebep olmuştur.

İsyan ve buhran bu kadarla da bitmemiş, buna yine görünüşte, pek ehemmiyetsiz birkaç hâdise daha eklenmiştir. Copernic (1473-1543) adında bir Polonyalı yeryüzünün güneş manzumesi içinde, sadece bir peykten ibaret olduğunu ileri sürmüştür. Kilise bu iddiayı şiddetle reddederek bu adamı dini nâslara aykırı fikirleri ileri sürmekle suçlandırmıştır. Derken, bunu Galilee (1564-1642) adında bir İtalyan takip etmiştir. Bu da kâinatın merkezinin, zannedildiği gibi, arzımız değil, güneş olduğunu ve diğer seyyarelerle birlikte, arzımızın da güneş etrafında hem mihveri hem de dairesi üzerinde döndüğü iddiasında bulunmuştur. Bu defa engizisyon harekete geçmiş, neticede ihtiyar Galilee hâkimlerin önünde diz çöküp tövbe etmeye mecbur olmuştur.

Göklere ait bu keşifler olup giderken yeryüzüne ait başka keşifler de olmuştur. Marco Polo (1254-1323) adında bir diğer İtalyan Avrupa'ya, Asya'mızın uzak diyarlarını tanıtmıştır. Christophe Colomb (1451-1504) Amerika'yı bulmuştur. Vasco di Gama (1469-1524) Hint dünyasının deniz yollarını keşfetmiştir. Nihayet, Gutenberg (1397-1468) adlı bir Almanın matbaası da bütün

bu yeni buluşları dünyanın dört köşesine saçıp yaymıştır.

İşte bu birkaç hadise ve birkaç adamın şahsında beliren şu birkaç tesadüf, asırlar içinde çalkalana çalkalana yorgun düşen iman dünyasını derin uykusundan uyandırmaya kâfi gelmiştir. Artık bir devir kapanmış, yeni bir devrin eşiğine basılmıştı. Eski Yunan filozoflarının mirası olan ve sırf teakkul (= *reflexion)*, tefahhus (= introspection) ve temaşa (= comtemplation) usulüne dayanan tefekkür tarzının yanıbaşında, bilgi vasıtası olarak, yepyeni bir tarz ve usul daha peyda olmuştu. Eşya ve hâdiselerin doğrudan ve tecrübi (=experimental) bir surette tetkik ve müşahedesinden ibaret olan bu usul gittikçe gelişip kıymet almıştır. Bundan da ilim (=Science) adı verdiğimiz bilgiler manzumesi doğmuştur.

İlmin insan üzerindeki hâkimiyeti:

Kısa denilecek bir zaman içinde inkişaf edip genişleyen modern ilim, insanlar üzerinde o kadar büyük ve kat'i bir hâkimiyet kazanmıştır ki, Rönesans'tan daha doğrusu üç nesilden beri âdeta insanlığın putu olmuştur. Artık ilmin nüfuz sahasında dışarda ve onun kudretinden uzak hiçbir hakikat yoktu. Artık ilim hem kendine, hem de insana kâfi idi. İlmin pratik hayatta vücuda getirdiği hareket ve te'sir vasıtaları, yâni teknoloji, ona harikulâde bir nüfuz ve itibar kazandırmıştı. İlmin bu nüfuz ve itibarı gittikçe artmıştır. Fakat bununla muvazi olarak da insan içinden manevi disiplin kalkmıştır. Çünkü ilmin verdiği imkânlar sayesinde insan idaresi tamamiyle yeryüzünün maddi ve iktisadi nimetlerine yönelmiştir. Artık insan için tek gaye, kâr ve kazanç olmuştur. İktisadi kuvvet ve imkânlar, insan iradesinin uzandığı son merhaleyi teşkil etmiştir. Hülâsa, eskiden hayata mâbet hariminden bakan ve hayat yolunun ışı-

ğını dinde ve akidelerin nurunda arayan insan, modern ilmin hâkimiyeti altına girince, artık hayata rasat kulesinden bakmaya ve din mevzularını hakir görmeye başlamıştır. Bunu kınamayalım. Beşerin tefekkür hayatı oseanlara benziyor. Onun da, oseanlar gibi met ve cezirleri var. Buna, isterseniz tekâmül deyiniz, okuyucum. Yalnız, dikkat ediniz ki, tekâmül düz bir hat üzerinde daima yükseklere doğru bir ilerleyiş değildir; bilâkis, sonu gelmeyen zikzaklardan müteşekkil inişli ve yokuşlu bir gidiştir. Daima yükseldiğini sanan insan, çok kere farkında olmayarak, bu zikzaklar arasında bocalamakta, bir gün evvel taptığı putları bir gün sonra devirip çiğnemektedir. Bunu da tabii görelim: Beşer hayatında ifrat ve tefrit birbirini doğurur ve dikkat edersek, tarih ifrat ile tefrit şeklindeki amel ve aksülamellerin uzun bir hikâyesi olmaktan başka birşey değildir. Fakat ifrat ve tefrit reaksiyonlarının birinden diğerine geçmek için mesafe o kadar az ve aşılması o kadar kolaydır ki, çok kere, yaşayan nesil bu geçişin farkında bile olmuyor ve bu hareketlerin ruhlarda hasıl ettiği sarsıntıları ve ıstırapları daha çok sonra gelen nesiller duyuyor.

İlim ve din mücadelesi:

Rönesans hareketleri içinde doğan ve bilhassa, onsekizinci asrın rasyonalizmi[144] ile beslenip gelişen modern ilim, yalnız eski felsefe ile değil, hem de iman ile mücadeleye girmiştir. Gerçi saf ilim ile saf iman birbirini nefyeden şeyler değildi; bilâkis birbirini tamamlayan ve biri zekâyı diğeri vicdanı tatmin ettiği için, omuz omuza yürüyebilen iki yoldaştı. Binaenaleyh ilim ve din

(144) Rationalisme - Vahyi inkâr ederek herşeyi sırf akıl ile idrak ve izah etmek isteyen ve akıl ile idrak edilemiyen şeylerin var olabileceğini kabul etmeyen felsefi mezheptir.

aynı zamanda ve aynı bir şahısta yan yana yaşayabilirdi. Nitekim insanların bir çoğunda yaşamış ve yaşamaktadır. Fakat modern ilim daha doğuşunda kemiyeti keyfiyete, maddeyi ruh ve mânaya tercih eder bir gidiş almış, insanı bırakıp eşyaya, cansız ve şuursuz maddeye yönelmişti. İlim bu yolda ilerledikçe ve cansız madde sahasında harikalar yarattıkça, yavaş yavaş maddeci pozitivizmin[145] hükmü altına girmiştir.

Maddeci pozitivizm:

Bu doktrinin nazarında ise, yaratıcı bir kudret kaynağı akidesi tamamiyle bir hayal mahsülüdür ve tarihe karışmış bir faraziyedir. Hayat ve kâinat sâde maddeden ve bunu vücuda getiren moleküllerden ibarettir. Madde bir takım mekanik ve zaruri kanunlarla kendi kendini var etmiş ve aynı kanunlar vasıtasıyle, kendi kendini idare etmektedir. Hepimiz ezeli ve cihanşümul bir maddenin birer parçası halinde tecelliyiz, ve hepimiz topraktan var olduk, yarın da toz toprak olup gideceğiz. Bu hayatın ötesinde başka bir hayat beklemek boştur. Çünkü bu, müşahede ve tecrübe ile sabit olmuş bir şey değildir. Ruh ve bütün ruhi melekelerimiz fizik varlığımızı teşkil eden organizmanın birer nevi fonksiyonudur. Karaciğerin safra ifraz ettiği gibi beyin de fikir ve his ifraz eder. Ruhi melekelerimize bundan başka bir mana vermek mânasızlıktır. İşte, bugün İlim namına ileri sürülen maddeci fikirlerin hülâsası.

(145) Positivizm materaialiste - Tecrübe ve müşahede ile bilinemiyen ve maddi varlığı olmayan şeylerin mevcut olabileceğini kabul etmeyen felsefi mezheptir.

Maddeci pozitivizmin kıymeti:

Hayat ve cemiyet hakkındaki felsefî bir doktrinin kıymeti insanî ve ahlakî neticeleriyle ve içtimaî muhit içindeki verimleriyle ölçülür. İlim namına konuştuğunu iddia eden maddeci pozitivizm, hakikatte birer tahmin ve faraziyeden ibaret olan fikirlerini müdafaa ederken, insan hayatını nasıl bir çamura gömdüğünün ve cemiyeti nasıl bir çıkmaza soktuğunun farkında değil. Düşünmelidir ki, eğer insan, sonunda, hiçlik deryasına karışıp kaybolmak için hiçten var olmuş ise; eğer bugünkü hayatın ötesinde karanlık bir yokluktan başka bir hakikat mevcut değilse, eğer insanların eksik, topal ve çok kere, çirkin adaletinden başka temiz ve ideal bir adalet yoksa, eğer kötüler kötülüklerinin cezasını ve iyiler iyiliklerinin mükâfatını görmeyecekse ve sonunda suyu getirenle testiyi kıran bir olacaksa; eğer kötü ile iyiyi aynı bir kasvetli âkıbet ve aynı bir karanlık âlem bekliyorsa hak için, iyilik ve insanlık için mücadele edip ıstırap çekmek neye yarar? Fazilet, doğruluk, namusluluk, merhamet, cesaret, hülâsa güzel ahlâk ve yüksek seciye neye yarar? Niçin iştahlarımı kısacak, arzularımı tahdit edecek ve suç işlemekten kaçınacağım? Niçin başkaları hesabına kendimi rahatsız edip üzüntüye ve tehlikeye sokacağım? Madem ki bu âlemde sadece kör bir kuvvet, şuursuz ve idrâksiz bir maddeden başka bir varlık yoktur; madem ki hepimiz ruhsuz ve şuursuz bir tesadüfün amansız hükmü altındayız, o halde iyilik ve adalet, ahlâkî güzellik, üstünlük ve asalet hep yalan ve hayaldir. O halde hayatın gayesi vazife değil, sadece zevk ve eğlencedir. Bu gayeye ulaşmak için ise her vasıta ve yolunu bulan için, her cinayet ve her çeşit rezalet mubahtır. Yaşamak ve keyfetmek için muktedir isen çal, çiğne, ez ve öldür. Yine o halde, mahrumlar ve sefiller için ümit etmek ve teselli ummak abestir. Kör talihin mağdurları ve acı tesadüflerin mahkûmları için beklenecek iyi bir gün ve ümit edilecek yüksek bir adalet yoktur. O halde ne yapıp etmeli, çalıp çırpmalı, keyfedenler zümresine geçmelidir.

Maddeci pozitivizm ve devrimiz buhranları:

İşte maddeci pozitivizmin götürdüğü hayat ve cemiyet felsefesi. İşte devrimizin kalın ve karanlık buhranlarının kaynağı. Herkes biliyor ki bugün cemiyetler siyasi, iktisadi ve içtimaî buhranlar içinde kıvranmaktadır. Birinci Dünya Harbi ile deşilen ve ikincisiyle bir kat daha artan bu buhranlar, ardı arkası gelmeksizin, devam etmekte ve insanlığı kasıp kavurmaktadır. Yine herkes biliyor ki, bugün her memlekette hükûmetler bu çeşitli buhranları yatıştırmaya ve keşmekeş içinde çalkalanan hayatı düzetmeye çalışıyor. İktisadi kalkınma, bugünün bilhassa geri kalmış memleketlerinde, moda tabirlerden oldu. Bununla beraber buhranlar alabildiğine devam ediyor ve gittikçe artıyor. Fakat bunlar devam edip artacaktır. Memleketler iktisadi servete ve bolluğa gömülseler de buhranların sonu gelmeyecektir. Çünkü asıl çıbanbaşı buhran, ne iktisadi, ne de siyasidir; fakat manevi ve ahlâkidir. Modern cemiyetlerin insanları için eksik olan ne hayat kolaylıkları, ne servet ve lükstür, fakat iç rahatı, mânevi huzur ve meserrettir. Bugünün insanı yalnız bu nimetten mahrumdur. Fakat bu nimet, yeryüzü nimetlerinin başıdır. İşte modern insan, kendi kendine izah etmeksizin, bu nimetin hasretini çekmektedir. Manevi huzuru ve iç rahatını, kim ne derse desin, ancak bir şey temin eder; mâneviyat havası ve terbiyesi. Şu halde, bugünün muztarip insanında eksik olan, hakikatte mâneviyattır, inan ve idealdir. Modern insan, kendini, ilim namına konuştuğunu iddia eden maddeci ve bozguncu bir pozitivizmin akışına bırakmıştır. Bu doktrinin hayat ve cemiyet felsefesi ise, hiçlik ve boşvericiliktir. Bu doktrinin nazarında varlık gibi, kıymet ve menfaat de maddidir. Halbuki bizzat kendi nefsimizdeki günlük tecrübelerimizle biliyoruz ki, insanı yalnız maddi varlık ve servet mes'ut etmiyor. Edemez, çünkü insan sadece etten, kemikten ibaret bir robot değildir; ruh taşıyan ve hayatın niçinliğini, nereden gelip nereye gittiği üstünde düşünebilen yani, bir kelime ile, manevi bir mahlûktur.

Hülâsa devrimizin buhranı, hakikatte, ifadesini iman ve ideal yokluğunda bulan, derin bir maneviyat buhranıdır. Servet ve konfor arkasında koşmaktan yorgun düşen modern insan, bugün kaybettiği imanı ve ideali aramakta ve onun hasretiyle yanmaktadır. Gariptir ki, hükûmetlerin en çok ihmal ettikleri, hattâ bazı memleketlerde hiç meşgul bile olmadıkları buhran da mânevi buhrandır. Halkın maddi ve iktisadi ihtiyaçları tatmin edilince her iş düzelecek ve her şey yoluna girecek mi zannediliyor? Fakat bunu vukuat ve müşahedeler tekzip etmektedir. Unutmamalıdır ki, insan, hayvanlar arasında, acıkmadan yiyen ve susamadan içen garip bir hayvandır. Ve bu sebeple hayvanların en harisi ve doymak bilmeyenidir. İnsanın bu tıyneti, maddeci pozitivistlerin ahlâk telâkkisine de kâfi bir cevap teşkil etmektedir: Bunlara göre ahlâkı cemiyet doğurur. Ahlâk yüksek tefekkürün ve idealin meyvesi değil; içtimaî münasebetler hayatının mahsulüdür; geçen devirlerin içtimaî münasebetleri eski insanların ahlâkını doğurduğu gibi, modern faaliyet hayatı da kendine yaraşan ahlâkı doğuracaktır; bundan endişe etmemelidir, diyorlar.

Fakat cemiyet, cinayet, safalet ve her türlü rezalet ve redaet de doğuruyor. Eğer ahlâkı yüksek tefekkürden ve idealden değil de faaliyet ve münasebetler hayatından bekleyeceksek, ahlâk yerine hayvanî hırsların ve şehvanî sevkitabiilerin kükremesiyle karşılaşacağımız muhakkaktır.

Dizginlenmeyen arzu ve ihtiyaç sahibini çiğner:

İnsanın arzu ve ihtiyaçları, miktar itibariyle mahdut ise de, keyfiyet itibariyle sonsuzdur. Her günkü tecrübelerimizle biliyoruz ki, giderilen bir ihtiyacın arkasın-

dan bir sürü ihtiyaç daha çıkıyor. Her birimiz yaşımıza ve içtimaî durumumuza göre, binbir arzu bekliyor, binbir ihtiyaç duyuyoruz ve bunları gidermek için de her gün ve her an çalışıp didiniyoruz. Fakat durmuyor ve doymuyoruz. Hayatın sırrı da buradadır. İnsanın doymaz oluşu, onu durmadan çalışmaya, aramaya ve bulmaya sevkediyor. Terakki de bundan doğuyor. Yalnız şuna dikkati çekmek isterim ki, arzu ve ihtiyaçlarımızın esiri olmamak için onları dizginlemeye mecburuz. Aksi halde ciğer bulaşmış bir eğeyi yalayan aç kedi vaziyetine düşer, dilimizden akan kanları yalarız da haberimiz olmaz.

Arzu ve ihtiyaçların yegâne freni ise mâneviyat terbiyesidir. İktisadi varlık içinde yaşayan bir insan, bu terbiyeden mahrum olunca, altın hazinesi içinde kapalı kalmış bir hasise döner ve hırsının kurbanı olup gider.

İlmin Zaferi:

Aşikâr ki, ilim ve onun maddeye tatbik şekli demek olan teknoloji cansız madde (=Matiere inerte) sahasında büyük zaferler kazandı. Bu zaferlerden bugünün muazzam makine dünyası doğdu ve insanlar yeryüzüne hakim oldu. Zamanımızın ileri memleketlerinde insanlar, eski devirlerin zor ve zahmetli hayatından kurtulmuş bulunuyor. Bugün artık soğuktan, sıcaktan, fırtınadan, yağmur ve kardan, karanlıktan korkmuyoruz. Bütün bu âfetlere karşı bugün elimizde korunma imkânları var. Bugün uzun kış geceleri ışıklar içinde geçiyor.

Bugün mesafe adeta ortadan kalkmış ve milletler birbirine yaklaşmıştır. Bilgi umumileşmiş, eski imtiyazların ve eski müsavatsızlıkların yerini hak ve kanun al-

mıştır. Eskiden köyleri ve şehirleri söndüren salgın hastalıkların ilâcı bulunmuş, insanlar birçok âfet ve felâketlere karşı emniyet kazanmıştır.

Fakat fizik ve teknik sahada elde edilen büyük terakkilere rağmen, mâneviyat sahasında, ahlâk ve seciye bakımından maalesef hemen hemen hiç ilerlenmemiştir. Hattâ bu sahada bugünkü insanlar dünküne nazaran belki daha geridir. Manevi faydalarını ve iç huzurunu maddi servete ve lükse feda eden bugünün insanı, binbir çeşit buhran içinde huzur ve rahat susuzluğu çekmektedir.

Gerçi modern ilmin ve teknolojinin sayesinde bugünün geri memleketlerinde bile servet ve maddi konfor aklı hayrete düşürecek şekilde çoğalmıştır. Dünün biriki milyonerli Türkiyesi yerinde bugün milyonerleri âdeta sayılamayacak kadar çoğalan bir Türkiye var. Fakat dikkat edilirse, bu servet muayyen kanallardan muayyen kuytulara akmış ve mahdut ellerde toplanmıştır. Bugün müsavat ve vatandaşlık, yüreklerden ziyade meydan nutuklarında yer almaktadır. Bugün büyük şehirlerin serveti, lüksü ve gündüz geceleri içinde karanlıkta yaşayan aileler, hastahane kapılarında sürünen hastalar, açlıktan helâk olan biçareler var. Büyük şehirlerin işçi mahalleleri ve sanayi kartiyeleri fizik ve ahlâki sefaletin yuvası halindedir. Bugün kumar, fuhuş, alkol suistimali ve her çeşit sefahat hayatı köylere varıncaya kadar zehirini saçıyor, hayat kaynaklarını kurutup nesillerin enerjisini tüketiyor. Ümitsizlik her gün intihar şeklinde sayısız kurbanlar veriyor. Öbür tarafta daima çok satıp çok kazanmaktan başka bir emel beslemeyen gazete ve mecmuaların etrafa yaydığı gayet kötü bir propaganda ve şehvet edebiyatı dimağları uyuşturup ruhları öldürüyor. Gazeteci yaygarasının ve gazete edebiyatının, bilhassa Türkiyemiz gibi geri kalmış memleketlerde yaptığı fenalıkları aklıbaşında olan herkes görüyor ve biliyor. Maddeci pozitivizmin baş pro-

pagandacısı olan bir kısım gazetelerin nesilleri, nasıl zehirlediği ve nasıl bir fesat kaynağı olduğu malûmdur. Asrımızdaki makine medeniyetinin, muhakkak ki iyi ve üstün tarafları var. Bugün insanlık tabiatın esiri olmaktan kurtulmuş ve âdeta, tabiata hâkim olmuştur. Fakat, bu medeniyetin sefalet ve ıztırap doğuran ve insanı insanlığından uzaklaştırıp sukût ettiren tarafları da var. Halbuki diyoruz, ilim yalnız maddeye ve maddîye kıymet vermeyip de insana ve insanlığa da yönelmiş olsaydı, bugünün topal medeniyeti yerinde, maddiyatı kadar maneviyatı da ilerlemiş ve muvazeneli bir medeniyet doğardı...

Maddeci pozitivizm ve muasır medeniyet:

Hülâsa, maddeci pozitivizm muasır medeniyeti bir bozguna uğratmış ve cemiyetlerde tedavisi güç yaralar açmıştır. Muhakkak olan bir şey varsa, bugünün medeniyeti hastadır. Hastalık fertte, cemiyette, ırkta ve milletlerarası münasebetlerde, hülâsa hayatın hemen her safhasında kendini duyurmaktadır. Bugünkü medeniyetin doğurduğu fert, içinde yaşamaya mecbur olduğu muhite, iklime ve havaya intibak edememiştir. Çünkü maddi sahadaki terakkilere rağmen, ferdin ruhi ve zihni seviyesi, ahlâk ve mâneviyatı o nisbette yükselmemiştir. Bilâkis, türlü ifratlar, gayesiz ve mes'uliyetsiz bir hayat tarzı, lüks ve konfor sevdası yüzünden ferdin sinir manzumesi bozulmuş, mukavemet kabiliyetleri zayıflamıştır. Hattâ denilebilir ki, bugünün ileri memleketlerinde insanlık, zekâ seviyesinin ve akl-ı selimin sukutu tehlikesi ile karşı karşıyadır. Bugün Avrupa ve Amerika'da yaşayan insanlardan birçoğu, ahlâk bakımından dejenere ve anormaldir.

Bugün, yalnız alkol ve kumar suistimali değil sinema, radyo ve mektep programlarının mânasızlığı da

genç neslin özünü kemirmektedir. Mektep programlarına dikkat ediniz. Abdülhamid devrinden beri bu programlar, objektif ve ilmi hakikatlardan, karakter terbiyesi esaslarından çok, devrin hüküm süren rejim adamlarının meddahlığını yapmaktadır. Kâr ve servet, hırsı, eğlence ve her çeşit sefahat modası modern insanda ahlâk ve insanlık vicdanını kurutmaktadır. Haysiyet ve şeref duygusu yokluğu ve bundan ileri gelen yalancılık, dolandırıcılık, hilekârlık gibi redaetler, bugün insanların birçoğunu, ruh ve karakter itibariyle, hayvanlardan daha aşağı bir dereceye düşürmüştür. Buna şaşmamak lâzımdır; bugün yalancılık ve hilekârlık ilmileştirilerek adına propaganda denilmekte ve aldatma vasıtası olarak, en çok hükûmetler tarafından kullanılmaktadır. İki Dünya Harbi arası devirde bazı memleketlerde kurulan propaganda nezaretleri insanlık ve ahlâkiyat için bir leke olmuştur.

Hülâsa maddeci pozitivizm, insan nazarında, şahsiyet ve karakter kıymetini sukût ettirmek suretiyle muasır medeniyeti bir çıkmaza sokmuştur. Bugünkü neslin nazarında feragat, fazilet ve fedakârlık büyük bir kıymet ifade etmemekte, insanların değeri sırf para ile ve sahip oldukları maddi imkânlarla ölçülmektedir. Fakat bu gidiş, feragat, fedakârlık ve hasbilik isteyen ilmin ve yüksek tefekkürün düşmanıdır. Hodbinlik ve menfaatçılıkla ilim ve tefekkür hayatı birlikte gidemez. Modern maddeci medeniyet bu bakımdan da bir sukûta mahkûmdur gibi görünüyor. Gerçi zamanımızda yüksek şahsiyetler, âlim ve filozoflar yok değildir. Fakat çürüyen ve içi kokan bir ekseriyetin arasında iyiler ve seçkinler daha ne kadar dayanır bilinmez.[146]

---

(146) Bütün bu fikirler için bakınız: Le probleme de Dieu et la religion dans la philosophle Comtemporaine, par ile Profeseur M. Sciacca. Aubier, Paris - "La vie de Pesprit" par le Professeur J. Chevailer. B. Arthaud, Grenoble, ve aynı müellifin: "La vie morale", Flammarion, Paris - Dr. A. Carrel'in bundan evvel kaydettiğimiz eseri.

Örnek memleketler, taklitçi memleketler:

Dikkat edelim ki, modern medeniyetin insanî ve ahlâki hayattaki neticeleri her yerde bir değildir. Bu bakımdan bugünün medeni dünyasını "örnek memleketler" ve "taklitçi memleketler" diye ikiye ayırmak yerinde olur. Birinciler tâ Rönesanstan beri müspet ilim, yüksek tefekkür ve san'at yolunda yürüyen ve eski Greko-Romen medeniyetinin mirasçıları olan garp memleketleridir. Taklitçi memleketler ise, yalnız elli-yüz seneden beri tabiî bir hayranlık ve aşağılık duygusu sevkiyle, kelebekler gibi şuursuzca, garbın medeniyet meş'alesi etrafında uçuşan memleketlerdir.

Örnek memleketlerde, bugünkü medeniyetin doğup yerleşebilmesi için, halkın her sınıf ferdi tarafından, en az dört yüz elli sene, iğne ile kuyu kazar gibi, zahmetle ve sindire sindire çalışılmıştır. Bu sebeple, zararlı tarafları olmakla beraber, garplılarca bugünkü medeniyet benimsenip hazmedilmiştir. Çünkü, netice itibariyle, bizzat kendilerinin eseridir. Sonra, garpta muasır medeniyetin zararlı taraflarını kuvvetle karşılayacak ilmi, dini ve insani müesseseler mevcuttur. Kilise ve üniversiteler bunların başında gelenleridir.

Taklitçi memleketlere gelince, bu memleketlerde muasır medeniyet halkın ruhundan ve tarihinden kopup gelmediği için, tabiatiyle halka yabancı kalmakta ve ahlâki hayatta daha büyük tahribat yapmaktadır.

Şu da var ki, taklitçi memleketlerde, yine derin bir hayranlık ve aşağılık duygusu sevgiyle, kötülüklere karşı birer baraj hizmeti gören tarihi müesseseler pervasızca yıkıldığı ve insanlar fizik ve şehvani hisleriyle başbaşa bırakıldığı için maddeci medeniyetin tahripleri aşkın bir hadde varmaktadır.

Gerçi maddeci pozitivistler için bu iki kısım memleketler arasındaki farkı görmemek ve bütün gözlere batan realiteleri inkâr edip iyimser bir tavır almak müm-

kündür. İyimserlik çok kere acı hakikatlerle karşılaşmak cesaretsizliğinden ileri gelir. İnsan kötülüğü görmeye, hastalar üstlerine hastalık yormamaya mütemayildir. Çünkü kötülüğü görmemek, onunla mücadeleye girişmekten müstağni kılar. Bu bir nevi tembelliktir. Fakat tembellik kötülüğü izale etmek ve akan yarayı sarmak için çare değildir.

Eğer kötülüğü izale etmek istiyorsak, evvelâ, onun varlığını açıkça kabul etmek; sonra nereden ve nasıl geldiğini öğrenmek, nihayet izalesi çarelerini araştırmak lâzımdır.

Muasır medeniyet hastadır:

Evvelâ, kabul etmelidir ki, muasır medeniyet hastadır; insanlığın ruhi ve manevi ihtiyaçlarına cevap vermekten uzaktır. Zamanımızdaki buhranların ve içtimaî bozgunlukların menşei de budur.

Bundan evvel insanlar daha mı iyi idiler? Bundan evvel cemiyetler cennet mi idi? Tarihteki cinayetleri ve yer götürmez fecaatleri ne çabuk unuttuk? Bugünkü medeniyeti kötülemek, geçen devirlerin sefaletini ve barbarlığını müdafaa demek değil midir? diyeceksiniz. Bunu demekte haklısınız, okuyucum. Ben de biliyorum ki, dünlerimiz bugünlerimizden daha mes'ut geçmedi. İnsanlık daima ıstırap çekti ve inledi. Fakat şunu sorarım: biz bu ıstırabın devam etmesini ve artmasını mı, yoksa dinmesini mi istiyoruz? Dinmesini ve insanlığın gülmesini istediğimize göre; diyorum ki, modern medeniyet ıstırabı dindirememiş ve ağlayan insanlığı güldürememiştir. Madde sahasında muvaffak olan ilim, hayat sahasında çok geri kalmıştır. Bugünkü insanların birbirleriyle münasebetleri, bugünkü hükûmet ve idarelerin vatandaşlara karşı muameleleri, bugünkü mil-

letlerarası hayat dünkünden daha ileri ve insani değildir. Ümanizmaya dayandığını iddia eden modern medeniyet, ümanizmadan, insanlıktan fersah fersah uzaklaşmıştır da haberimiz yok.

Hastalığın sebebi:

Bu sebebi on altıncı asırda, yani muasır medeniyetin menşelerinde, atılan yanlış bir adımda aramalıdır. Bu yanlış adım, tekrar edelim ki, keyfiyeti kemiyete, ruhu maddeye feda etmektir. Modern medeniyet, maddi ve ruhi, iki cephesi olan hayat realitesini yalnız bir cephesinden görüp aldı; yalnız maddeye ehemmiyet verdi ve bu suretle maddeci pozitivizme saplandı. Aşikâr ki, insan yalnız madde ve cisim değil, hem de ruh ve şuurdur. İşte modern medeniyet bu hakikatı ihmal etti ve insanı bırakıp, yalnız maddeyi öğrenmeye çalıştı. Yeryüzünde ve göklerin namütenahiliklerindeki her şeyi bilmek istedi. Bundan yalnız hayatı ve insan gönlünü istisna etti. Hülâsa, modern medeniyet, herşeyden evvel "kendini bil" hakikatini unuttu.

Rönesans ile doğan modern ilim, tetkiklerine yalnız madde dünyasını mevzu aldı ve bu dünyanın nimetlerini elde etmeye yöneldi. Tekâmül eden teknik insanlara servet, konfor ve her türlü yaşama kolaylıkları getirdi. Fakat bu arada insanı, insan ruhunu ve ruhi temayüllerini ihmal etti. Modern insan kendini öğrenmeden maddeyi öğrendi ve madde ilimlerini hayat ilimlerine tercih etti. Halbuki, hayat ilimleri insan için madde ilimlerinden hem daha mühim, hem de daha geri idi. Böylece insan; kendi eliyle, sadece maddi terakkilere yarayan bir dünya yarattı. Fakat kendisi, yarattığı bu dünya içinde, yabancı kaldı. Bugün insanların birbiriyle münasebetleri, geçim şart ve şekilleri, hükûmet ve idare usulleri asırlarca evvelkinden çok farklı değildir.

Bugünkü hükûmet ve idarecilerde, adı ve sıfatı ne olursa olsun, hâlâ Makyavel prensipleri hakimdir. Bugün Garbın en ileri milletlerinde bile, örnek hukuk, hâlâ eski Roma Hukukudur. Eski devirlerin insan esaretinden kurtulan ferdi, bugün kendi yarattığı makinenin esaretine girmiştir. Diğer taraftan resmi makamlara varıncaya kadar yalancılık ve sahtekârlık ıstırap verecek hadde çıkmıştır.

Bununla beraber insan hayatını düzeltebilir ve cemiyet işlerini tanzim edip insanlığı ıstıraptan kurtarabiliriz. Maddeye tatbik ettiğimiz zekâmızı hayata, ruha ve mâneviyata da tatbik edersek, madde dünyasında muvaffak olduğumuz gibi ruh ve mâna dünyasında da muvaffak olabiliriz. Ve olmalıyız; gelecek nesiller bize ve bizden evvelkilere belki de şaşacaklardır. Ellerimizde geniş imkânlar varken, maddeye ve gayrı uzviye, israf edercesine tatbik ettiğimiz zekâmızı kendi hayatımıza nizam vermek için kullanamayışımıza acıyacaktır.

Kurtulmanın çareleri:

Bu vaziyetten nasıl kurtulmalıdır? Bundan kurtulmak için ilk ve son çare, maddeci pozitivizmin yıkıcı tesiri ile birbirine düşman olan iki kuvveti, mazi ile istikbali, ilim ile maneviyatı barıştırıp uzlaştırmaktır. Bugün efkâr mazi ile istikbal, ilim ile din arasında mütereddittir. İnsanlardan bir kısmı kaybettiği Allah'ı aramakta, bir kısmı da onunla açıktan mücadeleye girmiş bulunmaktadır. Bugün hemen her memlekette halk kitleleri bu iki kutup arasında bocalamaktadır. Bunun zararlı neticeleri ferd hayatında, ailede, mektepte ve cemiyette görülmektedir. Bu neticeler, hususiyle, taklitçi memleketlerde çok ürkütücü bir manzara arzetmektedir. Mazi ile istikbalin, ilim ile din ve mâneviyatın barışıp

uzlaşması ise ferdde ve cemiyette bir muvazene yaratacak ve hayata bir istikamet verecektir.

Kabul etmek lâzımdır ki, bugün şarkta ve garpta eski devirlerin din ve mâneviyat kuvveti mevcut değildir. Fakat modern ilim ve medeniyet de eski imanın boş kalan yerini dolduramamış, insan hayatını din ve mâneviyat terbiyesinden müstağni kılamamıştır. Kılamaz çünkü insan mücerret iyiliğe ve yüksek bir adalete inanmağa ve fizik âlemlerin üstünde yüksek bir ideale bağlanmaya muhtaçtır. Bu insanı ve bu ideali ise insan bugün ancak mâneviyat terbiyesinde bulabilmektedir. Din ise, muhakkak ki, bu terbiyenin en mükemmel mektebidir. Binaenaleyh memleketin, hattâ insanlığın, hayrı ve selâmeti dinin ve dini müesseselerin yıkılıp yok olmasında değildir; bilâkis kemale erip yaşamasında ve en yüksek insan zekâsının bile anlama ihtiyacına cevap verir bir mertebeye çıkmasındadır. Başka bir ifade ile, insanlığın selâmeti, maddeci ve inkârcı pozitivizmin "Eğer Tanrı var ise, onu yok etmelidir" formülünde değil, fakat "Eğer Tanrı yok ise, onu var etmeli" hakikatindedir. Çünkü tecrübeler gösteriyor ki, imansız hayat insanları mes'ut etmiyor. Allahsız memleketler şeytanların istilâsına uğruyor. İnançsız insanlar, kudurmuş kurtlar gibi birbirleriyle boğuşuyor. Âlemlerin nizamı, tabiat üstü ve lâ maddi bir Allah idealindedir. Bu idealden mahrum olan memleketler, anarşiye ve ruh sefaletine düşmeye mahkûmdur.

MÜSLÜMANLIKTA REFORM LÂZIM MIDIR?(*)

SORU: İslâm dininde reformdan çok bahsedilmektedir. Hattâ bu konuda bazı yazılar da vardır. Kur'ân'ın esaslı hükümlerinde reform bahis konusu olmamak lâzımdır. Kur'ân'ın esaslı olmayan, fer'i telâkki edilebilecek hükümleri var mıdır ve bunların tatbikatında her devrin ve memleketin icaplarına uygun tefsirlere taraftar mısınız? (Mesaâ: Kıyafet ve ibadet şekilleri ve saire...)

Sual, birbirinden farklı iki mes'ele ihtiva ediyor: Biri İslâmiyette reform mes'elesi, diğeri de Kur'ân-ı Kerim'de asli ve fer'i hükümler mes'elesidir. Önce birinci noktayı ele alacağım.

Evvelâ şunu söylemeliyim ki, bence reform tâbiri İslâmiyete yaraşır bir tâbir değildir. Bu tâbir, XVI'ncı asırda bazı uygunsuz papaların sui idaresine karşı isyan eden protestan kilisesinin katolik kilisesinden ayrılmasını ifade eder. İslâmiyette reformdan bahsedenler, bana öyle geliyor ki, bu dinin esasi bünyesini lâyıkıyle bilmeyenlerdir. Malûm olduğu üzere, reform yahut reformation, "deformation"un zıddıdır. Deformasyon bir şeyin asli şeklinden çıkması, aslının bozulması, reform yahut reformation da aslından çıkan ve bozulan şeyin aslına irca edilmesi demektir.

(*) Bu yazı Türk Düşüncesi Mecmuası tarafından yapılan bir ankete cevap olarak aynı mecmuada çıkmıştır. Türk Düşüncesi: Nisan 1959 sayısı). Yazı, İslâm mecmuası tarafından iktibas edilerek tekrar neşredilmiştir.

İşlâmiyet gerek akideleri ve gerek ameli hükümleriyle Peygamber tarafından nasıl tâlim edildi ve gösterildiyse, hiç bir şekil değiştirmeden, on dört asra yakın bir zamandan beri devam edip gelmektedir. İslâmiyetin ne itikadiyatında, ne de ameliyatında "deforme" olmuş bir cihet yoktur ki "reforme" olması bahis mevzuu olabilsin.

Bilindiği gibi İslâmiyetin ana kaynakları Kur'ân-ı Kerim ile Peygamberin sünneti, yâni gittiği yoldur. Kur'ân-ı Kerim bütün dünyada mevcut mukaddes kitaplar arasında, olduğu gibi muhafaza edilebilen yegane mukaddes kitaptır. Kur'ân âyet âyet nazil olmuş ve her nüzul eden ayet Peygamber tarafından eshab ve cemaatine derhal tebliğ edilerek ezberletilmiştir ve Kur'ân kâtiplerine yazdırılmıştır. Kur'ân, Peygamberin devrinde bütün yakınlarının ezberindeydi ve Kur'ân hâfızlarının başında Râşidin Halifelerinin üçüncüsü Hazret-i Osman gelmekteydi. Benaenaleyh Kur'ân'ın yazılması, İncil gibi nakil ve rivayet şeklinde değildir; herkesin ezberinde olan âyetlerin bir araya toplanmasından ibârettir. Kur'ân'ın on dört asırdan beri hiç bir âyeti ne inkâra uğramış, ne de üzerinde ihtilaf edilmiştir. Hazret-i Peygamberin tebliğ ettiği gibi muhafaza edilmiştir. Yalnız bazı kelimelerin okunmasında ihtilaf edilmiştir ki, bu da "Kıraat-i seb'a" adiyle ayrı bir ihtisas mevzuu teşkil etmiştir.

İslâmda İçtihat ve Müçtehitler:

İçtihad, Kur'ân-ı Kerim'i ve Peygamberin sünnetini tefsir, te'vil ve kıyas usulleri dairesinde, zaman ve mekân ihtiyaçlarına göre, anlayıp izâh etmek demektir. İslâmiyette içtihadın geniş yeri ve büyük bir kıymeti vardır. Ve her zaman serbestçe içtihad edilebilir. İslâmiyet akla, tefekkür ve muhakemeye geniş yer veren bir din-

dir. İslâmiyette ana kaidelerdendir ki: "akıl ile" ve aklın mütası olan ilim ile "nakil" yâni Kur'ân ve sünnet "tearuz ettikde" eğer nakil sarih olmaz da tefsir ve te'vile müsait olursa "akıl tercih ve nakil te'vil olunur." İslâmda aklın yâni tefekkür ve muhakemenin yoluna "içtihad" bu yolda çalışan din âlimlerine de müçtehit" denir.

Müçtehitliğin muhtelif dereceleri vardır ki bunların en yükseği "mezhep sahibi müçtehit"dir. Hicretin birinci asır sonlarından itibaren birçok müçtehit zuhur etmiştir. Bunların kimi "itikad" da, yani dinin temel akidelerinde, kimi de "amel"de yani dinin ibadet, muamele ve münasebetlere dair olan hükümlerinde müçtehittir. Yüzlerce asırdan beri bütün İslâm dünyasında hak olarak kabul edilen "itikadda mezhep" "ehl-i sünnet mezhebi" yani Hazret-i Peygamberin yolunda ve izinde giden mezheptir. "Ehl-i sünnet mezhebi"nin temel akideleri "âmentü"de toplanmıştır. Bu akideler mü'min olmanın esas şartlarıdır. Bunlardan birini inkar etmek İslâmiyeti inkâr etmek demektir. Bu sebepledir ki, temel akidelerde içtihad, yani tefsir, te'vil ve kıyas cari olmaz. Çünkü aksi takdirde ortada din mefhumu kalmaz. Din ile herhangi bir felsefî, içtimaî, iktisadî doktrin arasındaki fark da buradadır. Din temel akideleri değişmeyen, üstünde münakaşa edilemeyen, akla ve muhakemeye göre tefsir ve te'vil kabul etmeyen bir doktrindir. Dinin temel akideleri, meselâ Allah, Peygamber, melâike, âhiret inançları akla değil, nakle (revalation) müstenidtir. Bunlar aklın idrak sahası dışında kalan ve gayrı mahsüs bir âleme ait olan hakikatlerdir. Akıl bu hakikatleri bir dereceye kadar sezebilir, fakat asla künhünü ve tamamını kavrayamaz. Aklın idrak sahası maddi ve mahsüs âlemdir. Din beşeri bir vakıa değil (suprahumain) bir hakikattir. Hülâsa dinin temel akidelerine dokunulamaz. Dokunulur ve bunlar üzerinde inkarlı bir münakaşa açılırsa ortada din kalmaz. Din, ta-

rifi mucibince esasları değişmeyen bir inanç sistemidir.

Amelde, yâni dinin ibadet, muamele ve münasebetlerine dair olan ahkâmındaki mezheplere gelince, bunlar da vaktiyle pek çoktu. Fakat yine yüzlerce asırdan beri hak ve meşrü kabul edilen dört mezhep vardır ki, bunlar Malikî, Hanefî, Şafiî ve Hanbelî mezhepleridir. Türkiye Türklerinin çoğunun mezhebi Hanefidir. Bu mezhebin müçtehiti, Hicretin birinci asrında yaşayan İmam-ı Âzam Ebu Hanife, eski Roma'nın Gaius ve Ulpiamus'ları mertebesinde yüksek bir hukukçu, dünya hukuk tarihinin kaydettiği müstesna dâhilerden metin bir din adamı idi.

Şurasına dikkat olunsun ki, bu dört mezhep müçtehitlerinden sonra artık içtihad edilemez, çünkü içtihad kapısı kapanmıştır denilemez. Böyle bir iddiada bulunmak İslâmiyetin ruhunu, re'yül esasını bilmemektir. Dediğim gibi, içtihad daima mümkündür. Çünkü İslâmiyet akla, tefekkür ve muhakemeye, re'y ve kıyasa geniş yer veren bir dindir. İslâm Peygamberi der ki: *"Benden size bir söz nakledilirse, bunu aklınızla muhakeme ediniz, eğer aklınız kabul etmezse, biliniz ki onu ben söylememişimdir."* Bu ifadedeki büyüklük, mâna ve işaret üzerinde durmaya hacet görmem.

İmdi, bugün İslâm dünyasının muhtaç olduğu ve beklediği şey, bence "reform" gibi bir Hıristiyan taklitçiliği değil, fakat İmam-ı Âzam Ebu Hanife gibi bir müctehitdir. Fakat bütün mesele, bu yükseklikte bir din âlimini bugün nerede buluruz, noktasındadır. Bunu bugün bulamayız. O halde yapılacak bir iş kalır. O da tek bir müçtehit yerine bugünkü İslâm dünyasının en muteber din âlimlerinden mürekkep bir "Diyanet Şürası" kurmaktır. Bu şüra, Kur'ân ve sünnet esaslarını tedkik eder ve devrin ihtiyaçlarına göre yeni bir içtihad ortaya koyar. Böyle bir şûranın dini kararları Türkiyemizin,

hattâ İslâm dünyasının her tarafından kabule mazhar olur. Çünkü bu kararlar devrin en yüksek din âlimlerince verilmiş "İcmâ-ı Ümmet" kuvvet ve kıymetinde kararlar olur. Buna Müslümanların tâbi olması dini bir vazife teşkil eder. Vaktiyle dört mezhep sahibi nasıl çalıştı ve içtihad ederek dört mezhebi nasıl tesis ettiyse, bugün de kurulacak "Diyanet Şûrası" aynı usul ve metotlarla çalışarak hem bir "tevhid-i mezhep" yapabilir, hem de İslâmi ahkâmı bugünkü hayat şartlarına göre tefsir ve tanzim edebilir.

Bence yapılacak ve diyaneti bugün içine düştüğü anarşiden kurtaracak çare budur. Ve bu çareye başvurmak zamanımızda bir zarurettir. Son günlerde Diyanet İşleri Reisi'nin dini bir mes'eleye dair verdiği bir fetva üzerinde koparılan yersiz münakaşalar bu zarureti bir kere daha ortaya koymuştur. Rast gelen bu fetva üzerine fikir yürüttü. Her eli kalem tutan bir din doktoru edasiyle ortaya atıldı.

Bugün muhakkak olan şey şudur: Dini otorite buhranı ve korkunç bir anarşi içindeyiz. İtiraf etmelidir ki, bu anarşinin tohumları bugün değil, bundan otuz sene evvel, 1926'da Türkiye'nin eski dini tahsil müesseseleri olan medreseler kapatıldıktan itibaren yavaş yavaş bugünkü anarşiye gidilmiştir. Medreselerin kapatılmasını hiç kınamam ve kabul ederim ki, bu müesseler, son devirde saplandıkları skolastik tedrisat üzerine, faydalı değillerdir. Fakat medreseler kapatıldıktan sonra, diyanetin Türkiye milli bünyesindeki yeri ve ehemmiyeti gözönünde tutularak ilk, orta ve yüksek kısımlariyle modern ve mükemmel dini bir tahsil müessesesi kurulmalı idi. Bu sayede diyanetin muhtaç olduğu mütehassıslar ve yüksek din alimleri yetiştirilmeliydi. Otuz küsur sene ihmal edilen ve yüksek ilim ve esasları okutulup öğretilmeyen bir din aşikar ki, günün birinde cehalet ve anarşiye saplanacaktı. Esef edelim ki, bugün böyle oldu.

Bana Ankara'daki İlâhiyat Fakültesinden yahut İmam-Hatip Okullarından bahsetmeyiniz, rica ederim. Lâik üniversiteye bağlı fakülteler din alimi değil, din tenkitçisi yetiştirir. İmam-Hatip mektepleri İslâmiyetin yalnız elemanter bilgilerini öğretmekle kalır. İslâmiyetin yüksek ilimleri, kelamiyat ve bediiyatı uzun seneler okutulmamak yüzünden bugün hemen hemen yok olmuştur. Bu mevzuda taklit etmeğe özendiğimiz Avrupa'ya bakalım. Bu memleketlerin müteaddit katolik ve protestan üniversite ve enstitülerinde okunan din ilimlerine ve her sene intişar eden yüzlerce dini eserlere insan hasretle imreniyor.

Maziyi bırakalım. Bugünü ve bundan sonrasını düşünelim. Din, içtimaî hayatın ve hususiyle halk ahlâkiyatının temellerinden biri ve en ehemmiyetlisi olduğuna ve yüksek bir bilgi ve ihtisas mevzuu teşkil ettiğine göre, bu mevzuu daha fazla ihmal etmekte memleket için hayır yoktur. Bu hususta bugün yapılacak iş, dediğim gibi, bir taraftan devlet teşebbüsüyle bahsettiğim şûrayı kurmak, bir taraftan da vakit geçirmeden yüksek tahsilli din âlimleri yetiştirmek üzere bir "İslâm Külliyesi" yahut Enstitüsü vücuda getirmektir.

***

Kur'ân-ı Kerim'de asli ve fer'i hükümler mes'elesine gelince, İslâmî akidede Kur'an bir bütündür. Her âyeti Arap lisanı üzere vahiy yolu ile nazil olmuştur. Kur'ân, yalnız mânasiyle değil, hem de lâfzıyle Kur'ân'dır. Binaenaleyh Kur'ân'ın tercümesi, Kur'ân değildir ve Kur'ân şimdiki çok eksik lâtin harfleriyle yazılamaz. Çünkü bu harfler, bizim güzel Türkçemizi bile edâya ve ifâdeye kâfi değildir. Kaldı ki Kur'ân'ın, ne tercümesinde, ne de lâtin harfleriyle yazılmasında ne bir zaruret, hattâ ne de bir fayda vardır. Milliyetçilik ile milliyet taassubunu

birbirine karıştırmamalıdır. Bugün Avrupa halkının binde kaçı lâtince bilir ve okur? Bununla beraber, bugün bütün katolik dünyası ibadet ve duasını lâtince yapar. Çünkü katolik dünyasının mukaddes kitapları lâtince yazılıdır.

Mukaddes kitaplar birer mektep el kitabı değildir. Bunların kudsiyet ilham ettikleri aşk ve imandadır. Kur'ân-ı Kerim bu aşk ve imanı ancak nâzil olduğu lisan ile ilham eder. Politika ihtirasını memleketin mukaddes kitabına el uzatacak kadar ileri götürmekte memleket için tahmin ve tasavvur edilemeyecek derecede zarar vardır.

Kur'ân'da asli ve fer'i hükümler diye bir tasnif yapılamaz. Müslümanlıkta Kur'ân'ın her âyeti lâfziyle ve mânasiyle ilâhidir. Yalnız, yukarıda bahsettiğim gibi, Kur'ân içtihaden tefsir ve te'vil olunabilir. Fakat bunu rastgele herkesin değil, salâhiyetli ve metin din adamlarının yapması şarttır. Kur'ân ve hadis tefsirinin muayyen usulleri vardır. Bu usuller üzerinden gidilerek âyetlere mâna vermek, ilâhi iradeyi her devrin aklına ve ilmine, değişen hayat şartlarına göre anlamak ve izah etmek mümkün, hattâ lâzımdır. Fakat, tekrar ediyorum ki, bu işi zamanımızda ancak dini bir ilim heyeti, bir "Diyânet Şûrası" yapabilir.

Böyle bir heyet Kur'ân'da bugünkü neslin aklını ve ilmini tatmin edecek hazineler bulabilir. Çünkü Kur'ân İslâm Peygamberinin en büyük mücizesidir. Bugün en aydın bir insan bile bu makaddes kitapta aradığını bulur ve içini tatmin edebilir. Bir misal vereyim:

Zamanımızda hukukçu ve içtimaîyatçılar ferdî mülkiyetin meşrûiyeti sebepleri üzerinde münakaşa ederler. Kimi mülkün cemiyete ait olup, ferdi mülkiyetin meşrû olmadığını iddia eder. Kimi ferdî mülkiyeti içtimaî fayda fikriyle izah eder. Bugün klâsikleşen telâkkiye göre, ferdî mülkiyetin mesnedi ve meş'rûiyetinin

sebebi sa'ydir. Ferdi mülkiyet meşrûdur, çünkü mülk ferdin ya bizzat kendisinin veya ecdadının alın teriyle kazanılmıştır.

Fakat düşündükçe hayran oluyorum ki, bu fikri Kur'ân on dört asır evvel ortaya koymuş ve *"insan için hak ve meşrû olan, ancak sa'yinin mahsulüdür"* demiştir.

EKLER

KANUN TEKLİFLERİ

1

YÜKSEK İSLÂM ENSTİTÜSÜNE AİT TEŞKİLÂT PROJESİ

Bir tahsil müessesesinde program, kadro ve teşkilât muayyen bir gayeye varmak için birer vasıtadır. Binaenaleyh evvelâ gayenin ne olduğu iyice anlaşılmalıdır ki, vasıtalar ona göre seçilip tanzim edilebilsin.

Enstitünün gayesi:

Bizce, Yüksek İslâm Enstitüsünün, biri ideal, diğeri pratik başlıca iki gayesi vardır. İlişik ders cedvelleri ve bu teşkilat projesi bu iki gaye gözününde tutularak hazırlanmıştır.

A) İdeal gaye:

İslâm dininin Kur'ân ve Hadis'ten ibaret olan ana kaynaklarını gerek (rivayet) ve gerek bilhassa doğrudan, (dirayet) metodu ile anlayıp izah etmeye; "Ehl-i Sünnet" yolundan ayrılmaksızın, bu iki kaynaktan zamanın ihtiyacına göre re'sen hüküm çıkarmaya muktedir yüksek ehliyet, dini terbiye ve seciye sahibi âlimler yetişmesine imkân hazırlamaktır.

Türkiyemiz, hattâ bütün İslâm Dünyası, bu vasıfta din âlimlerine çoktan beri şiddetle ihtiyaç duymaktadır. Milâdın sekizinci asrından ondördüncü asrına kadar altıyüz sene dünyanın şark ve garp ülkelerine, hemen her sahada, marifet ve medeniyet ruhu saçmış olan yüksek İslâm varlığının gittikçe fakirleşip gerilemesinin ve müslüman milletlerin bugünkü perişan hale düşmesinin başlıca sebebi arzedilen iktidar ve ehliyette din adamlarından mahrum kalmış bulunmasıdır.

Bilindiği gibi, İslâmın ilim tarihi ve âlimler silsilesi "mütekaddimin" ve "müteahhirin" diye ikiye ayrılır. Onbeşince asır başlarında yaşayan meşhur Teftazanî bu ayrılışta sınır teşkil eder. Filhakika Teftezanî'den evvelkilerin ilmi doğrudan doğruya ana kaynaklarını tetkik, tahlil ve tahkik ile durmadan değişen insan hayat ve münasebetleri üzerindeki müşahade ve mukayeselerden doğan "orijinal" ilimlerdir. Sonrakilerin ilmi ise, ana kaynakları, müşahade ve mukayeseyi bir tarafa bırakarak, şerhçilik ve haşiyecilik çerçevesi içinde kalan, söylenmiş ve yazılmışların dar bir zihniyetle tekrarından ibaret olan (skolastik) ilimdir.

Eski Roma'nın gerileme devrindeki "glassateur"-lerle orta zamanların Garp Üniversitelerindeki "Copistes"ler nasıl bir taassup zihniyetinin intişar merkezleri olmuş iseler, bizdeki şerhçi ve haşiyeciler de öyle bir zihniyetin sembolleri olmuşlardı. Gerçi bir aralık Ali Kuşçu ve Molla Hüsrev gibi orijinalliğe yükselen bazı adamlarımızın himmetiyle Fatih ve Süleymaniye Külliyelerinde yeni bir hareket belirmiş ise de, maalesef çok devam etmemiş ve medreseler yeniden skolastik çorağına saplanmış ve bu hal İkinci Meşrutiyete kadar devam etmiştir.

İkinci Meşrutiyet senelerinde İslâm ilimleri sahasında yeniden çok ümit verici bir kalkınma ve ilerleme hamlesi yapılmıştır. Bu devirde kurulan "Medresesetülvâizin", "Darülhilâfe Medreseleri", hususiyle "Medresetül Mütehassisîn" bu hamlenin merkezlerini teşkil etmiştir. Ne yazık ki, 1926'da kabul ve tatbik edilen "Tevhid-i Tedrisat Kanunu" ile bu hayırlı müeseseseler kapatılınca son ümit de sönmüştür. Neticede Türkiye'de dini hayat karanlık ve tehlikeli bir safhaya girmiştir. 1926'dan bu yana geçen otuzbeş senelik fetret devrinin Türkiye içtimaî hayatında doğurduğu pürüzler nihayet görülmüş ve pek isabetli bir karar ile "Yüksek İslâm Enstitüsü" açılmıştır.

Bugün bütün mes'ele bu müesseseyi bundan evvelkilerin âkıbetine uğramaktan korumaktır. Bunun için ise, daha kuruluşta, programı, hocası ve teşkilatı ile enstitünün orijinal ilme yöneltilmesi, Türkiyemizin bugün muhtaç olduğu (müçtehit) ehliyet ve salahiyetinde din âlimlerinin yetişmesine imkân hazırlayıcı bir müessese olarak işe girişmesi, hülâsa temellerin inşa edilecek binaya göre atılması bir zarurettir.

Gerçi enstitüden, bütün öğrencilerini birer Ebu Hanife yetiştirip mezun etmesi beklenemez. Esasen hiç kimse mektep, enstitü veya üniversiteden âlim olup çıkmaz. Fakat bu müesseselerden her biri, aşıladığı ruh, öğrettiği metot ve kazandırdığı fikri disiplin sayesinde istidadı olanlara âlim olmak imkânı sağlar. İslâm Enstitüsünden bu netice beklenir.

B) Enstitünün pratik gayesi:

Her enstitü ve üniversitenin olduğu gibi, İslâm Enstitüsünün de hedefi sırf ilim için değildir; aynı zamanda memlekette duyulan ihtiyaçları karşılamaktır. Bugün Türkiye'de yüksek ehliyetli din adamlarına bilhassa aşağıdaki sahalarda ihtiyaç vardır.

1- İmam-Hatip Okullarında ve **diğer okulların din derslerinde hoca ihtiyacı:**

Bu ihtiyacı İstanbul İmam-Hatip Okulu'na yaptığım ziyarette daha iyi gördüm. Bu okulun dörtyüz kadar mevcudu arasında Arapça bir metni dürüstçe okuyup tercüme edecek yalnız birkaç öğrenci çıktı. Yüksek İslâm Enstitüsü'nün bu sene imtihanla alınan yetmiş kadar talebesi arasında aynı iktidarda üç-beş kişi bulunduğunu gördüm. Dini bir müessesede seneler süren bir tahsilden sonra bu netice hazin bir muvaffakıyetsizliktir.

Katolik dünyası için Lâtince ne ise Müslüman dünyası için de Arapça odur, yani mabed lisanıdır. İleride mabed hâdimi olacak gençler bu dili bilmezlerse, dini vazifelerini ifa edemezler ve İmam-Hatip okulları eski medreselerin daha zararlı bir tekrarından ibaret kalır.

Bu netice gösteriyor ki, İmam-Hatip okullarında Arapça ve buna kıyasen diğer meslek öğretimi hem ehliyetli ellerde değildir hem de takip edilen öğretim metodu bozuktur.

Kabul edelim ki Arapça, Lâtince gibi öğrenilmesi güç lisanlardandır. Eski medreselerde talebe senelerce Arapça okur, yine de lâyıkı ile öğrenemezdi. Fakat bu güçlük geniş bir ölçüde takip edilen öğretim metodunun bozukluğundan ileri gelmektedir. Bunun delili, bugün Paris'teki Şark Lisanları Mektebi'nde bir grup teşkil eden Arapça ve Türkçe üç senede öğretilmektedir. Bu mektepten mezun olan talebe edebi Arapçayı okuyup anlamaktadır. Şu halde mes'ele, hocada ve takip edilecek metoddadır. İşte İslâm Enstitüsünün ilk pratik gayesi aradığımız bu hocayı yetiştirmektir.

Buna bağlı olarak enstitünün pratik bir gayesi de, okullardaki din derslerinin hoca ihtiyacını karşılamaktır. Mekteplerdeki din dersleri ancak bir hususi formasyon ile yetişmiş hocalar tarafından okutulursa faydalı olur. Aksi halde ve bugünkü şeklinde devam ederse, bu esaslar faydasız hattâ zararlıdır. Çünkü din dersleri dini bilgi dersleri olduğu kadar, dini telkin ve terbiye dersidir. Bu ise ancak inanan ve din ile amel eden kimseler tarafından yapılabilir.

Enstitüden mezun olan talebeden, derecelerine göre, bazıları İmam-Hatip okullarına, bazıları da mekteplerdeki din dersleri

hocalığına tayin edilir. aynı bir hoca beş, altı mektebin muhtelif gün ve saatlerindeki din derslerini okutur. Zaman zaman öğrencilerini toplayıp camiye götürür ve orada dini farizaların nasıl ifa edildiğini bilfiil gösterir. Bu işi garp memleketlerinde kısmen aile büyükleri, kısmen de rahipler yapar.

2- Türkiye'de bugün duyulan diğer bir ihtiyaç; ilim ve kültür nuru ile aydınlanmış müftü ve vâiz ihtiyacıdır.

Enstitüden beklenen mühim bir hizmet de bu ihtiyacı karşılamaktır. Söylediğimiz vasıfta müftü ve vaize olan ihtiyaç delile ve ispata hacet olmaksızın her gün kendisini göstermektedir. Kaza ve kasabalarda müftü ve camide vâiz diyanetin en esaslı iki mümessilidir. Bu şahsiyetlerin bir taraftan mesleki bilgi, bir taraftan genişçe bir kültür ile bezenmiş olması lâzımdır. Bir vâiz dinleyenleri kimler olursa olsun, herkesi tenvir ve irşad edebilecek kudrette olmalıdır. Paris Kardinali, Notrdam Kilisesinin vâiz kürsüsüne çıktığı zaman yüksek sosyetenin en seçkin dinleyicilerinin hürmet ve ihtiyadına mazhar oluyor. Çünkü bu dinleyicilere onların kafası ve diliyle hitap etmek kudretine maliktir. Bizde ise zavallı müftü ve vâizler istihfaf hattâ istihkar ile karşılanıyor. Çünkü sosyetenin kafası ile düşünüp diliyle hitap eder ehliyette değildirler.

Hülâsa, müftü ve vâiz bulunduğu herhangi bir sosyetede, konuşulan mevzularda aydın bir insanın göstereceği anlayışı gösterebilmelidir. Bu şahsiyetler ancak bu yetişkinlikte olmak şartiyle etraflarından hürmet ve itibar görür ve bu sayede dini vazifelerini ifaya imkân bulur.

3- Enstitüyü gayesine ulaştıracak asistan, doçent ve profesör ihtiyacı:

Enstitünün son bir pratik gayesi de bu ihtiyacı karşılamaktır. Bugün ne kadar çalışılsa enstitüye arzu edilen kalitede öğretim kadrosu temin edilemez. Enstitü muhtaç olduğu elemanları kendisi yetiştirecektir. Nitekim üniversitelerimizde böyle olmuştur.

Fakat enstitünün şimdiden buna göre teşkilâtlanması yarınki hoca kadrosunu bugünden hazırlamaya başlaması lâzımdır.

Enstitüde okutulacak dersler:

Yukarıda gösterilen ideal ve pratik gayeler gözönünde tutulunca, Enstitüde okutulması gereken dersler kendiliğinden belli

olur ve bunlar; meslek dersleri, kültür dersleri ve lisan dersleri olmak üzere üç gruba ayrılır.

Derslerin sınıflara, gün ve saatlere tevzii:

Enstitü dört sene ve dört sınıflı olduğuna göre, ilk iki sene müşterek, son iki sene ise, üç ihtisas şubesine ayrılacak ve her şube ikişer devreli olacaktır. Müşterek sınıflarda her öğrenci bütün dersleri takip edecektir.

Son iki sınıfın ikişer devreli ihtisas şubeleri şunlardır:

1- Tefsir ve Hadis şubesi,

2- Fıkıh ve usûl-ü fıkıh şubesi,

3- Kelâm ve felsefe şubesi.

Gerek müşterek sınıflarda ve gerek ihtisas şubelerinde okutulacak derslerin, mevzu ve bahis itibariyle, müfredat programlariyle her derse ayrılacak gün ve saatler alâkalı hoca veya hocalar tarafından teklif olunur ve Enstitü meclisince müzakere edilip karar verildikten sonra Maarif Vekâletinin tasdikine sunulur.

Derslere ayrılacak gün ve saatler, dersin mesleki ve kültürel ehemmiyetine göre, muvazeneli bir surette tesbit edilmeli ve daima enstitünün yüksek ehliyette din adamı yetiştirmekten ibaret olan gayesi gözönünde tutulmalıdır. Biz bu hususta şöyle bir ölçü teklif ediyoruz: Her sınıfta meslek dersleri aslidir. Kültür dersleri tali ve yardımcıdır. Lisan derslerine gelince, bunlardan Türkçe milli dil ve Arapça Kur'an dili olmak itibariyle her ikisi de aslidir. Farisi bir yabancı dil, enstitü talebesi için birer kültür dilidir, binaenaleyh yardımcıdır.

Enstitüde çalışma ve araştırmalar:

Bu araştırma ve çalışmalar:

a) günlük dersler,

b) mütalâalar,

c) toplu müzakereler,

d) konferanslar,

e) seminerler,

f) mezuniyet tezi safhalarına ayrılır.

Günlük dersler:

Enstitüde derslere sabah 8.30'da başlanır ve Cuma'dan başka günlerde 12.30'da, Cuma günleri 11.30'da son verilir. Öğleden sonra saat 14.00'den 18.30 ve akşamları 20.00'den 23.00'e kadar çalışmalar devam eder.

Mütalâalar:

Enstitüde talebe şahsi mesâiye alıştırılır. Bu maksatla talebeye yazılı ve sözlü vazifeler verilir. Talebe mütalâ saatlerinde bir taraftan derslerini, bir taraftan da bu vazifeleri hazırlar.

Toplu müzakereler:

Hocalardan biri, her gün, öğleden sonra tesbit edilecek saatte talebe ile başbaşa vererek müzakere yapar. Bu müzakerelerde, icabına göre, kâh yazılı vazifeler okunur ve bunlar üzerinde talebeye tenkid ve münakaşa yaptırılır, kâh derste geçen bazı mevzu ve bahisler üzerinde durulur, kâh talebeden bazıları muayyen bir mevzu üzerinde konuşturulur.

Seminerler:

İhtisas şubelerinde talebeye müzakere yerine seminer yaptırılır. Şubelerin her hocası haftada en az bir seminer tertib eder. Her sömestr içinde ele alınacak seminer mevzuları hocalar tarafından sömestr başında tesbit olunarak talebeye bildirilir. Seminerlerde ele alınan mevzular tenkidli ve münakaşalı bir surette derinliğine incelenir.

Mezuniyet tezi:

İhtisas şubeleri talebesi ikinci devre başında, ders başlamından itibaren en çok onbeş gün içinde seçeceği bir hoca ile birlikte kararlaştıracağı bir mevzu üzerinde bir tez hazırlamaya ve imtihanlardan en az yirmi gün evvel hocasına vermeye mecburdur.

Tez hocası tezi tetkik ettikten sonra, geçmez, orta, iyi ve pekiyi gibi bir not verir. Tezine geçmez notu alan bir talebe o devrede imtihanlara kabul olunmaz ve bir defaya mahsus olarak tezini ikmal etmeye müsaade verilir. Pekiyi not alan tezler, idarece teksir edilir veya bastırılır. Bunlardan bir kısmı talebeye tevzi edilir, bir kısmı da kütüphaneye konur.

Konferanslar:

Her ders senesi başında idarece, dinî, ilmî, edebî, içtimaî mevzularda bir konferans serisi tertip olunur. Tanınmış ilim ve fikir adamları davet edilerek konferanslar verilir. Bütün talebe bu konferansları takibe mecburdur.

Umumi imtihanlar:

Enstitüde imtihanlar yazılı ve sözlü olmak üzere iki şekilde yapılır.

Yazılı imtihanlar:

a) Müşterek sınıflarda;

Müşterek sınıflarda yazılı imtihan iki dersten yapılır. Bunlardan birisi ders senesinin ilk ayı içinde meslek derslerinden biri Enstitü Meclisi tarafından birinci yazılı imtihan dersi olarak tespit edilir ve idarece talebeye bildirilir.

İkinci yazılı imtihan dersi ders kesiminden bir hafta evvel sınıfın bütün dersleri arasında telebe önünde kur' a ile çekilir.

b) ihtisas şubelerinde;

Talebeye Kur'ân veya Hadisten yahut Arapça muteber bir eserden bir parça yazdırılır ve bunun evvela tercümesi, sonra da izah ve münakaşası istenilir.

Yazılı imtihan kağıtları dersin hocasından başka ders ile alâkalı diğer bir hoca tarafından okunur. Her ikisinin takdir ettikleri notların ortalaması alınır. İki hoca arasında ihtilaf halinde dersin hocasının verdiği nota itibar olunur. Yazılı imtihanlarda talebede aydın bir anlayış, muhakeme ve münakaşa ediş melekesi aranır. Gerek müşterek sınıfları ve gerek ihtisas şubelerinde sözlü imtihanlara kabul olunmak için yazılı imtihanlarda her dersten en az beş not almış olmak şarttır.

Sözlü imtihanlar:

Yazılılardan sonra başlanacak sözlü imtihanlar en çok birer gün fasıla ile yapılır. Sözlü imtihanlarda mümeyyiz ve müfettiş bulundurulabilir. Sözlü imtihanlarda talebenin selis Türkçe ifadesine serbest ve kolay konuşma kabiliyetine dikkat edilir.

Yazılı ve sözlü imtihanlarda tam not (on)dur. Müşterek sınıflarda, sınıf ve ihtisas şubelerinde devre geçmek için yazılı ve söz-

lü imtihanlardan kazanılan notların (7) ortalamayı tutması şarttır. Ortalama hesabına (5) den aşağı notlar girmez.

İkmal imtihanları:

Bu imtihanlar ders başlamına tekaddüm eden on beş gün içinde ve yukarıda gösterilen usul üzere yapılır. Yalnız ikinci yazılı imtihan dersi idarece tesbit olunur. Bir hafta evvel talebeye bildirilir.

Üst üste iki sene sınıfta kalan veya devre geçemeyen talebenin kaydı silinir.

Metot ve hoca meselesi:

Enstitünün en büyük mes'elesine geliyoruz.

a) Metot:

Bir tahsil müessesesinde metodun bizzat ilim kadar mühim olduğu malûmdur. Bugün şark ile garbı ayıran ne zekâ ve kabiliyettir ne de çalışkanlık, fakat metoddur. Yukarda arzedildiği gibi Paris Şark Lisanları Mektebinde üç senede öğretilen Arapça bizim eski medreselerde onbeş senede öğretilemiyordu. Bu fark bir kelime ile metot farkıdır.

Yalnız bu noktada çok iyi anlaşmak lâzımdır.

Din ilimleri ile müsbet hattâ sosyal ve moral ilimlerde metot aynı değildir ve olmaz. Müsbet ilimlerde sahasına göre "induction" yolu ile tecrübe, müşahade ve mukayese metotları tatbik edildiği halde din ilimlerinde bu yoldan gitmeye ve bu metotların hepsini tatbik etmeye imkân yoktur. Çünkü müsbet ilimler "Rationel", din ilimleri "dogmatique" dir. Müsbet ilimlerde zekâ tamamiyle serbest ve rasyonel bir sahada hareket ettiği halde din ilimlerinde önceden hakikat kabul edilen dogmatik mebdelerden hareket etmek zorundadır. Bilindiği gibi her dinin kendisine has dogmatik mebdeleri yani vahye müstenit nassları vardır. İslâmın nassları "Kur'an" ve "Hadis"dir. Din adamı bu nassları tereddütsüz ve münakaşasızca bir üstün hakikat kabul etmeye, dini ahkâmı bu nasslara istinat ettirmeye mecburdur. Böyle kabul etmez de nasslar üzerinde tereddüt gösterir ve münakaşa ederse, din adamı olmaktan çıkar ve filozoflar zümresine girer. Din adamı ile filozof arasında bu fark vardır. Bir filozof hususiyle bir metafizikçi de din adamı gibi evveli illetler ve hakikatler üzerinde durur ve düşünür. Metafiziğin mevzu ve mes'eleleri de din gibi evveli illet ve hakikatlerdir. Ancak filozof bu sahada kendisini tamamiyle serbest gördüğü halde din adamı bu serbestliğe malik değildir. Din adamı (âmentü) umdelerini birer evveli hakikat ve birer "donnees immediotes" kabul etmek zorundadır.

Bu durum din adamı için zannedilebileceği gibi bir noksan değil bilakis kemaldir. Çünkü insan aklı ve zekâsı varlığı gibi aciz ve fanidir ve insanın üstünde yaşadığı toprak parçası gibi mahdudtur. Aklın idrak sahası maddi ve mahsüs alemdir. Fakat düşünen insan içinin derinliklerinden gelen bir hisle büyüyor, ki maddi ve mahsüsün dışında namütenahi bir saha kaplayan la maddi ve gayr-i mahsüs bir âlem var. Bu âlemi akıl ile idrak etmek mümkün değildir. Din adamı bu alemin hakikatlerinin akıl ile değil "nakil" ve "vahiy"le bilineceğine inanmakta ve bu noktada filozoftan ayrılıp "atheisme"'den uzaklaşmaktadır. Din adamının filozofa üstünlüğünde bu noktada olduğunu ve vaziyet temin etmektedir. Bir Aristo, insanlık tarihinin benzerini kaydetmediği harikulade bir zekâya ve mucizevî bir ihataya malikti. Hazret-i Muhammed ise ümmi bir insandı. Fakat ondört asırdan beri milyarlarca insan Hazret-i Muhammed'e tabi yaşamış, Aristo ise çok mahdut bir zümre tarafından tanınmıştır.

Hülâsa metot bahsinde din ilimleri ile müsbet ilimler birbirinden esaslı bir surette ayrılır. Berikilerin "induction" usulüne mukabil din ilimleri "deduction" usülü kullanır ve bunu "Exegetisme" yani tahlil ve tefsir metodu ile ikmal eder.

Bu noktada da iyi anlaşmak lâzımdır: Din ilimleri "deduction" tatbik eder demek, müsbet ilimlerin müşahede ve mukayese metotlarına arka çevirir demek değildir. Bilakis din ilimlerinde aydın mânası ile "Exegetisme" müsbet ilimlerdeki müşahede ve mukayeseden başka bir şey değildir. Yetişkin bir din adamı nasslar üzerinde yaptığı tahlil ve tefsirleri zamanın ihtiyacını ve durmadan tekamül eden hayat ve münasebetleri dikkatle müşahede ve mukayeseden geçirmek suretiyle hakikatleştirecektir.

Yukarıda mütalâa üzerinde mutabık isek enstitünün meslek derslerinde takib edilmesi gereken metot kendiliğinden ortaya çıkmış olur. Bu metot müşahede ve mukayese ile takviye edilmiş ve hakikatleştirilmiş "tahlil" ve "tefsir" usulüdür. Vaktiyle Ebu Hanife gibi büyük müçtehitlerin usulü de bu idi. (Ezmanın tegayyürü ile ahkâm tebeddül eder) kaidesi bu usul ile ortaya konulmuştur. İmam-ı Azam mezhebindeki "Rey" ve "Kıyas" bahsettiğimiz müşahede ve mukayese metodu ile takviye edilmiş bir "Exegetisme"den başka bir şey değildir. Enstitü programına bazı kültür dersleri bu metodun iyi anlaşılıp tatbik edilmesine imkân vermek için konulmuştur.

b) Hoca meselesi:

metot hakikate varmak için bir yol ve vasıtadır. Asıl mes'ele bu vasıtayı kullanacak olan hocalardadır. Hoca mes'elesinin en hayırlı bir şekilde hallini bizzat enstitüden beklemek lâzımdır. Fakat bugün için ne yapmalıdır? Bizde hali hazırda İslâmın yük-

sek ilimlerini hakkıyle okutacak ancak bir iki zat vardır. Bunlar da hayli yaşlı insanlardır.

Bu vaziyette muhtaç olduğumuz öğretim elemanlarını vaktiyle üniversitenin kuruluşunda yapıldığı gibi dışarıdan tedarik etmeye mecburuz. Üniversite bu işi Nazizmden kaçan Alman otoriteleriyle kolayca halledebilmişti. Enstitünün hususiyeti göz önünde tutulunca bu müessese için dışarıdan hoca tedarikindeki güçlük aşikârdır. Enstitü aradığı şart ve vasıftaki hocaları bugün için ancak Müslüman memleketlerden tedarik edebilir. Bu iş buradan ısmarlama suretiyle olmaz. Enstitü namına selahiyetli bir zatın bazı Müslüman memleketlere gitmesi ve yerinde yapacağı soruşturma ve araştırma ile lâzım olan hocaları bulup üçer-beşer sene angaje etmesi icabeder. Ümit edilir ki bir-iki devre sonra Enstitü kendi elemanlarını kendisi temin etsin. Nitekim üniversitelerimiz temin etmektedirler.

Enstitüde hocaların çalışma tarzı:

Enstitünün mesleki ders hocalarının kendilerini tamamiyle müesseseye bağlamaları şarttır. Hocalar takrir suretiyle verdikleri dersleri ya not olarak yahut matbu şekilde vaktinde ve muntazaman talebeye vermelidir.

Hocalar derslerinde Kur'an, Hadis, emsal ve aş'ar müstesna olmak üzere muayyen kitap kabul etmemeli, fakat talebenin mütalâası ve istifadesi için müracaat eserleri tavsiyesinde bulunmalıdır.

Hususiyle Arapça öğretiminde eski kavaid ezberleme usulünden kat'i surette sakınılmalıdır. Garp lisanlarının öğretiminde olduğu gibi "metode directe" ve "textes expliques" usülü tatbik edilmelidir. Hocalar derslerine ait eser vermeye ayrıca teşvik olunmalıdır.

Enstitü binası ve kütüphanesi:

Enstitü için münasip bir yerde yeni bir bina yapılması şarttır. Bunun masrafı Vakıflar Bankasına tahmil edilebilir ve edilmesi Vakfın manasına ve maksadına uygundur. Binanın şehir dışında ve etrafında hoca evleri ile birlikte inşası idealdir.

Bu temenni tahakkuk edinceye kadar enstitüde şimdiden iyi bir kütüphane tesis edilmelidir. Hocalar tarafından lüzum gösterilecek kitap ve eserler umumi kütüphanelerden toplanıp enstitü kütüphanesine yerleştirilmelidir. Aksi halde bugün olduğu gibi öğleden sonraları talebe kütüphanelere gidiyoruz diye sokaklara dökülür. Disiplin bakımından çok mahzurlu olan bu vaziyetin

derhal ortadan kaldırılması ve en kısa bir zamanda enstitüde kifayet edecek bir kütüphanenin tesis edilmesi zaruridir.

Talebe disiplini:

Enstitüde İslâmi terbiye ve ahlâkın emrettiği esaslar dairesinde sıkı bir disiplin tatbik edilmeli ve müessesede dini bir hava ve hareket hüküm sürmelidir. İleride birer din adamı olacak gençler bu sayede İslâmi terbiye ve ahlâkı yalnız kitaptan nazari olarak değil bilfiil yaşamak suretiyle öğrenmeli ve benimsemelidir. Askeri bir okul mesleğin icabına göre nasıl bir disiplin altında ise enstitü de kendi gayesine uygun dini bir disiplin içinde çalışmalıdır. Binaenaleyh talebenin dini fariza ve vazifeleri vaktinde ve usulüne uygun olarak yerine getirmelerine en büyük dikkat ve ihtimam gösterilmelidir. Talebeden hem akide sağlamlığı, hem de amel bakımından dini salabet istenilmelidir. Amelsiz ve laubali din adamlarından cemiyete fayda yerine zarar geleceğini unutmamalıdır.

Enstitünün idare personeli:

Enstitü başında bir Reis ve bir Müdür bulunur. Reis fakülte dekanları vaziyetinde müessesenin ilmî ve terbiyevî faaliyetini tanzim ve idare eder ve ita amirliğini yapar. Enstitünün bütün idari işlerini çekip çevirmek reisin murakabesi altında müdüre aittir. Mali bakımdan müdür tahakkuk amiridir.

Enstitü meclisi:

Meclis Enstitü Reisinin riyaseti ile müdür ve bütün enstitü hocalarından teşekkül eder. Meclis ilmi terbiyevi ve idari işlerden reisin havale ettiği hususlara karar verir. Enstitü meclisinin verdiği kararlar maarif Vekâletinin tasdiki ile kesinleşir.

* * *

Yüksek İslam Enstitüsü'nün kuruluş devresine ait olmak üzere sunulan bir projeden Maarif Vekâletinin tasdikine iktiran eden hususlar "Ders ve İmtihan Talimatnamesi", "Disiplin Talimatnamesi" şeklinde birer talimatname haline konulmalıdır.

(*) Bu tasarıyı burada son ve kat'i bir düşünce olarak değil, sırf bir ön tasarı olarak sunuyor ve bunu umumi efkarın tenkidine arzediyoruz.

DİYANET İŞLERİ TEŞKİLAT KANUNU TASARISI (*)

BİRİNCİ KISIM

UMUMİ HÜKÜMLER

Madde 1- Diyanet işleri teşkilatı ilmi, idari ve mali muhtariyeti haiz hükmi bir şahıs olup, bu kanunda gösterilen uzuvlar marifetiyle temsil olunur.

İslâm dininin ibadetleri ve İslâmi talim ve terbiye ile ilgili bütün teşkilat ve müesseseler Diyanet İşleri Reisliğine bağlıdır.

Diyanet İşleri Reisliğinin merkez teşkilatı İstanbul'da bulunur.

Madde 2- Diyanet İşleri Reisliğiyle ona bağlı teşkilat ve müesseselerde vazife görenler, siyasi partilere giremez, siyasetle uğraşmaz ve hükûmet işlerine karışmaz.

Madde 3- Diyanet İşleri Teşkilâtı kendi gelir ve gider bütçesini, bu kanunda gösterilen ilgili uzuvlar marifetiyle kendisi tanzim ve kabul eder.

Diyanet İşleri Teşkilâtı bütçesinin gelirleri, eskiden beri mevcut dini vakıflarla yeniden yapılan bağışlar, para yardımları ve dini tesislerdir. Diyanet İşleri Teşkilatı bütçesinin giderleri, maaş, inşaa, tamir, tesis, te'lif ve tercübe, talim ve terbiye gibi dini hizmetler karşılığı masraflardır.

Madde 4- Vakıflar Umum Müdürlüğü, bütün teşkilâtı ve müesseseleriyle ve bütün varı, geliri ve gideri ile, bu kanunun neşri tarihinden itibaren Diyanet İşleri Reisliğine bağlanmıştır.

Madde 5- Diyanet İşleri Reisliğine bağlı teşkilât ve müesseselerde dini vazife görenler, bu sıfatla ve vazifeleri itibariyle Diyanet İşleri Reisliğinin emrindedir. Bu kimseler kanunların devlet memurlarına tanıdığı himaye ve imtiyazlardan istifade eder-

(*) Diyanet İşleri Reisi, kaydı hayat ile seçildiği kabul edilirse, bu takdirde, Şûraya Diyanet Reisi veya vekili riyaset eder.

ler ve devlet memurları maaş ve ücret baremine muvazi bir şekilde, Diyanet Reisliğince, tanzim olunacak bir barem üzerinden maaş ve ücret alırlar.

Madde 6- Diyanet İşleri Reisliğine bağlı teşkilât ve müesseselerde vazife görenlerin tayin ve terfileri ile, vazifelerine son verilmesi ve Diyanet İşleri Reisliği emrine alınması, emekliye ayrılması ve emeklilik maaşı keyfiyetleri, bu hususlarda devlet memurları hakkında tatbik olunan kanun hükümleri esas tutularak, Diyanet İşleri Reisliğince tesbit olunur.

İKİNCİ KISIM

1. FASIL
DİYANET İŞLERİ TEŞKİLÂTI

Merkez Teşkilâtı

Madde 7- Diyanet İşleri Merkez Teşkilâtı: Reislik, Diyanet Şûrası, Başmüşavirlik, Yüksek Müşavere Hey'eti, Başmüfettişlik, Varidat ve Evkaf, Tedris ve Neşriyat, İmar, Muhasebe ve Zat İşleri Müdürlükleriyle Hukuk Müşavirliği ve İnzibat Meclisini ihtiva eder.

Reis

Madde 8- Diyanet İşleri Reisi, İslâm Enstitüsü müderrislerinden, Medresetü'l-Mütehassisin mezunları ile icazetli veya enstitü mezunu müftülerden, Dersiam pâyesini haiz, veya İslâm ilimlerine vukufu eserleriyle sabit, itikad ve amelce diyanete bağlılığı ile maruf kimseler arasından Diyanet Şûrası tarafından, gizli rey ve mutlak ekseriyetle beş sene için (yahut yaşadığı müddetçe) seçilir. Birinci seçimde mutlak ekseriyet hâsıl olmazsa, tekrar yapılacak seçimde izafi ekseriyetle iktifa edilir. Müddeti biten reis, tekrar seçilebilir.

Madde 9- Reis seçimi Eylül ayı içinde yapılır. Ölüm veya istifa halinde, yeni reis seçimine kadar reislik vazifesi Başmüşavir tarafından görülür.

Diyanet Şûrası

Madde 10- Diyanet Şûrası, İslâm İlâhiyat Enstitüsü Müderrisleri ile, Medreset'ül Mütehassisin mezunlarından, icazetli ve-

ya enstitü mezunu vilayet müftülerinden, dersiâm pâyesine haiz veya İslâm ilimlerine vukufu, eserleriyle sabit, itikad ve amelce diyanete bağlılığı ile mâruf kimseler arasından, yüksek müşavere hey'etinin teklifi üzerine, Diyanet İşleri Reisliğince seçilip davet edilenlerden teşekkül eder.

Yüksek Müşavere Hey'eti ve İslâm Enstitüsü reisi ve muavinleri ile Diyanet İşleri müşavir, müfettiş ve müdürleri, şûrası'nın tabiî âzası sayılır.

Madde 11- Diyanet Şûrası her beş senede bir, Eylül ayı içinde toplanır. Ve Diyanet İşleri Reisi seçimi var ise, bunu takip eden günün ertesi günü, müzakereye başlar.

Şûra gündemi, yüksek müşavere hey'etince tesbit olunarak toplantıdan en az iki ay evvel reislikçe şûra azasına bildirilir.

Şûra riyaset divanı, seçilecek bir reis ve bir reis vekili ile üç aza ve iki kâtipten teşekkül eder(*).

Şûraca, ekseriyetle karar verildiği takdirde, gündemde tadil ve ilâve yapılabilir. Şûra kararlarının icrasına Diyanet İşleri Reisi memurdur.

Baş Müşavir

Madde 12- Başmüşavir, Diyanet İşleri reisinin baş yardımcısı ve yüksek müşavere hey'etinin reisidir.

Başmüşavir, bütün kolları ile, tek meclis halinde toplanan, yüksek müşavere hey'etince gizli rey ve izafi ekseriyetle seçilip gösterilen üç namzet arasından birini tercih suretiyle Diyanet Reisliğince tayin olunur.

Yüksek Müşavere Heyeti

Madde 13- Müşavere hey'eti, Diyanet İşleriyle teşkilât ve müesseselerinin tanzim ve idaresinde Diyanet İşleri Reisinin yardımcısı olup, reislikçe havale olunan hususlar hakkında istişari kararlar verir. Bu kararlar Diyanet İşleri Reisinin tasdiki ile kesinleşir.

Müşavere hey'eti

"Talim ve Terbiye", "plan, program ve talimat", "te'lif, tetkik ve tercüme" olmak üzere beşer kişilik üç kola ayrılır. Her kolun reis ve kâtibi ile, iş sahası, Diyanet Reisliğince tayin ve tespit olunur.

Madde 14- İlk yüksek müşavere hey'etini teşkil eden âzâ, Diyanet İşleri Reisi tarafından re'sen seçilip tayin olunur. İleride

münhal vukuunda her kol tek meclis halinde toplanarak, alâkalı kolca gösterilen namzetler arasından, gizli rey ve ekseriyet usûlü ile âza seçerek Diyanet İşleri Reisliğinin tasdikine sunar.

Baş Müfettiş

Madde 15- Baş müfettiş, diyanet teşkilat müesseselerinin idari ve mali işleri ile tedris faaliyetlerinde teftiş ve murakabeyi temin eder. Baş müfettişliğe bağlı lüzumu kadar diyanet, ders ve idare ve evkaf müfettişi bulunur. Diyanet müfettişlikleri, imam, hatip, vâiz ve müftü gibi vazife görenlerden Türkiye Cumhuriyeti kanun ve nizamlarına, din, edep ve ahlâkına ve diyanet teşkilâtının kanun, nizam, talimat ve tebligatına riayet derecelerini, ders müfettişleri, reisliğe bağlı tedris faaliyetlerini; idare ve evkaf müfettişleri ise, teşkilatın mali ve idare kısımları ile vakıflar idaresini teftiş ve murakebe eder.

Madde 16- Müfettişler baş müfettişin inhası üzerine, baş müfettiş de, tek meclis halinde toplanan yüksek müşavere hey'etince gösterilen namzetler arasından birini tercih etmek suretiyle, Diyanet İşleri Reisi tarafından tayin olur.

Daire Müdürleri ve Hukuk Müşaviri

Madde 17- Varidat ve evkaf, terris ve neşriyat müdürleri ile hukuk müşaviri, imar, muhasebe ve zat işleri müdürleri tek meclis halinde toplanan yüksek müşavere hey'etince gösterilen namzetler arasından birinin tercih edilmesi suretiyle Diyanet İşleri Reisi tarafından tayin olunur.

Hukuk müşaviri ile, yukarıda adı geçen daire müdürlerinden herbirinin vazife, salâhiyet ve mes'uliyetleri ayrı bir iç nizamname ile tesbit olunur.

Diyanet İşleri İnzibat Meclisi

Madde 18- Diyanet İşleri İnzibat Meclisi, Başmüfettişin reisliği altında, Hukuk Müşaviri ve Zat İşleri Müdürü ile yüksek müşavere hey'etinden, altı ayda bir nöbetleşe değişmek üzere, üç âzadan ve işin mahiyetine göre, alâkalı daire müdür veya vekilinden teşekkül eder.

Madde 19- İnzibat Meclisi, diyanet teşkilat ve müesseselerinde vazife görenlerin kanuna, usül ve talimata uymayan hareketlerinden dolayı haklarında inzibati cezalar vermeye salâhiyetlidirler. İmam, vâiz ve müftü gibi dini bir vazife görenlerin din, itikad ve ameline, edep ve ahlâkına; Diyanet reisliği emir ve tebliğlerine uymadığı iddia olunan hareketleri hakkında inzibat

meclisi evvel emirde yüksek müşavere hey'etinin alâkalı kolundan mütalâa sorar.

Diyanet İşleri, inzibat meclisinin vermeye selâhiyetli olduğu cezaların nevi ve dereceleri ile neticeleri, ayrı bir iç nizamname ile gösterilecektir.

Diyanet İşleri Bütçesi

Madde 20- Diyanet İşleri Teşkilâtı Bütçesi, Varidat ve Evkaf Müdürlüğünce hazırlanır. Ve yüksek müşavere hey'etince müzakere edilip kabul olunur.

Her daire müdürü, kendi dairesi bütçesini hazırlayıp Varidat ve Evkaf Müdürlüğüne tevdi eder. Bu müdürlük de kendi bütçesini hazırladıktan ve hey'eti-i umumiyesi üzerinde incelemeler yaptıktan sonra, yüksek müşavere hey'eti reisliğine gönderir. Her daire müdürü, dairesi bütçesinin müzakeresinde kendisi veya vekili hazır bulunur. Müşavere hey'etince kabul olunan bütçe, Diyanet İşleri Reisinin tasdiki ile kesinleşir.

II. FASIL
VİLÂYET ve KAZA TEŞKİLÂTI

Madde 21- Vilâyetlerde ve mümkün olan kazalarda; diyanet işleri başında müftü, diyanet meclisi, diyanet işleri meclisi, inzibat meclisi ve ayrıca vilâyet merkezlerinde bir müftü müşaviri bulunur.

Vilâyet Müftüsü

Madde 22- Vilâyet müftüsü, vilâyette Diyanet İşleri Reisinin mümessili ve bu sıfatla vilâyetin diyanet teşkilat ve müesseselerinin başı ve kaza müftülerinin ilk merciidir. Vilâyet ve kaza müftüleri, ileride İslâm Enstitüsü mensuplarından seçilmek üzere, şimdilik mevcut ve müteamel usûle göre tayin olunurlar.

Müftü Müşaviri

Madde 23- Müftü müşaviri, müftünün yardımcısı olup onun inhası üzerine veya, icabında, re'sen Diyanet Reisliğince tayin olunur.

Müşavir, müftü tarafından verilen işleri görür ve mazereti halinde müftüye vekâlet eder.

Vilâyet müftülüklerinde lûzuma göre kâtip ve memur bulunur.

Diyanet Meclisi

Madde 24- Diyanet meclisi, vilâyet ve kaza merkezlerinde, nahiye ve köylerde vazife gören müderris, vâiz, hatip ve imamlar arasından ve tarafından, üç sene için seçilen; lüzumu kadar âzadan teşekkül eder. Meclis, mutad üzere, her ayın ilk cuma günü Müftülükte, müftü veya vekilinin reisliğinde toplanır. Âzadan biri, meclisin kâtiplik vazifesini görür.

Diyanet meclisi, müftü tarafından vaz'olunan mes'elelerle, mahalli bilûmum diyanet işleri ve ihtiyaçları hakkında müzakere edip karar verir.

Meclisçe verilen kararlardan, Diyanet Reisliğinden istizâne muhtaç olmayanları, müftülüklerce icra olunur. Ne gibi kararların istizâna muhtaç olduğu, Diyanet Reisliğince tesbit olunur.

Diyanet Meclisi ile aşağıdaki maddede gösterilen Diyanet İşleri İdare Meclisinin senelik faaliyetleri, kararları ve bunlardan icra olunanları her sene kaza müftülüklerince de umumi bir rapor halinde Diyanet İşleri Reisliğine bildirilir.

Diyanet İşleri İdare Meclisi

Madde 25- Vilâyetlerde ve mümkün olan kazalarda bir Diyanet İdare Meclisi kurulur. Meclis, mahalli ihtiyaç ve imkâna göre, lüzumu kadar, dini gayret sahibi hayırsever âza ve murakıptan teşekkül eder. Ve üç senede bir nisbetinde yenilenir. Müddeti biten âza ve murakıplar, yeniden seçilebilir. Meclis, kendi âzasından birini reisliğe, birini kâtipliğe, birini de muhasip ve mutemetliğe seçer. İdare meclisi seçiminden bir hafta evvel, müftülükte toplanarak üç senelik faaliyet ve hesap raporlarını tanzim edip müftüye tevdi eder. Muhasebe ve vezne durumu murakıplarca tetkik edilir.

İdare Meclisi Seçimi

Madde 26- Diyanet İşleri İdare Meclisi seçimi, Ramazan ayının son Cuma namazını müteakip bir cami veya mescidde, yahut müftülükte yapılır.

Müftü veya vekili, müddeti biten meclisce yapılan ve daha yapılacak işler hakkında beyanda bulunduktan, umumî rapor okunduktan ve murakıplarca muhasebe ve vezne durumu izah olunduktan sonra, seçime geçilir.

Madde 27- İdare meclisi seçimi, hamiyet ve dini gayret sahibi müslümanları, vakitlerinden bir kısmını hayır işleme yolunda kullanmaya davet mânasınadır. Seçim işleri bu nokta gözönün-

de tutularak Diyanet Reisliğince hazırlanacak bir seçim talimatıyla tanzim olunur.

İdare Meclisinin Vazifeleri

Madde 28- Diyanet İşleri Meclisinin, vilâyet ve kaza müslümanlar cemiyetinin idare uzvu mahiyetinde olup, onu temsil eder. Bu mahalli halkın dini ihtiyaçlarını maddi bakımdan temine çalışmak; dini hayratın iyi bakımına ve temiz tutumuna nezaret etmek; tesis, para yardımı ve bağışları teşvik etmek suretiyle dini hayrat ve müesseselerin imar ve ihyasına gayret etmek; yetim, fakir ve kimsesiz çocukları bayram hediyeleri ile sevindirmek hizmetleridir.

Madde 29- Diyanet İşleri İdare Meclisi, her sene Ramazandan bir hafta evvel, müftülükte, müftü veya vekilinin reisliği altında, Diyanet meclisi âzaları ile birlikte müşterek bir toplantı yapar. Bu toplantıda, geçen senenin faaliyetleri ve eksik kalan işleri görüşüldükten sonra gelecek seneye ait işler ile diyanet ihtiyaçları müzakere edilip kararlaştırılır.

Gelirler

Madde 30- Vilâyet, kaza, nahiye ve köylerde, vakıflar ve tesisler şumülüne girmeyen diyanet ihtiyaçları, bağış, para yardımı, kurban derisi satımı ve sadaka gibi gelirlerle temine çalışır.

Yardım Kutuları

Madde 31- Diyanet İşleri Teşkilât ve müesseselerine mensup olanlar ile, dini hayrat hademesinin ve diğer kimselerin mâbet içinde sadaka, zekât ve fitre istemesine ve toplamasına müsaade edilmez.

Bu gibi dini borçların ifasını kolaylaştırmak üzere; cami ve mescidlerde para atmaya mahsus lüzumu kadar yardım kutuları bulundurulur.

Yardım kutuları her hafta Cuma namazından sonra, Diyanet İdare Meclisince kararlaştırılacak usûl dairesinde açılarak muhteviyatı sayılıp, cami veya mescidin yardım defterine kaydedildikten sonra, Diyanet İdare Meclisi sandığına, makbuz mukabilinde yatırılır.

Yardım Hasılatı

Madde 32- Yardım kutuları ve umumiyetle para yardımları ve bağışlar hasılatı, Ramazan ve Kurban Bayramlarının ilk günlerinde aşağıdaki tertip üzere hisselere ayrılır; Diyanet İşleri Reisliğince tesbit edilecek miktarı aşan hasılatın, bu miktardan fazlasının yüzde 15'i muhtaç vilâyetlerin müslüman fakirlerine ve diyanet mensuplarına yardım hissesi olarak Diyanet Reisliği emrine verilir. Mütebakı hasılatın yüzde 25'ini âni ihtiyaçları karşılamak üzere, ihtiyaç akçesi olarak, Diyanet İdare Meclisi sandığında bırakılır. Geride kalan hasılat, Diyanet Meclisince kararlaştırılacak usûl ve nisbet dairesinde müstehliklerine dağıtılır.

İnzibat Meclisi

Madde 33- Vilâyet ve kazada müftü veya vekilinin reisliği altında, bir inzibat meclisi kurulur.

Vilâyet ve kaza inzibat meclislerinin vazife ve salâhiyetleri ile teşekkül suretleri, Diyanet Reisliğine bir talimat ile tesbit olunur.

ÜÇÜNCÜ KISIM

DİNİ TALİM VE TERBİYE

I. FASIL

DİYANET MEKTEPLERİ

Dini Mev'izeler ve Dersler

Madde 34- Vilâyet ve kazaların ve imkân nisbetinde nahiye ve köylerin müftülüklerce tesbit olunan, camilerinde veya müştemilâtında (Diyanet Mektepleri) açılır. Bu mekteplerde, reşid olmayan küçüklere ve büyüklere mahsus olmak üzere, ayrı ayrı gün ve saatlerde, serbest din bilgisi dersleri verilir. Dersler, İslâm Enstitüsü'nden mezun yetişinceye kadar ehliyetli din adamı olmakla mâruf kimseler tarafından okutulur.

Diyanet mekteplerinde hafız da yetiştirilir.

Madde 35- Şehir ve kasabalarda ve imkân nisbetinde, köylerde her hafta Cuma namazından evvel veya sonra, en az bir camide İslâmiyetin esas akide ve amel ahkâmına ve büyüklerinin hal ve hayatına dair mev'izeler ve din dersleri verilir.

Bu mev'ize ve dersler Ramazan'da her gün, mümkün olursa, her camide yapılır.

II. FASIL
İLÂHİYAT ENSTİTÜSÜ

Madde 36- Din hâdimi, hocası ve âlimi yetiştirmek üzere, İstanbul'da ve icap eden başka yerlerde Diyanet İşleri Reisliğine bağlı muhtar birer (İslâm İlimleri Enstitüsü) kurulur. Enstitünün her devresi yatılı ve meccânidir.

Madde 37- Enstitünün ilk devresi altı, orta devresi dört senesi birinci ve dört senesi ikinci olmak üzere sekiz; yüksek devresi dört ve ihtisas devresi üç senedir.

Madde 38- İlk devreye yedi yaşına basan küçükler alınır. Yetim ve kimsesizler, müftü, hatip ve imam gibi diyanet mensuplarının çocukları tercih olunur.

Bu devrede devlet ilk mekteplerine muvazi bir program tatbik olunur. Ancak, programda, üçüncü sınıftan itibaren elemanter din bilgisi dersleri yer alır.

Madde 39- Orta devre birinci ve ikinci kısımlarda devlet orta mektepleri ile lise programlarına mümkün olabildiği kadar yaklaşmak ve din bilgisi dersleri ile İslâm tarihine ve ses musikisine genişçe bir yer ayırmak üzere hususi bir program tatbik olunur.

Orta devrenin birinci kısmında eski harflerle Arapça ve Farsça yazma öğretimine ve Garp dillerinden birinin okutulmasına başlanır.

Madde 40- Orta devrede birinci kısmı muvaffakiyetle bitirip de pekiyi veya iyi derece kazanamamış olanlar, kendileri ve velileri isterse, iki senelik "orta birinci meslek kursu" na ayrılırlar. Bu kursta imamlık, hatiplik, müezzinlik gibi dini bir vazife görecek kimselerde aranan din bilgisi ve terbiyesi temin olunur. Ses ve hâfıza ölçüsü üzerinde istidat gösterenler hafız yetiştirilir. Kursu muvaffakiyetle bitirenler, derecelerine göre, ikinci sınıf imamlık, hatiplik ve müezzinlik, kasaba ve köy Diyanet mektebi ve enstitü ilk devre hocalığına veya bu derecelerdeki vazifelere tayin edilirler.

Bunlardan kursa girmek istemeyenlerle kursu muvaffakiyetle bitiremeyenlere devlet orta okul diplomasına muadil diploma verilir.

Madde 41- Orta devre birinci kısmı pekiyi ve iyi derece ile bitirenler, ikinci kısma geçerler. Bu kısım programlarında Arabi ve şer'i ilimlere, İslâm tarihiyle dinler tarihine, İslâm büyüklerinin siyer ve hal tercümelerine ve yabancı dile daha geniş bir yer verilir.

Madde 42- Orta devre ikinci kısmını muvaffakiyetle bitirip de pekiyi veya iyi derece kazanamamış olanlardan arzu edenler iki senelik "orta ikinci meslek kursuna" girerler.

Bu kursta birinci sınıf imamlık, hatiplik ve ikinci sınıf vâizlik, din dersleri hocalığı gibi vazife görenlerde aranan bilgi ve olgunluk temin olunur.

Kursu muvaffakiyetle bitirenler, derecelerine göre, yukarıda söylenen vazifelere tayin olunurlar. Kursa girmek istemeyenlerle kursu muvaffakiyetle bitiremeyenlere, devlet liseleri diplomasına muadil diplama verilir. Ve bunlardan isteyenler 40' ıncı maddenin son fıkrasında gösterilen vazifelere tercihan tayin olunurlar.

Madde 43- Orta devre ikinci kısmı pekiyi veya iyi derece ile bitirenler, yüksek devreye geçerler.

İslâm Enstitüsü yüksek devresi, yüksek dereceli dini tahsil veren bir müessesedir. Bu devreyi muvafakiyetle bitirenler, 43'üncü maddede gösterilen vazifelere tercihan tayin edilebilecekleri gibi, Enstitünün reis ve muavinliklerine, orta, yüksek ve ihtisas devreleri müdür, muallim ve müderrisliklerine; Diyanet İşleri teşkilatının kademelerine tayin edilebilirler.

III. FASIL
Enstİtüde Dİsİplİn ve İdare

Madde 44- Enstitünün her devresinde dini terbiye ve ahlâkın gösterdiği yoldan bir disiplin tatbik edilir. Sınıf ve devre terfilerinde, talebenin dini terbiye ve ahlâk bakımından hal ve hareketi esas tutulur.

Dini terbiye ve ahlâka aykırı hareket etmek itiyad ve istidadı gösterenlerle dini vazifeleri ifada tekâsülü itiyad edinen öğrenciler, sınıf ve devre terfi edemezler. Bu hususu temin için, ilk devreden başlamak üzere, enstitünün her devresinde her talebeye mahsus bir "Hal ve hareket fişi" tutulur. İmtihanlardan evvel, devre müdür ve hocaları toplanarak hal ve hareket fişlerine nazaran her talebenin durumunu tesbit ederler. Bilgi bakımından

olduğu gibi, hal ve hareket bakımından da iki sene sınıfta kalan talebenin kaydı silinir.

Enstitünün her devresine mahsus olarak bir disiplin talimatı yapılır.

Madde 45- Enstitü talebesine, İslâmi an'aneye uygun olarak, devrelere göre, kabul edilecek şekilde elbise giydirilir. Talebe, Enstitü içinde ve dışında devresine mahsus olan elbiseyi giymeye mecburdur.

Madde 46- Enstitünün başında Diyanet İşleri Reisliği tarafından tayin edilen bir enstitü reisi ve bir reis muavini bulunur. Devreler, yine Diyanet Reisliğince tayin edilen birer müdür ve muavinle idare olunur. Enstitünün kalem ve muhasebesinde lüzumu kadar kâtip ve memur çalıştırılır.

Devrelerin ders programları ve imtihan talimatnameleri enstitü meclisince tanzim edilerek Maarif Vekâletinin mütalâası alındıktan sonra, Diyanet Reisliğince tasdik olunur.

Madde 47- Enstitü meclisi, Enstitü reisinin başkanlığında yüksek ve ihtisas devreleri öğretmen ve müderrislerinden teşekkül eder. Meclisin vazife salâhiyetleri bir talimat ile tesbit olunur. İslâm Enstitüsü'nde vazife alacak kimselerde itikad ve amelce diyanete bağlılık esastır.

DÖRDÜNCÜ KISIM

ÇEŞİTLİ MESELELER

Madde 48- Diyanet teşkilat ve müesseselerinde dini vazife gören kimseler, mâbed içinde ve vazife başında giydikleri elbiseden başka, dışarda; İslâmi an'aneye ve sağlık kaideleri ile göz zevkine uygun olarak kabul edilecek şekilde elbise giyerler. İlmiye kıyafet ve elbisesi ile kahve, gazino, sinema ve tiyatro gibi eğlence yerlerine girilmez.

Madde 49- İslâm Enstitüsü, kendi mezunları ile idare edilir bir duruma gelinceye kadar başka İslâm memleketlerinden müderrislik, öğretmenlik gibi hizmetlerde çalıştırılmak üzere, ehliyetli din âlimleri celbolunacaktır.

Bunlardan isteyenler Vekiller Hey'eti kararıyle hemen Türkiye tâbiiyetine geçerler.

Madde 50- İslâm Enstitüsü mezun vermeye başlayıncaya kadar, başka İslâm memleketlerinin yüksek din ilimleri okunan merkezlerine Diyanet İşleri Reisliğince talebe gönderilir. Bunlar avdetlerinde derecelerine göre, İslâm Enstitüsü'nde vazife alırlar.

Madde 51- Bu kanunun tadil veya ilgası için Büyük Millet Meclisinin tam sayısının üçte ikisi ekseriyetince karar verilmesi şarttır.

Muvakkat Maddeler

Madde 52- Evkaf teşkilâtını ve vakıflar idaresini, bu kanun hükümleri dairesinde, yeniden düzenlemek üzere, Diyanet İşleri Reisilğince, bir sene içinde, bir kanun tasarısı hazırlanacaktır.

Madde 53- Bu kanunda derpiş edilen teşkilat ve müesseseleri kurup işler bir hale getirmek üzere, devletçe Diyanet İşleri Reisliğince bir defaya mahsus olarak lüzumu kadar para verilecektir.

Madde 54- İlk Diyanet Şûrası bu kanunun neşrini takip eden üçüncü senenin Eylülünde toplanır ve ilk Diyanet İşleri Reisi seçimine kadar Reislik vazife ve salâhiyetleri bu kanunun neşri tarihinde reis bulunan zat tarafından ifa olunur.

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ KISIM
DİN VE HAYATTAKİ YERİ

I – İNKÂRCI GÖRÜŞLER VE YANILDIKLARI NOKTALAR

II – DİN NEDİR?

İKİNCİ KISIM

DİN HÜRRİYETİ NE DEMEKTİR?

I – DİN MEFHUMUNUN UNSURLARI

II – DİN HÜRRİYETİ PRENSİBİNDEN DOĞAN HAKLAR

III – DİN HÜRRİYETİNİN VE BUNA BAĞLI HAKLARIN HUDUDU

ÜÇÜNCÜ KISIM

LÂİKLİK NE DEMEKTİR? LÂİKLİK VE MODERN DEVLET

DÖRDÜNCÜ KISIM

TÜRKİYE'DE DİN VE DEVLET MÜNASEBETLERİ TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

BEŞİNCİ KISIM

ZAMANIMIZDA İLİM VE DİN MÜCADELESİ

I – DİNDE NAS VE NAKİL, İLİM VE MARİFET MESELESİ VE DİNÎ SÜBJEKTİVİZM

II – İLİM VE İSLÂM

SON SÖZ

EKLER

KANUN TEKLİFLERİ

SÖZLÜK

A

ahkâm-ı şer'iye : dini hükümler, dini kanunlar, nizamlar
akide : inanılan ve itikad edilen esas, iman
aksülamel : istenilen şeyin zıddı hasıl olması, tersine oluş
amel : dini bir emri yerine getirme, takbik etme, itaat, ibadet
ampirizm : duyu orgalarının kullanılmadan hiçbir bilginin akılda yer almayacağını savunan felsefe, deneyci felsefe
âri : hür, pak, pislikten uzak
azimet : kesin karar vermek, takvâ ile amel etmek

B

ba'sübadelmevt : öldükten sonra tekrar dirilmek, diriltmek
bedahet : açıklık, belli, aşikâr, herşeyin evveli, öncesi
bediiyat : güzel sanatlar, estetik bilimi
behimiyyet : canlı olmakla beraber akılsız oluş
beka : devamlılık
beşeri : insanla ilgili
bezirgân : tüccar, (burada da; din ticareti yapanlar)
bidayet : başlangıç, ilk olarak
bigâne : alâkasız, kayıtsız, yabancı
bühtan : iftira, birisini suçlu gösterme

C

câmi : toplayıcı, içine alan, ibadet yeri
ceberut : büyüklük, kudret
cebir : zor, kuvvet
cehd : fazla çalışma, azim, gayret
cehl : cahillik, bilmezlik
cihanşümûl : dünya çapında, dünyayı kaplayan
cirm : hacim, büyüklük, cüsse

D

dalâlet : iman ve İslâmiyetten ayrılmak, Allah'a isyankâr olmak
derunî : gönülden, içten

dogmatizm : bir görüşün doğruluğuna peşin olarak inanan ve bu inanışlarını tenkide tabi tutmayanların düşünüş tarzı
doktrin : bir sistem meydana getiren fikir ve kanaatlerin hepsi

E

ecram : ruhsuz büyük varlıklar, yıldızlar
ecsam : cisimler
enfüsî : bir kimseye ait görüş ve düşünüş, subjektif
esatir : ilk zamanlara ait uydurma hikâyeler, masallar
evkaf : Allah yolunda hayır ve hizmet için sahibi tarafından bırakılan mülk ve mallar

F

felâh : kurtuluş, saadet
feragat : tok gözlülük
ferda : yarın, ertesi gün
fersude : eski, yırtık, eskimiş
fevc : dalga, akın
fevkalbeşer : insanüstü, insan gücünün üstünde
fevrî : düşünmeden ve ani olarak yapılan hareket
fıtrî : doğuştan, yaradılıştan, hayat kanunlarına uygun
filhakika : hakikatte, doğrusu
füru : bir kökten ayrılmış kısımlar, cüz'i hüküm ve kaide

H

habaset : pislik, kötülük
hâdim : hizmet eden, işe yarayan
haiz : sahip olan
hamî : himaye eden, koruyucu, koruyan
hamule : yük
hassa : bir şeyde bulunup başkasında buylunmayan şey
hasbi : karşılıksız. Allah rızası için
haşviyat : söz arasında, fazladan olan sözler, lüzumsuz
hayyiz : cihet, yön, mekân
hidemat : hizmetler, vazifeler
hilkat : yaratılış, yaratma

hodbin : başkasına hak tanımayan, bencil, kibirli
hodgâm : kendi keyfini düşünen, kendini beğenmiş
hurafe : uydurma, batıl inanış, masal, yalan hikaye
hükümran : hükümdar, hüküm ve saltanat süren, hakim

I - İ

ıstıfa : bir şeyin iyisini seçip ayıklamak, seçmek
ıstılâh : belirli bir topluluğun bir lafzı lügat manasından çıkararak başka bir manada kullanmaları, tabir, deyim, ittifak
ibham : belirsiz olarak
ibram : ısrarla rica etmek, usandırmak
ictihad : kudret ve kuvvetini tam kullanarak çalışmak, gayret etmek, anlayış, kanaat
içtimaî : sosyal, topluluğa ait
idrak : anlayış
ifna : mahvetmek, çok zarar vermek, yok etmek
ifsad : bozmak, karıştırmak, fitne sokmak
ifta : fetva vermek
ifrat : haddini aşmak, ileri gitmek
ihata : geniş bilgi ile anlamak, tam kavramak
ihda : iman ve islâmiyet yolunu göstermek, doğru yola götürmek
inha : bir hususu resmen bildirme, tebliğ
ikrah : bir işi istemiyerek yapma, zorla iş yaptırmak
ilga : kaldırmak, hükümsüz bırakmak
illet : sebep
illiyet : sebep ile alakalı, sebep arayış
iltizam : kendine lâzım kılma, gerekli bulma
ilzam : söz ve fikirde galibiyet, isnad ve ispat etmek
imtisal : uymak
imhal : mühlet verme, sonraya kalmasına izin verme
inhisar : bir elden idare
inkilâp : başka tarzda değişme, bir halden diğer hale geçiş
inkişaf : yetişme, ilerleme
infirad : tek başına kalma, yalnızlık
insicam : düzgünlük
insiyak : iç güdü, sevkitabii
intihab : seçmek, ayırıp beğenmek
intisap : maiyetine girmek, bağlanmak
intişar : dağılmak, yayılmak, üremek
irtidat : İslâmiyetten çıkarak dinsiz olmak, geri dönmek

irtikâp : kötü bir iş işlemek
irca : geri döndürmek, geri çevirmek
irtikâb : bir işe girişmek, kötü bir iş işlemek
isal : ulaştırmak, yetiştirmek
iskat : susturmak, cevap vermeyecek hale getirmek
isnad : bir şeye dayanmak, peygamberimizin sözlerini sırası ile kimlerden geldiğini bildirmek
istifham : soru sorup anlamak, anlamak için sormak
istimal : kullanma
istibdat : keyfi idare sistemi, zulüm ve tahakküm
istihale : başkalaşmak, mümkün olmayış, imkânsızlık
istidlâl : delil getirmek, bir delile dayanarak sonuç çıkarma
istihrac : bazı emarelere beliren şeylerden ileriye ait olacak şeyleri çıkarmak
istikra : etraflı bilgi edinmek, umumi araştırmak
istikrar : karar kılmak, yerleşmek
istilzam : lüzumlu olmak, gerektirmek
istimrar : devam, sürüp gitmek
istinbat : müctehit veya büyük bir alimin gizli bir manayı ictihadı ile meydana çıkarması
istihale : başkalaşmak, imkansızlık,
iştiyak : fazla arzu ve şevk. özlemek
itikat : inanmak, inanç
ittirat : intiamlı, uygun şekilde
izafî : bağıntılı, göreceli, nispi

K

kâfil : kefil olan
kahir : üstün gelen, yenen, zorlayan, mecbur eden
kaim : mevcut, baki
kariha : fikir kabiliyeti, zihin kudreti
kasir : kısa, ufak boylu, kırıcı, kıran
kaza : Allah'ın takdirinin ve emrinin yerine gelmesi
kemmiyet : miktar, sayı, az veya çok oluş
kıyas : benzetmek, karşılaştırmak, mukayese
kombinezon : tertip, düzenlemek
künh : bir şeyin aslı, cevheri, özü
küşad : açış, açma, ilk açılış merasimi

L

lâdini	:	din dışı,
lâ-maddî	:	madde dışı
levsiyyât	:	kirli ve pis şeyler
livechillâh	:	Allah için, Allah namına, Allah aşkına

M

mahsusat	:	gözle görülen, hisle anlaşılan şeyler
mâkulat	:	aklın uygun bulduğu ancak akıl ile bilinir ve nakle müstenid olmayan meseleler ve ilimler
mani	:	engel
maruf	:	bilinen, tanınmış, belli, meşhur
masnu	:	san'atla yapılan, yapılmış, yapma
mâ'şeri	:	cemiyete ait, topluluğa ait, ortaklaşa
mazruf	:	sarılıp muhafaza edilen, zarfa konan
mebde	:	başlangıç, kaynak, temel
medlul	:	gösterilen, mana, meâl
mefhum	:	anlaşılan, mana, ifade
memnu	:	yasak, men edilmiş
menşe	:	esas, bir şeyin çıktığı yer
menafii	:	menfaatler, faydalar
menhiyat	:	din yasakları
mesabe	:	merci, derece, sevap yeri
meserret	:	şenlik, sevinç
meskut	:	hakkında birşey söylenmemiş
mesned	:	dayanılacak yer, mertebe, makam
meşhut	:	görünen, şehadet eden
meşihat	:	şeyhlik, mürşidlik
meşruiyet	:	kanuna, şeriate uygun olma, yasak olmayış
metbu	:	kendine uyulan, tabi olunan, hükümdar
mev'ize	:	öğüt, nasihat
mevzu	:	konu
mezç	:	karıştırma
mezmum	:	kötü, makbul olmayarak ayıplanmış
muamma	:	anlaşılmaz iş, bilinmeyen hal
muasır	:	aynı devirde yaşayan
muaşeret	:	birlikte yaşanılanlar
muarız	:	karşı gelen
muaraza	:	söz mücadelesi, biri ile yarışmak

muarız : karşı gelen
muhal : imkânsız, olması mümkün olmayan
muharrik : tahrik eden, harekete getiren
muhayyer : seçilmesi serbest olan, seçmece
muhtariyet : özerklik
murakabe : kontrol etmek, teftiş etmek, gözetmek
mukatele : birini vurmak, oldürmek, vuruşmak
mulâhaza : iyice düşünüp bir işin hakikatini tetkik etmek, düşünce, tefekkür
muşta : yumruk
mutlakiyet : kayıtsız ve şartsız bir hükümdara bağlı idare şekli
mu'ta : verilen, verilmiş olan
muttarid : muntazam devam eden, sıralı. düzgün
muttasıf : vasıflanmış
muamelât : dairelerde evrak üzerinde yapılan işler, muameleler
mukaddesat : mukaddes olanlar, kudsi olanlar
muvasala : erişmek, ulaşmak
muzayaka : sıkıntı, darlık, yokluk, zorluk
mübalağa : bir şeyi çok büyük veya çok küçük göstermek
mübalat : kayırmak, dikkat etmek, itina göstermek
mübhem : belirsiz, gizli
mübrem : kaçınılmaz olan, vazgeçilmez olan, elzem
mücahede : din düşmanına karşı koyma, gayret gösterme
mücazat : caza, suçlara karşı verilen karşılık
mücerred : yalnız, tek, karışık olmayan
mücrim : suçlu
müçtehit : ayet ve hadislere dayanarak yargıya varan din düşünürü
müesses : tesis olunmuş, temeli atılmış
müessir : iz bırakan, hükmünü yürüten, eserin sahibi
müeyyide : kanun ve anlâk emirlerinin yerine getirilmesini temin eden kuvvet, teyit edici, kuvvetlendirici
müfessir : izah eden, tefsir eden
mülâhaza : düşünce
mülhak : sonradan katılmış, eklenmiş
mümasil : benzeyen, andıran
mümkin-ül vücud : varlığı mümkün olan
münâcât : Allah'a yalvarmak
münakehat : nikahlanmalar, nikahla alakalı olan bahisler
münezzeh : tenzih edilmiş, kusur ve noksanlıklardan uzak
münkir : inkâr eden, kabul etmeyen
münteha : son, nihayet
müntehi : sona eren, biten, bir şeyi tamamlayan

mümkinat	:	mümkün olanlar, imkânda olanlar
mürai	:	iki yüzlü kimse, dalkavuk, riyakâr
mürekkeb	:	birkaç maddeden yapılmış
mürşit	:	doğru yolu gösteren
müsavat	:	eşitlik, aynı haklara sahip olmak
müsavi	:	aynı seviyede olmak, denk, aynı derecede
müstağni	:	elinde olanla yetinen, gerekli ve lüzumlu bulunmayan
müstenit	:	bir şeye dayanan, güvenen
müstebit	:	emri altındakilere söz ve hürriyet hakkı tanımayan, despot, müstakil olan
müstenid	:	bir şeye dayanan
müsteşrik	:	doğu memleketlerinin din, dil ve tarihlerini ve diğer bazı hususlarını araştıran batılı bilim adamı
mütefekkir	:	düşünen, âlim, çok bilgili
mütehavvil	:	bir halde durmayan, başka şekle girip değişen
mütemayil	:	taraftar görünen
mütemmin	:	tamamlayan, bitiren
müşateme	:	atışma, birine sövme
mütemerrid	:	inatçı, ısrar eden, dik kafalılık eden
müşahhas	:	teşhis edilmiş, cinsi anlaşılmış
müşahit	:	tanık olma
müşrik	:	Allah'a ortak kabul eden, Allah'tan başkasına ibadet eden.
müteaddit	:	birden fazma, birçok, çeşitli
müteahhir	:	sonra gelen, sonraki
mütearife	:	herkesin bildiği, tanınmış, doğruluğu aşikâr
mütedair	:	dolayı, alâkalı, üzerine, için
müteessir	:	tesir altında kalmış, üzüntülü
müteharrik	:	hareket eden
mütehavvil	:	bir halde durmayan, başka şekle girip değişen

N

nâmütenahi	:	nihayetsiz, sonsuz, ucu bucağı olmayan
nas	:	insanlık
nass	:	kat'ilik, kesinlik, delil, haber
nazir	:	eş, örnek, denk, benzer
nazari	:	yalnız görüş ve düşünce halinde olan ve tatbik edilmemiş halde olan bilgi
nefy	:	inkâr, reddetme, bir şeyin yokluğunu ve olmadığını iddia, sürgün etme

nehiy	:	yasak etmek, men etmek
neş'et	:	vücuda gelmek, meydana gelmek, kaynak olmak
nikab	:	yüz örtüsü, peçe, perde
nizam	:	düzen, sıra, dizi

P – R

penah	:	sığınma, sığınacak yer
râci	:	geri dönen, aid, alâkası olan
reel	:	gerçek, hakiki, sahici
redaet	:	kötülük, fenalık, bayağılık
remiz	:	sembol, rumuz
re'y	:	görüş, görmek, fikir
riayet	:	ulmak, iyi karşılamak, tabi olmak, hıfzetmek

S – Ş

safvet	:	temizlik
sâni	:	sanatkârca yapılmış, yaratan
saniyen	:	ikinci olarak, ikinci derecede
saik	:	sürükleyen, sevkeden, götüren, sebep
salâbet	:	metanet, sağlamlık
sarih	:	açık, belirli, aşikâr
sa'y	:	çalışma, gayret sarfetme
sefahet	:	zevk ve eylenceye düşkünlük
sefih	:	zevk ve eylenceye düşkün
sekinet	:	temkin, nefisteki telâşın kesilmesi ile hasıl olan kalp huzuru
sermedi	:	daimi, ebedî, sürekli
sevkitabii	:	hayvan veya insanların düşünmeksizin Allah'ın sevki ile hizmete uygun olan hareketleri
seyyal	:	yer değiştiren her şey, akıcı
skolastik	:	ortaçağlarda Hristiyan aleminde papazların dini görüşüne ve onların baskısı altındaki dini fikirlerine göre yapılan tedrisat usulü
sübut	:	sabit, kati olarak meydana çıkmak
şek-k	:	şüphe, bir şeyin varlığı ile yokluğu arasında tereddüt etmek
şenaat	:	fenalık, kötülük, Allah'ın emirlerine muhalif hareket
şerik	:	arkadaş, ortak
şümul	:	ihtiva etmek, hükmü altına almak, kaplamak

T

taassub	:	bir düşünüşe, bir inanışa körü körüne bağlanıp ondan başkasını düşünmemek hali
taakkul	:	hatırlama, akıl erdirme
tebaa	:	birisinin veya bir devletin emri altında olanlar
tadil	:	aslına zarar vermeden değiştirmek, doğrulaştırma
tahakküm	:	zorbalık, baskı ve şiddet göstermek
tahavvül	:	değişmek, bir halden başka hale geçmek, dönmek
tahkir	:	hakaret etmek, hor görmek
takdis	:	büyük hürmet görmek, mukaddes bilmek, Allah'a şükretmek
takvâ	:	bütün günahlardan kendini korumak, dinen haram ve yasaklardan çekinmek
takyid	:	kayıt ve şarta bağlanma, şart koşma
tasrih	:	belirtmek, açık açık anlatmak
tavsif	:	niteliklerini söyleme, nitelendirme
tavzih	:	açıklamak, aydınlatmak
tazammun	:	ihtiva etmek, içine almak
tazir hakkı	:	İslâm Hukukunda: Hakkında muayyen bir şer'i ceza olmayan suçlar hakkında hükümdar veya vekili tarafından uygulanan cezalar hakkında kullanılır.
tearuz	:	iki kişi arasında zıddiyet, muaraza
tecessüs	:	gizlice araştırmak, iç yüzünü araştırmak
tecviz	:	izin verme
tedhiş	:	korkutma, ürkütme
tedvir	:	devrettirmek, döndürmek, idare etmek, yönetmek
teessür	:	üzülmek, kederlenmek
teessüs	:	teşekkül, yerleşmek, temelleşmek, kurulmak
tefrit	:	geride kalmak
tefahhus	:	bir şeyin, bir meselenin iç yüzünü dikkatle araştırmak
tefakkuh	:	gül gibi açılma
tefekkür	:	düşünmek
tefviz	:	işini Allah'a havale etmek
tehassür	:	hasret çekmek
tehassüs	:	kalben ve ruhen hislenmek, hissetmek
tekaddüm	:	geçmiş bulunma, ilerleme, öne geçme
tekâmül	:	olgunlaşma
tekevvün	:	vücuda gelmek, şekillenmek, var olmak
tekfir	:	birisine kafir deme, kafirliğine hükmetme
telâkki	:	şahsi anlayışa göre
temaşa	:	hoşlanarak bakmak, seyretmek

temayül : meyletmek, bir yana veya kimseye fazla taraftarlık ve sevgi göstermek
temerrüd : inad, direnme
temessük : tutunma, sarılma
tenakuz : sözün birbirini tutmaması, konuşmada beyan edilen söz ve fikirlerin birbirine zıt oluşu
tenfiz : infaz etmek, hükmünü yürütmek
tenvir : aydınlatma, bir şey hakkında bilgi verme
tenkil : uzaklaştırmak, sindirmek
terakki : ilerleme, yükselme
tereddi : gerilemek
terekküb : birleşmek, karışmak
tesadüm : vuruşma, şiddetli çarpışma
teshir : hakim olma, büyüleme
tevakkuf : durma, duraklama
tevazu : alçak gönüllülük
teveccüh : verilen güvenç, yardımcı olmak, yönelme
tevfik : uygun düşürme
te'vil : döndürmek
tevekkül : Allah'tan gelene razı olmak, işi başkasına bırakmak
teyakkun : iyiden iyiye araştırıp şüphesiz tam olarak bilmek
teyid : kabul etmek, sağlamlamak
tezkir : hatırlatma, Allah'ın emirlerini hatırlatma
tezyif : çürütmek, zayıf düşürmek
tıynet : huy, yaradılış
tufeylî : asalak, parazit
tuğyan : azgınlık, taşkınlık, zulüm ve küfürde ileri gitme

U – Ü

ukûbat : cezalar, işkenceler, eziyetler
ukûl : akıllar
umde : inanılacak şey, prensip, temel fikir
umur : emirler, işler, hususlar
üss-ül esas : hakiki sağlam temel

V

vacib-ül vücud : vücudu mutlak var olan, yokluğu mümkün olmayan Cenab-ı Hak

vahdaniyet : benzeri olmamak
vâhid : bir, tek, biricik
vâhime : kuruntulu, kuran, vehmeden
vâkıa : var olan, mevcut bir hadise, vuku bulmuş, olmuş
varid : akla gelen, erişen, ulaşan
vasıf : bildiren, öven
vehle : irkilme ve ürkme, dakika, an, lahza
vetire : tarz, üslup
vükelâ : vekiller, bakanlar
vürud : geliş, gelme

Y

yâd : anma, zikretme
yakînî : şüphe edilmeyecek ilmî halde

Z

zani : zina eden, meşru olmayan nikâhsız cinsi münasebette bulunan
zahid : dinin yasaklarından sakınıp buyurduklarını yerine getiren
zeval : sona erme, gitmek
zuhûr : meydana çıkmak, görünmek
zühd : nefsani zevk ve arzulardan kendini çekerek ibadete vermek

Ord. Prof. Dr. ALİ FUAD BAŞGİL

1893 yılında Samsun'un Çarşamba ilçesinde doğdu. Çarşamba'da başlayan tahsil hayatını İstanbul ve Paris'te tamamladı. 1929 yılında yurda dönerek Ankara ve İstanbul Üniversitelerinde görev yaptı. Uluslararası kongrelerde ülkemizi temsil etti. Türkçe ve Fransızca eserler yayınladı. Senatör ve milletvekili olarak parlamentoda bulundu.

Anayasa Hukuku Dersleri, Gençlerle Başbaşa, Din ve Lâiklik, İlmin Işığında Günün Meseleleri, 27 Mayıs İhtilâli ve Sebepleri, Demokrasi Yolunda isimli kitaplarının yanısıra çeşitli gazetelerde pekçok makalesi yayınlanmıştır.

1967 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.

DİN VE LÂİKLİK; alanında yazılan ilk ve en değerli eserdir. Bu eserde; hukuk otoritesi yanında inançlı bir insan olan merhum Ord. Prof. Dr. Ali Fuad BAŞGİL; lâiklik hakkındaki düşünce ve görüşlerini, hayatı boyunca elde ettiği deneyimlerinin ışığında, son derece önemli olan önerilerini ve değerlendirmelerini açık olarak ortaya koymaktadır.

"Hayatın bilinmeyenleri önünde ilim daima hayrette kalmıştır ve kalacaktır. İnsan, bilgide ne kadar ilerlerse ilerlesin, bir an sonra ne olacağını görüp. kestiremeyecektir.

İhtiraslarımın esiri ve hayallerimin oyuncağı olmamak için düşünmeliyim ki, dün yoktum, bugün varoldum. Uykudan uyanır gibi uyandım. Büyüdüm. Ağladım, güldüm. Sevdim, sevildim. Okudum, öğrendim...

Hayat denilen bu harika bilinmeyeni, Allah gerçeğini bırakıp da, kör bir tabiatın eseri ve cansız, şuursuz maddenin bir devamı görmek, üstünü aşağı ile, canlıyı cansızla, kıymeti sıfır ile izaha kalkışmak olmaz mı? Böyle bir izah ise zarurî olarak ilim dışı değil midir?

O halde insan için makul olan, inkâr ve temerrüt değil, teslimiyettir. Bu da İslâmiyetin gösterdiği yoldur."